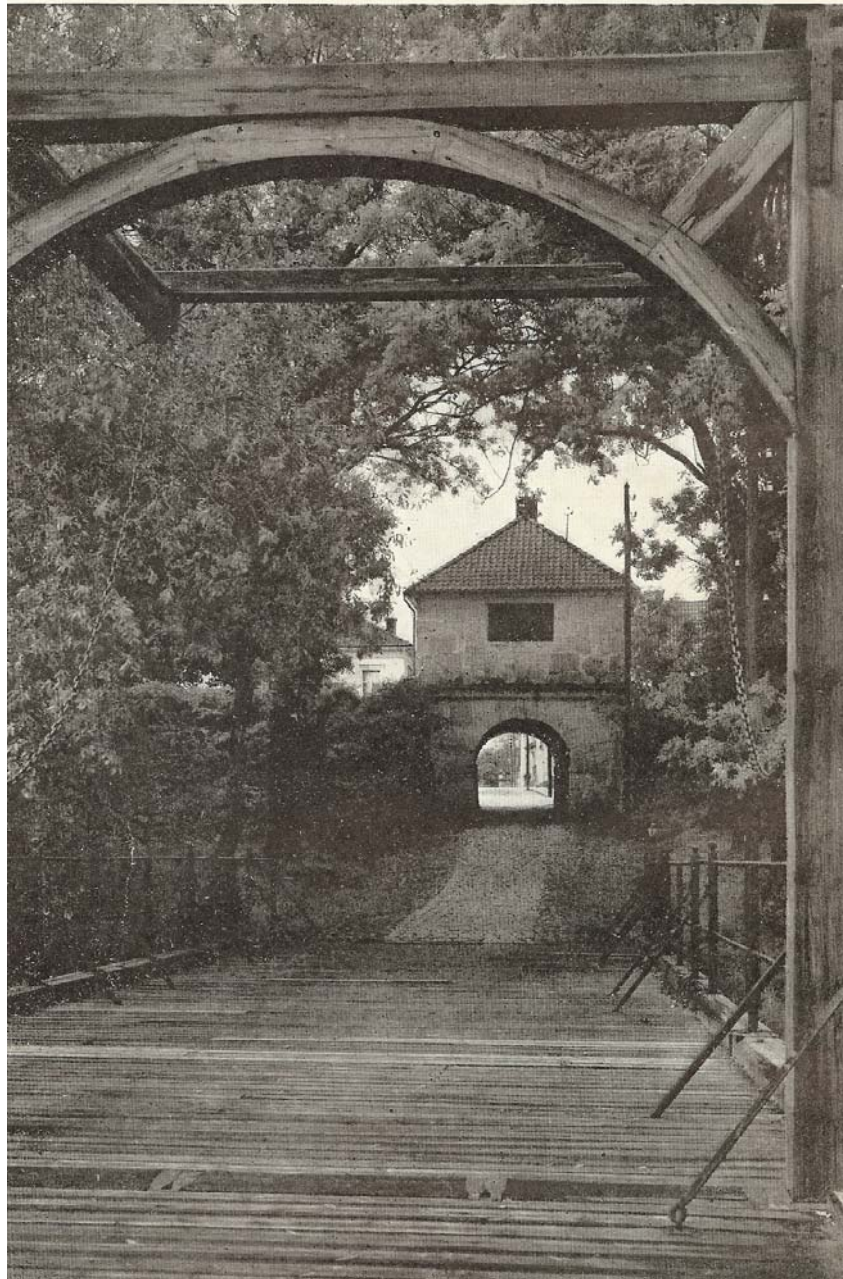


”Fortiden i nutiden”

Oppfatninger og fremstillinger av Gamlebyen i Fredrikstad
1900 – 1970



Elisabeth Skaset
Hovedoppgave i etnologi
Vår 2007
Institutt for kulturstudier og orientalske språk
Universitetet i Oslo

Forord

Endelig er jeg i mål! Mange fortjener en takk i en sådan stund, for om jeg har gjort mitt for å dra dette prosjektet i land, har jeg ikke stått alene. En stor takk skal Arne Lie Christensen ha for å ha utvist tålmodighet, entusiasme og engasjement som veileder, og stadig gitt meg troen tilbake på at dette var ”liv laga” når tvilen har rådet. Takk til Fredrikstad museum, biblioteket i Fredrikstad, Fredriksstad Blad og Lars Aker for velvillig hjelp med å finne frem materiale til oppgaven. Takk til Inger Christine Apenes i Foreningen ”Gamle Fredrikstad”, fylkeskonservator Stein Schelle og arkitekt og gamlebykjenner Ola Øgar Svendsen for gode innspill, og for å ha tatt seg tid til å svare på spørsmål om Gamlebyen før og nå. Takk til alle dere på lesesalen som gjennom flere år har bidratt til at det, tross perioder med slit og strev, har vært hyggelig å gå på Blindern. En spesiell takk går til Unn og Frode som har vært gode støttespillere og forbundsfeller i en hektisk innspurt, og til Pei som i årevis vekselvis har lyttet til mine oppgavevyer og -frustrasjoner. Takk til venner som tross mitt fravær i innspurten har støttet og oppmuntret meg, og gitt meg troen på at jeg har noe å komme tilbake til. Takk til familie og svigerfamilie som har stilt opp, og som har utvist stor tålmodighet for mitt, i perioder, fraværende vesen. En spesiell takk går til mamma som har stilt opp i tide og utide og fått logistikken til å gå opp, og som skal ha en stor del av æren for at oppgaveprosjektet ble gjennomførbart. En stor takk skal Mathilde og Eilif ha, som tålmodig har godtatt at ”oppgaven” har gått foran det meste det siste halve året, at mamma måtte jobbe når det var mye annet morsomt man kunne finne på, og som også vært en inspirasjon til å få hovedoppgaven ferdig. Sist men så absolutt ikke minst, den største takken går til Eirik som har stått klippefast ved min side i oppgaveprosessen, som har tatt støyten hjemme, som har fungert som konstruktiv kritiker, rådgiver og teknisk bistand, som ikke har latt meg gi opp, som har oppmuntret og trøstet og på alle vis vært min viktigste medspiller for å få dette prosjektet i boks. Det hadde ikke gått foruten!

Takk!

Elisabeth

Innhold

DEL 1. INNLEDNING	5
INTRODUKSJON	5
Valg av oppgave	5
Gamlebyen i Fredrikstad	5
Problemstilling	6
KILDER, TEORI OG METODE	8
Skriftlige kilder	8
Andre kilder	9
Innsamling og nærlesing av materialet	9
Kulturhistorisk tilnærming	14
Modernitet som teori og ytre ramme	17
Kulturminner, historie og modernitet	20
Tidligere forskning	22
HISTORISK PRESENTASJON AV GAMLEBYEN OG FREDRIKSTAD	25
Der det hele startet	25
Fredrikstad fra krig til krig	28
Inn i en ny tid	30
Fysisk miljø	31
RIKSANTIKVAREN OG FORTIDSMINNEFORENINGEN OPPDAGER GAMLEBYEN	34
En gryende interesse for festningsbyen	34
Fremvekst og bakgrunn for fortidsinteressen	37
Harry Fett og festningen	39
DET LOKALE ENGASJEMENTET	43
Gamlebyen vinner venner i lokalmiljøet	43
Fortidsminneforeningen og historielaget	44
Kommandanter og ildsjeler	46
Foreningen "Gamle Fredrikstad"	48
Gamlebyen får egne bygningsvedtekter	50
Bevaringsplanen 1969	52
BYEN SOM KULTURMINNE	55
Interesse for byen	55
Fokus på byer og hele bymiljøer	57
GAMLEBYEN OG DET MODERNE	61
Gamlebyen i kontrast til moderne byplanidealer	61
Motkultur	64
DEL 3. NOSTALGI, HISTORIE OG IDENTITET	69
NOSTALGI	70
Nostalgibegrepet	70
Kulturminnevern og nostalgi	72
Idyll og harmoni i den gamle by	75
Nostalgi som et uttrykk for savn og samfunnskritikk	78
"Negativ nostalgi"	81
Modernitetens dualitet	83
HISTORIE OG LOKAL IDENTITET	85
Identitetsbegrepet	86
"Gamlebyen" eller "Festningen"?	87
Vi slår et slag for fortiden, fremtiden, byen i dag	89
"Trehundreåring med framtid"	92
NOSTALGI, HISTORIE OG IDENTITET I EN MODERNE RAMME	94
DEL 4. BYBROA	99
KART OVER FREDRIKSTADOMRÅDET	99
GLOMMA RENNER STRI OG BREI	99
Nødvendigheten av en bro	99

<i>Ikke til å komme utenom</i>	101
<i>Begeistring for broa</i>	104
PÅ LIV OG DØD	106
<i>Bro bro brille</i>	106
<i>Redselen for å havne i bakevja</i>	108
<i>Offentlig kommunikasjon – liv eller død for Gamlebyen?</i>	109
<i>Nye ruteordinger. Et slag for baugen</i>	110
<i>Busstrafikken i etterkrigstiden</i>	112
<i>Etter broåpningen</i>	113
GAMLEBYEN KAN IKKE OVERLEVE PÅ BYKJÆRLIGHET ALENE	115
<i>Hva nå?</i>	115
<i>Gamlebyen blir sentrum for brukskunst og industrialdesign</i>	117
<i>Gamlebyen i søkelyset</i>	119
OVER BROA INN I EN NY TID	120
DEL 5. AVRUNDING OG SAMMENFATNING	127
SAMMENDRAG	132
KILDER OG LITTERATUR	133

Del 1. Innledning

Introduksjon

Valg av oppgave

Etnolog Billy Ehn sier at en forsker ofte velger emne og arbeidsfelt avhengig av personlig bakgrunn.¹ Fra jeg var liten, har jeg vært på nærmest årlig besøk i Gamlebyen i Fredrikstad ettersom vi tilbrakte somrene på Kråkerøy. Byen har alltid fascinert meg. For meg representerte den noe annerledes og eksotisk med sine brostenbelagte gater med duftende klatreroser og spennende bakgårder, gamle hus med blondegardiner og kafé med is og napoleonskake. Vi matet endene i vollgraven, løp mellom de store trærne på vollene og klatret på kanonene. Men Gamlebyen representerte også noe mer. Jeg husker ennå undringen over denne byen som var så annerledes. Siden har jeg jobbet som sommervakt på Fredrikstad museum i Gamlebyen og på Isegran. Det første året på hovedfag førte meg av ulike grunner til Fredrikstad, og valget var lett da jeg fikk muligheten til å leie en leilighet i Gamlebyen. Det var da jeg skjønnte at Gamlebyen var noe mer enn bare historie og idyll, og at det var en stadig kamp for å beholde liv i Gamlebyen. Da jeg det samme året var med på feltkurs på Isegran i Fredrikstad, het oppgaven vår ”Forsvaret i Gamlebyen” og tok for seg Forsvarets betydning i Gamlebyen. Det var på denne tiden en pågående diskusjon om Forsvarets videre tilstedeværelse her. I forbindelse med dette foretok vi noen intervjuer og observasjoner i Gamlebyen. Det var jo metoden som skulle være det vesentlige på dette feltkurset, så det var begrenset i hvilken grad vi fikk fordypet oss i selve problemstillingen, men det var mer enn nok til å komme litt under huden på det som skjedde i Gamlebyen, og til å skjønne at her ulmet det i mange sinn. Jeg ønsket å se nærmere på dette og ville gå bakover i tid for å forstå de prosessene som hadde lagt grunnlaget for det som skjedde i Gamlebyen.

Gamlebyen i Fredrikstad

Gamlebyen i Fredrikstad ligger utenfor det egentlige bysentrumet, skilt av Glomma, og befinner seg på østsiden av elva. Det var Gamlebyen som en gang var det egentlige Fredrikstad, men den utgjør i dag en bydel i Fredrikstad. Det er en gammel festningsby og ligger fortsatt omgitt av voller, murer og vollgraver. Det er den best bevarte festningsbyen i Norden og er unik med det intakte festningsanlegget. I husene bor det fortsatt folk, og byen rommer butikker av forskjellig slag, kafeer, restauranter og hotell. Hvert år strømmer turistene til for å oppleve historisk sus i den gamle byen og for å bivåne det eksotiske anlegget.

¹ Ehn og Löfgren 1996:94

Gamlebyen nyter i dag større respekt som kulturminne enn den gjorde for bare få tiår siden. Frem til 1960-årene hadde landet vært preget av store endringer, ny teknologi, utviklingsoptimisme og stor tro på fremtiden. Kulturminnene fikk ikke så stor plass i samtidens filosofi. Likevel fantes det de som så verdiene av fortidens levninger, og som fattet interesse for historien som lå bak. Gamlebyen ble liggende som et minne fra fortiden samtidig som den skulle finne sin plass i en moderne tid. Byen var det motsatte av det moderne, men samtidig en del av det. I brytningen mellom nytt og gammelt oppstod ulike oppfatninger av byen. Det er blant annet dette jeg ønsker å se nærmere på i denne oppgaven.



Problemstilling

Oppgaven omhandler Gamlebyen i Fredrikstad i hovedsak fra 1900 frem til 1970, med hovedvekt på tiden etter 1915. Jeg kommer likevel til å vende blikket utover denne perioden, både fremover og bakover, for å få fram elementer jeg mener kan belyse problemstillingen, og som virker forklarende på hendelser innenfor den gitte perioden. Avgrensingen bakover i tid har jeg valgt fordi det var vanskelig å finne avismateriale før 1915, og fordi det fra denne tiden vokste frem en økt interesse for Gamlebyen som kulturminne og for byens historie. I

den historiske konteksten går jeg tilbake til grunnleggelsen av Fredrikstad [Gamlebyen] fordi byens historie og det fysiske miljøet er et tilbakevendende tema i oppgaven.

Perioden 1900 til 1970 var preget av modernisering, industrialisering, periodevis turbulent økonomi og velferdsstatens fremvekst, som igjen førte til store endringer i samfunnsstrukturen. Gamlebyen ble tidlig på 1900-tallet definert som kulturminne. I tiden før 1970 utgjorde de som interesserte seg for kulturminner og engasjerte seg i bevaringen av Gamlebyen, i stor grad en *motkultur*. Med det mener jeg at de ikke representerte den førende holdningen i samfunnet. Motkultur kan her også oppfattes som en motsats til modernitet, derfor vil også andre forestillinger om Gamlebyen kunne oppfattes som motkulturer. Det er også et poeng at disse kulturene springer fram fra, og er et resultat av, det moderne. På samme måte forsøker jeg å plassere Gamlebyen inn i det moderne og vise at den er en del av det, samtidig som den representerer det motsatte av den moderne tid: annerledeslandet. Det er disse aspektene jeg har lyst til å belyse i oppgaven.

De lokale aspektene er viktige for å forstå de ulike oppfatningene av byen, og for å plassere den i en lokal mentalitet. Fordi byen generelt sett var en del av det moderne samfunn, anser jeg det som fruktbart å også trekke inn de overlokale forholdene knyttet til den historiske og samfunnsmessige konteksten. Jeg ønsker å se hvordan Gamlebyen blir definert, sett og plassert ut fra en historisk kontekst og modernitet.

Første del, innledningsdelen, inneholder avgrensning av oppgaven og problemstillingen. Videre gjennomgår jeg hvilke kilder som ligger til grunn, og hvilken teori og metode jeg har tatt utgangspunkt i for å besvare problemstillingen. I tillegg til å plassere oppgaven i forhold til tidligere forskning vil jeg også belyse den historiske konteksten og beskrive det fysiske miljøet som utgjør utgangspunktet for analysen.

Analysedelen, er delt opp i tre deler hvor jeg forsøker å besvare ulike spørsmål:

- I del 2 vil jeg se på **interessen for Gamlebyens historie og byen som kulturminne**.

Essensielle spørsmål er: Hvem engasjerer seg? Hvordan kommer dette til uttrykk? Hvilken betydning har dette for bevaringen av Gamlebyen? Hvorfor vokser det frem en slik interesse?

- Del 3 er todelt. Først vil jeg se på **Gamlebyen som gjenstand for romantikk og nostalgi**. Viktige spørsmål er: Hvordan plasserer kulturminnevernet seg i forhold til nostalgi? Hvordan kommer nostalgi til uttrykk i avisene?

Deretter vil jeg gå nærmere inn på **betydningen av Gamlebyen og byens historie i lokalmiljøet**. Spørsmålene jeg stiller, er: I hvilke sammenhenger og på hvilken måte blir Gamlebyen og byens historie viktig for lokalmiljøet? Hvordan kommer dette til uttrykk?

- I del 4 tar jeg for meg **Fredrikstadbroas betydning for Gamlebyen**. Hovedspørsmålet i denne delen er: Hvilke konsekvenser hadde åpningen av broa for Gamlebyen? Hvordan kommer dette til uttrykk?

Hvor i tid hovedvekten ligger, varierer noe innenfor de ulike delene i oppgaven, og den siste delen skiller seg ut ved at den i hovedsak dreier seg om en enkelt debatt i 1957. Debatten markerer et skille i oppfattelsen av og fremstillingen av Gamlebyen, og får en tydeligere lokal stemme. Samtidig tydeliggjør den en problemstilling som implisitt har kommet til uttrykk gjennom hele perioden, Gamlebyen som levende bydel. En av grunnene til at jeg har delt opp oppgaven slik jeg har gjort, er at jeg synes de ulike delene tydeliggjør ulike fremstillinger og oppfatninger av Gamlebyen innenfor en begrenset periode, og at de plasserer Gamlebyen inn i en moderne kontekst på ulike måter. Hovedvekten av analysen tar utgangspunkt i den mediale diskursen, det vil primært si i de lokale avisene.

Jeg kunne i oppgaven valgt å legge større vekt på konfliktene forbundet til Gamlebyen som bevaringsverdi for å få frem flere nyanser i synet på byen. Fordi jeg har tatt utgangspunkt i den lokale mediale diskursen, har jeg heller valgt å presentere de aspektene ved Gamlebyen som kom tydeligst frem i avismaterialet.

I den siste delen, del 5, vil jeg avrunde og sammenfatte oppgaven

Kilder, teori og metode

Skriftlige kilder

Jeg har tatt utgangspunkt i *avisartikler* for å finne materiale til oppgaven, og det er de som utgjør hovedkilden og legger føringene i oppgaven. Andre viktige samtidskilder har vært

Riksantikvarens bok om Gamlebyen: *Fredrikstad. Gamlebyen og festningen* fra 1934, *Bygningsvedtekter for festningsbyen*² fra 1956 og *Bevaringsplan for festningsbyen Fredrikstad*³ utgitt i 1969. Jeg har gått gjennom *Fortidsminneforeningens* årbok fra 1900 og frem til 1970 for å få fatt i holdninger og endringer i kulturminnevernet i disse årene. Årbøkene inneholder også årlige referater fra Fortidsminneforeningens lokale avdelinger hvor Østfold er representert fra 1903. Disse har gitt meg nyttig innblikk i foreningens forhold til og aktivitet i Gamlebyen. Fredrikstad museums årbok *Mindre Alv og Fredrikstad bys historie bind I-VI* har vært flittig brukt for å fastsette konkrete hendelser og for å sette Gamlebyen inn i en kontekst i tid og rom. Ved ett tilfelle har jeg bevisst brukt byhistorikerens tolkning i min egen analyse. Dette er tydeliggjort i teksten. Utover dette har jeg også hatt stor nytte av forskjellige småskrifter og hefter gitt ut ved ulike anledninger, samt enkeltartikler i andre tidsskrift.

Andre kilder

Jeg har hatt mange turer til og opphold i Gamlebyen med ulike formål. Jeg har foretatt observasjoner av stedet, og alle møtene med Gamlebyen har vært med på å forme mitt bilde av den gamle bydelen. Det meste av det skriftlige materialet har også fotografier eller tegninger som illustrerer teksten, men har også i seg selv vært en kilde for å få et inntrykk av Gamlebyen i sin samtid i ulike tidsperioder. I tillegg har jeg hatt oppklarende samtaler med fylkeskonservatoren i Østfold, Stein Schelle, formann i Foreningen "Gamle Fredrikstad", Inger Christine Apenes, og arkitekt Ola Øgar Svendsen, tidligere ansatt hos Riksantikvaren og som har vært aktiv i arbeidet for å bevare Gamlebyen. De har kommet med innspill og gitt utfyllende opplysninger.

Innsamling og nærlesing av materialet

Innsamlingen av materiale har foregått i ulike klipparkiv i Fredrikstad. Først oppsøkte jeg *Fredriksstad Blad* og fikk plukke i klipparkivet til avisen. Jeg var også innom *Demokraten*. Der fikk jeg ikke tilgang til noe klipparkiv, men jeg fikk med meg en god porsjon opplysninger og et spesialbilag om Gamlebyen. Turen gikk så til biblioteket i Fredrikstad hvor jeg fikk lete gjennom deres klipparkiv, og hvor jeg møtte Lars Aker, aktivt medlem i historielaget, og fikk låne hans private klippsamling. Fredrikstad museum var siste instans. Her eksisterte det et omfattende klipparkiv som jeg gikk grundig igjennom.

² Hentet fra Halvor Vreim, i Fortidsminneforeningens årbok 1956

³ Gitt ut som tre bind

I første omgang gikk jeg gjennom alle artikler om Gamlebyen jeg kom over, fra ca 1915 helt frem til 2003. Etter nøye gjennomgang og vurdering bestemte jeg meg for å legge vekt på tiden frem til 1970. Ord jeg søkte med, var i hovedsak "Gamlebyen", "Gamle Fredrikstad" og "Festningen", og jeg prøvde også å finne frem til artikler om "kulturminnevern". I tillegg gikk jeg gjennom artikler som var sortert under "Forsvaret" og brukskunstkolonien "Plus". Jeg søkte i klipparkiver i Fredrikstad fordi jeg i utgangspunktet ønsket å konsentrere meg om lokale medier for å fange opp lokale diskurser. I klipparkivene fantes det også avisutklipp fra utenbys aviser som jeg fant interessante, og som fikk være med for å nyansere og utfylle det lokale materialet, men hovedvekten ligger på lokalavisene.

I første omgang leste jeg nærmere 400 artikler om Gamlebyen fra perioden fra 1915 og frem til 2003. Da en periode utkrystalliserte seg, valgte jeg å konsentrere meg om artikler fra denne perioden, og jeg ble sittende igjen med ca 80 artikler fra 1915 til og med 1969 som danner utgangspunktet for analysen. Alle artiklene jeg har lest, har vært med på å farge materialet mitt, men oppgaven tar i hovedsak utgangspunkt i artiklene fra det nevnte tidsrommet. Avismaterialet inneholder noen enkeltstående leserinnlegg, men i det store og det hele dreier det seg om artikler skrevet av avisenes journalister.

Innenfor perioden har jeg valgt tre diskurser som jeg mente skilte seg ut, og som på forskjellige måter kunne representere ulike oppfatninger av Gamlebyen. For å utfylle dette materialet og forsikre meg om at jeg hadde fått med meg vesentlig informasjon, gikk jeg inn og tok stikkprøver på mikrofilm i lokalavisene.

Avismaterialet jeg har brukt, er i hovedsak fra lokalavisen Fredriksstad Blad. Fredriksstad Blad har i utgangspunktet vært en Høyre-avis. Jeg bruker også noen artikler fra lokalavisen Demokraten, som fra starten av var en avis for Arbeiderpartiet. Under krigen ble de to avisene slått sammen og gitt ut under navnet Folden og fikk tvangsinnsett NS-redaktør. Etter krigen skilte de to avisene lag og gikk tilbake til det normale. Fredrikstad Blad var den største av de to avisene, og etter 2. verdenskrig har Demokraten alltid vært nummer 2 avis.⁴ Ellers har jeg brukt enkeltartikler fra blant annet Aftenposten, VG, Nationen, Morgenbladet og Arbeiderbladet.

⁴ <http://no.wikipedia.org/wiki/Demokraten>

At det er en sterk overvekt av avisartikler fra Fredriksstad Blad har sin grunn i at det var disse som i størst grad var å finne i klipparkivene, og som omhandlet Gamlebyen i perioden frem til 1970. Dette kan ha en sammenheng med at det var en borgerlig avis, og at det var denne gruppen som i størst grad interesserte seg for kulturminner som Gamlebyen. Jeg har likevel ikke funnet de store ideologiske skillene i de to avisene når det gjelder beskrivelsene av Gamlebyen. Der jeg har sett en forskjell vil dette komme frem i teksten. Skjeveheten kan også ha en sammenheng med at jeg brukte Fredriksstad Blads klipparkiv, men også de andre klipparkivene hadde en klar overvekt av Fredriksstad Blad. I forhold til å besvare problemstillingen tror jeg likevel at materialet vil være representativt, og at det er egnet til å fange opp lokale diskurser.

Noen store diskusjoner om sanering, riving og bevaring av og i Gamlebyen kommer heller ikke til uttrykk i avisene i denne perioden, hvilket jeg må si først var svært overraskende fordi jeg, via muntlige kilder, vet at det har vært uenigheter om dette. Jeg kunne gått dypere inn i denne problematikken ved å gå inn i kommunens arkiver. Dette prøvde jeg også på tidlig i feltarbeidet, men det viste seg å være langt mer komplisert og tidkrevende enn jeg hadde trodd, og jeg valgte heller å konsentrere meg om andre kilder som i større grad kunne belyse problemstillingen. Kanskje har materialet mitt vært for snevert til å fange opp diskusjoner som foregikk i forbindelse med vern- og saneringsproblematikk, fordi jeg i hovedsak har søkt på informasjon som dreide seg om Gamlebyen. Denne problematikken var nok mye tydeligere på Vestsiden, der byen gikk gjennom store endringer i etterkrigstiden. Gamlebyen ble på mange måter liggende ”utenfor” i en slik diskusjon, uten at jeg påstår at Gamlebyen helt unngikk en slik problematikk. Dette kan oppfattes som en svakhet ved materialet. Ved å ta et bredere søk i klipparkivene er det mulig at dette hadde kommet tydeligere frem. At jeg i hovedsak har brukt artikler fra Fredrikstad Blad kan ha ført til at diskusjonene har fremstått som mer ensidig, men kan også tyde på at problematikk knyttet til Gamlebyen generelt ikke har hatt like stort fokus i Demokraten. Fordi det i hovedsak var Gamlebyen og oppfattelsen av denne bydelen som interesserte meg, valgte jeg å bruke ressurser på å lete frem informasjon som i større grad gikk direkte på Gamlebyen.

Etnolog Lars Emil Hansen viser i sin hovedoppgave til etnologen Lennart Zintchenco, som peker på problematikken rundt bruken av klippsamlinger som kilder. Han mener disse kan være farget av ideologiske standpunkter, og kompliserte saksforhold og sammenhenger kan

fremstå unyansert.⁵ Dette kan vanskeliggjøre bruken av enkeltartikler som kilde til faktaopplysninger, men jeg mener at de likevel har kunnet fungere som en veiviser når det gjelder å plassere spesielle hendelser i tid og rom. Man skal heller ikke se bort fra at det i et klipparkiv allerede har blitt foretatt et utvalg som nødvendigvis vil være farget av klipperens valg og vurderinger, eller at tilgangen på avisartikler fra ulike media har vært ujevnt fordelt. Derfor har jeg hele tiden prøvd å se avisartiklene opp mot de andre kildene og i forhold til annen forskning for å kunne se dem i perspektiv.

Aviser har vært en nyttig kilde å bruke for å få tak i hvilke tanker og holdninger som rører seg i samfunnet. Dette mediet når ut til et stort lag av befolkningen og formidler stoff til et sammensatt publikum. Mediene presenterer sine egne fortolkninger av samfunnet, og er ofte farget av politisk og kulturelt ståsted, men også andres meninger og utsagn formidles her. Det som skrives i avisene, leses og fortolkes og er av stor betydning for oppfattelsen av samfunnet og er viktig for meningsdannelsen i det offentlige rom. I mitt tilfelle har hovedpoenget vært å få tak i hva de lokale avisene formidler, og hvilke meninger og holdninger om Gamlebyen som ble ytret av, og til, den lokale befolkningen i Fredrikstad-området. Med utgangspunkt i det lokale avismaterialet har jeg prøvd å skille ut hva som har blitt skrevet om Gamlebyen, hvordan det har blitt skrevet, og i hvilket omfang det fremkommer i materialet. Slik håper jeg å fange essensen i den, eller de, lokale diskursen(e) knyttet til Gamlebyen.

Etter å ha gått grundig gjennom alle avisartiklene og satt rammene for oppgaven fant jeg frem til annen litteratur som jeg mente kunne utfylle avismaterialet og være til hjelp for å belyse problemstillingen samtidig som den kunne ha en korrigerende funksjon overfor artiklene. Jeg jobbet parallelt med avismateriale og annen litteratur for hele tiden å kunne se disse opp mot hverandre. Jeg har tatt utgangspunkt i de temaene som utkrystalliserte seg, og som jeg kunne plassere i de etter hvert utvalgte diskursene.

Ifølge historiker Ottar Dahl er det et poeng å klargjøre hvem kildene er rettet mot, for å forstå innholdets mening og hvordan det er vinklet med tanke på den tilsiktede leser. Dahl sier at det er forskjell på om en meddelelse er rettet til enkeltpersoner, en sterkt begrenset leserkrets eller mot offentligheten.⁶ Avismaterialet jeg bruker, sorterer under det han kaller offentlige kilder,

⁵ Hansen 2004:14

⁶ Dahl 1997[1967]:42

og er rettet mot en vid leserkrets. Bøkene og planene er også offentlige kilder, men er i større grad rettet mot en mer begrenset leserkrets. Ottar Dahl sier at:

Den *tilsiktete* leserkrets vil være et viktig moment for å forstå hva opphavsmannen forteller eller utelater, hvordan han forteller, osv. Den *faktiske* leserkrets vil i første rekke ha betydning for å belyse kildens effekt, utbredelse av de kunnskapene kilden gir, og lignende.⁷

I mitt tilfelle er det i hovedsak folk i Fredrikstad som er den tilsiktede leserkrets når det gjelder avismaterialet, og også det jeg anser som den faktiske leserkrets. Derfor mener jeg at materialet også er en relevant kilde for å fange opp lokale meningsytringer og generelle holdninger. Jeg kan også regne med at kildene til en viss grad er med på å konstituere Fredrikstad-folks bilde av Gamlebyen. Jeg har også brukt artikler fra utenbys aviser for å nyansere bildet, men jeg mener at holdningene som kommer frem i disse artiklene, og som kan representere et syn utenfra, også kan ha en viss betydning i den lokale diskursen. Andres fremstilling av Gamlebyen kan også være med på å påvirke Fredrikstad-folks egen oppfatning av byen.

Årbøkene til Fortidsminneforeningen var beregnet på et smalere publikum, som stort sett hadde bakgrunn i, eller spesiell interesse for, kulturminnevern. Det samme gjelder Riksantikvariatets utgivelse *Fredrikstad. Gamlebyen og festningen, Bygningsvedtekter for festningsbyen og Bevaringsplan for festningsbyen Fredrikstad*. Fredrikstad museums årbok *Mindre Alv* har sannsynligvis nådd frem til en større del av lokalbefolkningen, men også her har nok den største gruppen av leserne vært å finne i gruppen av spesielt interesserte. Fordi denne gruppen representerer en viktig aktør i diskursen, mener jeg at dette er en relevant og utfyllende kilde til avismaterialet.

Oppgaven bygger i hovedsak på tekst og ble derfor også en tolkning av tekst, men både i avisene og bøkene jeg har brukt som kilder, har teksten ofte vært fulgt av bilder og tegninger. Etnolog Anna Helena Tobiassen påpeker at bilder bare viser et utsnitt av virkeligheten, og at motivene kan være nøye valgt ut for å vise akkurat det fotografen ønsker.⁸ For meg er akkurat dette et poeng, samtidig som bildene har gitt meg muligheten til å se utsnitt av Gamlebyen i tiden de presenterer. På den måten har jeg kunnet få et innblikk i de fysiske forandringene byen har gjennomgått. Kunsthistorikerne Gunnar Danbolt og Siri Meyer peker på at i aviser er

⁷ Ibid.

⁸ Tobiassen 1995

bildet som regel underordnet teksten, på den måten at bildet har som oppgave å visualisere eller illustrere det journalisten skriver.⁹ Jeg har også brukt bildene til å forstå hva fotografen eller tegneren ønsket å legge vekt på og fremheve ved Gamlebyen. I en slik tolkning av materialet er det ikke bare den ”sanne virkeligheten” jeg er på jakt etter, men også tolkningen av den. Sistnevnte var særlig viktig i tolkningen av de tekstene jeg karakteriserer som nostalgiske. Spesielt i avisene var dette i stor grad med på å underbygge tekstens innhold og fremheve Gamlebyens romantiske karakter.

Analysen av materialet har foregått mens jeg samtidig har lest historisk og teoretisk litteratur. Dette har gjort at jeg har kunnet sette materialet inn i en historisk og samfunnsmessig kontekst. Analysen og min forståelse av materialet vokste frem i denne vekslingen mellom å lese kildene, annen sekundærlitteratur, teori og historie. Dette kalles den ”hermeneutiske spiral” og beskriver den fortolkende prosessen som foregår i den gjensidige vekselvirkningen mellom konteksten, materialet og forskerens forståelse.¹⁰

Avismaterialet kan, som jeg allerede har nevnt, være for snevert til å dekke alle de forskjellige oppfatningene av Gamlebyen som rådet mellom 1900 og 1970. Hadde jeg tatt et videre søk, lest hele årganger eller oppsøkt flere klipparkiver, kunne flere nyanser kommet frem. Jeg kunne også i større grad gått inn i offentlige dokumenter og eventuelt andre kilder for å i større grad få innblikk i eventuelle konflikter eller motstridende syn på Gamlebyen. De tre temaene som utpekte seg i materialet, var likevel tydelige, og ved å konsultere andre kilder og sekundærlitteratur fikk jeg bekreftet at temaene kunne si mye om essensen i oppfattelsen av Gamlebyen. For å utdype holdninger og hendelser ytterligere kunne jeg også foretatt intervjuer. Fordi jeg ønsket å få tak i den samtidige oppfatningen av Gamlebyen, var dette ikke formålstjenlig, ettersom intervjuene ville være tilbakeskuende og preget av intervjuobjektets oppfatning i ettertid.

Kulturhistorisk tilnærming

I min oppgave bruker jeg primært skriftlig materiale. Det har gått ut på å lese kildene, analysere tekst og utsagn, å sette det inn i en samfunnsmessig og historisk kontekst. Fra et kulturanalytisk ståsted forsøker jeg å forstå kultur med utgangspunkt i historiker Dagfinn Slettans tolkning, hvor han ser kultur som det som angår *mening*, som dreier seg om

⁹ Danbolt og Meyer 1989:96

¹⁰ Kjeldstadli 1992:117

norm- og verdimønstre slik de oppleves av folk, og slik de fremtrer i handlinger og resultatet av handlinger.¹¹ Jeg forsøker å ha en kulturhistorisk vinkling i min forståelse av hvordan Gamlebyen har blitt definert og plassert i første del av 1900-tallet. Ifølge etnolog Kari Telste betyr et kulturhistorisk perspektiv ”nærlesing av materialet; det betyr at et utsagn må tolkes i lys av andre diskurser som de refererer til, og de må settes inn i sin historiske kontekst”.¹²

Dagens kulturhistorie preges av utviklingen bort fra den positivistiske forskningstradisjonen, og kan settes i sammenheng med den ”den språklige vendingen” i samfunnsfag og historiske fag og den nye vinklingen innenfor kulturhistorisk forskning, kalt ”den nye kulturhistorien”.¹³ Dette er en betegnelse for en teori- og metoddebatt som hadde en gryende begynnelse på 1960-tallet, men som skjøt fart i 1970- og 1980-årene, og innebærer en dreining – ”mot en kulturhistorie med større vekt på det handlende mennesket som historiens sentrale objekt, og metodisk orientert mot kvalitativ tolkning og hermeneutiske tilnæringsmåter.”¹⁴ I det store og hele dreier det seg om å stille nye spørsmål til historien. Ikke bare se på hva man sier, men i større grad hvordan og hvorfor det sies. Språket får en sentral funksjon, både som tale og tekst. Språket ligger som et filter mellom oss og verden rundt oss og kan sees som et speil av samfunnet, ikke bare som struktur, men også som en samling begivenheter.¹⁵

I dag er mye av teori og metode som brukes i språklig orientert forskning, basert på og inspirert av filosofen Michel Foucaults arbeider om diskursanalyse. Diskursanalysen har sitt utspring fra lingvistikk og semiotikk. Foucault er av de første som tar i bruk og omtaler diskurser. Diskurs er et sammensatt og flertydig begrep og brukes med forskjellig utgangspunkt og tilnærming innenfor ulike fagtradisjoner. Årsakene til den økende interessen for bruk av diskursanalysen er komplekse, men diskursanalyse dreier seg blant annet om å studere mening og om forståelsen av utsagn i ulike former. Iver B. Neumann definerer diskurs som: ”[...] et system for frembringelse av et sett utsagn og praksiser som, ved å innskrive seg i institusjoner fremstår som mer eller mindre normale, er virkelighetskonstituerende for sine bærere og har en viss grad av regularitet i et sett sosiale relasjoner.”¹⁶ Ved å se på utsagnene (teksten) kan man studere hvordan mening skapes. Innenfor kulturfagene kan man bruke diskursanalyse til å ”lese” historien fra teksten. Diskursen uttrykker forholdet mellom historie

¹¹ Slettan 1994:35

¹² Telste 2000:18

¹³ Slettan 1994:36ff

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Jordheim 2001:181

¹⁶ Neumann 2001:18

og tekst (utsagn). Helge Jordheim har i boka *Lesningens vitenskap. Utkast til en ny filologi* tolket Foucault og hans idé om diskurs(er).¹⁷ Han sier om diskursbegrepet at: ”Mer enn noe annet beskriver [det] en utveksling mellom tekst og historie, der teksten inngår i et system som også omfatter sosiale og vitenskapelige posisjoner, institusjonelle regler og politisk kamp.”¹⁸ I stedet for å se språket bare som struktur foreslår han å se det også som begivenhet.

I oppgaven er jeg inspirert av diskursanalyse og bruker elementer fra den som en innfallsvinkel i lesningen av kildematerialet, og av Foucaults tolkning av tekst, hvor han åpner for å lese tekstene med henblikk på å ”forstå hvordan de har inntruffet på et bestemt tidspunkt i historien”.¹⁹ I hovedsak er det Jordheims tolkning av diskursbegrepet jeg har tatt utgangspunkt i i min egen oppfatning av begrepet.

Tekst kan analyseres som strukturelle begivenheter, som en begivenhet som finner sted innenfor en gitt historisk struktur, som aktiviserer, aktualiserer og forandrer denne.²⁰ For at en subjektiv ytring kan finne sted og fremstå som meningsfull, må den inngå i en underlagt orden som ligger forut for denne. Jordheim setter likhetstegn mellom denne ordenen og *diskurs*.²¹ Diskurser er både språklige og historiske. De kommer til syne gjennom enkelttekster slik at de blir tilgjengelige for leseren, samtidig som de krever å bli sett på som samfunnsmessige, sosiale og politiske fenomener som sier mer enn teksten i seg selv forteller.²² Poenget er i hovedsak å forflytte oppmerksomheten mot de historiske strukturene teksten inngår i. Foucault presiserer at først ved å være en del av en diskurs får talen mening utover seg selv og sitt subjektive opphav og blir historisk.²³

Jeg mener at de tre delene som utgjør analysen i oppgaven, kan sees som diskurser. De definerer Gamlebyen forskjellig, men utelukker ikke nødvendigvis hverandre. Når det gjelder plasseringen av den diskursive makten og utsagnenes institusjonelle plassering, kommer ikke dette alltid like klart frem i kildematerialet og derfor heller ikke i denne oppgaven. I den første delen om Gamlebyen som kulturminne er det kulturminnevernere som tydeligst styrer diskursen. I den andre delen som i det store og hele omhandler nostalgi og identitet, er det mer

¹⁷ Jordheim 2001:180ff

¹⁸ Jordheim 2001:181

¹⁹ Jordheim 2001:191

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² Jordheim 2001:180

²³ Ibid.

utydelig hvem som uttaler seg, og i hvilken institusjonell sammenheng utsagnene sorterer under. I den tredje delen som i hovedsak dreier seg om debatten rundt broåpningen, er det i hovedsak Gamlebyens beboere og næringsdrivende som definerer diskursen.

I oppgaven får utsagnene mening ved at de blir plassert inn i en historisk og samfunnsmessig kontekst. Jeg har benyttet meg av diskursbegrepet for å kunne plassere utsagn som jeg mener hører sammen, som uttrykker det samme, i en diskursiv ramme. Artiklenes subjektive utsagn har fått mening gjennom at jeg har plassert dem i forhold til andre tilsvarende utsagn, for så å bli tolket i lys av den historiske konteksten. Jeg støtter meg til Jordheim når han antyder uklarhetene i diskursbegrepet, og Foucaults uttalelse om at det ikke finnes noen form for ideell diskurs. ”Diskursbegrepet antyder kanskje heller et tematisk eller teoretisk veivalg – det forteller noe om hva vi er opptatt av, hvorfor vi velger å lese akkurat denne teksten, og hvilke sider ved den vi legger vekt på.”²⁴ En slik forståelse av diskursbegrepet kan sies å ha påvirket meg i min tilnærming til materialet, i mitt valg av artikler og i utformingen av oppgaven.

Modernitet som teori og ytre ramme

Moderniteten utgjør i hele oppgaven et bakgrunnsteppe for den historiske konteksten, samtidig som man kan se den som et analytisk perspektiv i min tolkning av de ulike diskursene. Modernitet kan utgjøre et analytisk perspektiv så vel som at det er betegnelse på en historisk epoke. Det analytiske perspektivet får først relevans når det sees i forhold til den historiske epoken og konsekvensene av denne periodens historiske og samfunnsmessige endringer. Moderniteten betegnes ofte som et brudd i historien fordi endringene den førte med seg, var så gjennomgripende og skilte seg fra tidligere perioder.

Som historisk periode er renessansen og reformasjonstiden utpekt som viktige ”milepeler”²⁵ i moderniseringsprosessen, som fant sted i Europa på 1500-tallet. Moderniteten førte med seg et nytt syn på verden gjennom nye vitenskapelige oppdagelser, og en fornyet tro på mennesket hvor individet og den menneskelige fornuften ble løsrevet fra en religiøs, overordnet makt.²⁶ Den nye erkjennelsen av menneskets nærmest uendelige muligheter førte til endringer som bredte om seg og som snart fikk verdensomspennende karakter. Kapitalisering, industrialisering, individualisering, sekularisering og differensiering og nye samfunnsordninger utgjør sentrale stikkord.

²⁴ Jordheim 2001:197

²⁵ Vestheim 1994:96

²⁶ Ibid.

I Norge tidfester man gjerne at modernitetens gjennombrudd først kom på midten av 1800-tallet, da overgangen fra et tradisjonelt jordbrukssamfunn ble avløst av et mer teknifisert landbruk, med en begynnende industrialisme, og da nye politiske organisasjoner ble utviklet.²⁷ På 1900-tallet ekspanderte industrialiseringen, og en ny samfunnsklasse gjorde seg gjeldende: arbeiderklassen. Klassekamp og velferdstatens fremvekst, samt en voksende offentlig sektor, satte sitt preg på perioden frem mot 1970. I moderniseringsprosessen kan man også skille ut ulike prosesser som kjennetegner moderniteten. Sosiologen Håkan Thörn deler dem opp i fire aspekter: Økonomisk modernisering, teknisk modernisering, politisk modernisering og kulturell modernisering.²⁸ Jeg forstår det som at alle disse aspektene har gjensidig påvirkning på hverandre, og i oppgaven vil disse formene for modernitet både eksplisitt og implisitt komme til uttrykk.

”Att vara modern är att befinna sig i en miljö som utlovar äventyr, makt, glädje, växt förvandling av oss själva och världen – och som samtidigt hotar att förstöra allt vi har, allt vi känner till, allt som vi är”²⁹, sier litteraturviter og modernitetsteoretiker Marshall Berman, og med det fanger han inn noe jeg oppfatter som essensielt ved det moderne. Hyppige endringer, diskontinuitet og fremtidsoptimisme kjennetegner det moderne samfunnet, samtidig som dette truer tradisjonen og det faste, trygge og uforanderlige. Det moderne mennesket dras mellom disse ytterlighetene. Denne dobbeltheten er et tveegget sverd, og uttrykker et klart skille mellom et ”før” og et ”nå”. Overgangen fra syklisk til lineær tidsoppfatning tydeliggjorde dette skillet. Det førte etter hvert til et brudd med de tradisjonelle samfunnsnormene. Det moderne mennesket rettet blikket mot fremtiden, mens det tradisjonelle samfunnet i større grad var rettet mot fortiden. Samtidig kan man se på tradisjon som en moderne konstruksjon som på empirisk nivå ikke behøver å ha noe med et tidligere eksisterende handlings- og tankemønster å gjøre, men som er utløst av et ønske om å knytte seg til fortiden.³⁰

Oppfattelsen av at moderniteten førte med seg forandringer og en utvikling mot et bedre samfunn, settes opp mot disse raske endringenes nedbrytning og oppløsning av det faste, det kjente og det kjære, og kan på denne måten oppfattes som uhåndgripelig og truende. Dette aspektet i moderniteten blir tydelig i oppgaven i del 2, som tar for seg interessen for

²⁷ Vestheim 1994:106

²⁸ Thörn 1992:61

²⁹ Berman 1995[1982]:13

³⁰ Thörn 1992:69

Gamlebyen og byens historie. I en foranderlig tid som også innebar store strukturelle endringer i samfunnet, fikk historie og kulturminner verdi uttrykt gjennom et ønske om å holde fast ved noe av det som var i ferd med å forsvinne. Dette gjelder det helt konkrete ønsket om å bevare et fysisk miljø, men kan også sees som et uttrykk for et ønske om å bevare de verdiene man kunne anta dette miljøet representerte: trygghet, stabilitet, nærhet og større grad av uforanderlighet. Dette kommer også frem i del 3, som omhandler nostalgi og idyllisering av Gamlebyen.

Bermann bruker Marx' ord for å beskrive det moderne univers: "allt som är fast, förflyktigas"³¹. Han peker her på det som for mange oppleves som essensen i moderniteten. Tradisjon og modernitet fungerer som dikotomier, men behøver ikke nødvendigvis å utelukke hverandre. At det tradisjonelle kan utgjøre et fast holdepunkt i en verden i stadig endring, betyr ikke at man ønsker seg tilbake til det, eller at man motsetter seg endringer og modernisering. Man kan heller si at det tradisjonelle fikk sin verdi nettopp på grunn av det moderne, i kraft av og i motsetning til det.³²

Moderniteten førte med seg et nytt verdensbilde, der den overgripende troen på det guddommelige og overnaturlige ble erstattet med troen på mennesket, vitenskapen og fremskrittet. Den nye oppfattelsen av tid og utviklingen vekk fra de lokalbundne tradisjonene førte også til dyptgripende endringer i opplevelsen av rommet. Sosiologen og modernitetsteoretikeren Anthony Giddens drøfter i boka *Modernitetens konsekvenser* hvilke konsekvenser moderniteten har hatt for organiseringen av samfunnet og ordningen av omgivelsene.³³ Han vektlegger tre aspekter ved moderniteten han mener er vesentlige. De to første dreier seg om endringen i oppfattelsen av tid og adskillelsen av tid og rom, som igjen fører til nye og uendelige muligheter for å kombinere disse to. Dette er grunnleggende for det han kaller "utleiringsmekanismer". Disse løfter sosiale relasjoner ut av lokale sammenhenger som restruktureres på tvers av uendelige spenn av tid og rom og danner nye sosiale systemer.³⁴ Slike utleiringsmekanismer ga Gamlebyen et nytt innhold i moderne tid, og kommer kanskje særlig tydelig til uttrykk gjennom brodebatten i 1957, som jeg tar for meg i del 4.

³¹ Berman 1995[1982]:11

³² Eriksen 1993:24

³³ Giddens 1997[1990]

³⁴ Giddens 1997[1990]:24

Det tredje aspektet Giddens trekker frem, er det moderne menneskets evne til refleksjon. Menneskelig refleksjon var ikke noe revolusjonerende nytt ved moderniteten, men innebar noe grunnleggende nytt og annerledes i rammene av det moderne. I den førmoderne verden dreide refleksjonen seg stort sett om å tolke og klargjøre tradisjonen, og var i hovedsak rettet mot fortiden. Den moderne refleksjonen er rettet mot nåtid og fremtid, og baserer seg på fornuften og ny tilegnelse av viten. Refleksjon blir en integrert del av det moderne samfunn og systemets reproduksjon, og utgjør derfor en motsats til tradisjonens stabile vesen. Refleksjon ligger i stor grad til grunn for de endringene som skjer i Fredrikstad på 1900-tallet med utbyggingen av Vestsiden og byggingen av broa. Refleksjon utgjør også en essensiell del i omdefineringen av Gamlebyen som pågår i samme tidsperiode og gir byen forskjellig innhold og verdier.

I min oppgave inngår Gamlebyen som en del av det moderne samfunn, men får samtidig utgjøre en motsats til det moderne. I en tid preget av store og hyppige endringer får Gamlebyen representere tradisjonen, samtidig som en slik oppfattelse av byen forutsetter modernitetens kultur og tidsforståelse.

Kulturminner, historie og modernitet

Modernitetens forandringer førte med seg en ny oppfattelse av tid og rom. Syklisk tidsoppfatning ble erstattet med en lineær og evolusjonær oppfatning av tidens gang og representerte de "store fortellingene." Historien fikk en begynnelse, og utviklingen førte fram til nåtiden, og mennesket fikk mulighet til å forme sin egen fremtid. I den nye fremoverrettede oppfattelsen av tid oppstod samtid og fortid som skilt fra hverandre. Fortiden var ikke lenger noe som ble gjentatt og kom tilbake. Fortiden ble et lukket rom, utskilt fra nåtid, og hele oppfattelsen av rommet endret seg med denne nye tidsoppfatningen.

Den nye oppfattelsen av tid, fortid og fremtid ga menneskene en mulighet til å plassere seg selv inn i et historisk univers. Historien overtok den plassen religion og mytologi tidligere hadde hatt som forklaringsmodeller. Historien er en av modernitetens paradokser, sier folklorist Anne Eriksen: "Historien gjøres til noe grunnleggende annerledes som skiller seg fra nåtid, samtidig som den forkynner at i historien ligger svarene, her kommer vi fra."³⁵ Historien er tapt og utilgjengelig, men like fullt utgjør den et betydningsfullt univers. Samtidig ble også begrepet *historie* knyttet til andre begrep som representerte udiskutable

³⁵ Eriksen 1996:43

goder: identitet, tilhørighet, sammenheng, et meningsfylt liv.³⁶ Nostalgibegrepet oppstod i en tid hvor den eldre sykliske oppfattelsen av tid ble erstattet av den lineære tidsoppfatningen, og fikk mening gjennom forståelsen av fortiden som en bedre tid. Dette vil jeg komme nærmere inn på i del 3, hvor Gamlebyen kan sees som utgangspunkt for nostalgiske lengsler. Her vil jeg også se på hvilken betydning byen hadde for beboernes og Fredrikstad-folks identitet.

Folklorist Anne Eriksen antyder viktigheten av å skille historie fra fortid: ”Fortid og historie er ikke det samme. Historien skapes i nåtid. Fortiden er forgangen tid. Den er tapt, ikke tilgjengelig annet enn gjennom erindring, fortolkninger, fortellinger. [...] Fortiden er historiens emne og referansepunkt, mens historien på sin side er fortolkning av bevisstheten om fortiden”.³⁷ Det er altså vi som er skapere av historien, den er et resultat av våre utvalg og fortolkninger, det er vår historie bygget på utvalg fra fortiden, eller som historikeren Lowenthal sier det: ”Historical narrative is not a portrait of what happened, but a story about what happened”³⁸. Det viktigste ved historien er referansen til fortiden. Fortiden er ikke lenger tilgjengelig, men blir på forskjellige måter representert gjennom historien.³⁹

Med modernitetens forståelse av tid og rom fikk også fortiden en annen verdi. Historien ble eksotisert og representerte en tid som var gått tapt. Anne Eriksen er inne på modernitetens dobbelthet hva angår fortiden: Modernitetens raske endringer produserer *mer* fortid, som er stadig *mer annerledes*. Samtidig ødelegger og spiser disse endringene opp levningene som den eksotiserte fortiden etterlater seg.⁴⁰ ”Rester” av historien fikk ny verdi:

Ikke uten grunn er tanken om å bevare fortidsminner, samle inn tradisjoner og dokumentere fortiden også en del av historiens moderne gjennombrudd. Parallelt med historiefaget oppstod museene, tradisjonsarkivene og fornminnevernet. Så lenge fortiden oppfattes prinsipielt lik nåtiden, gir det liten mening å gå til anstrengelser for å ta vare på restene av den. Levninger fra fortiden kan ha sin betydning og verdi i samtiden på linje med andre ting, men status som ”fornminner”⁴¹ og ”antikviteter” får de først når fortiden blir sett på som ”noe annet”.⁴²

³⁶ Eriksen 1996:40

³⁷ Eriksen 1996:36

³⁸ Lowenthal 2003(1985):215

³⁹ Eriksen 1996

⁴⁰ Eriksen 1996:41

⁴¹ Her vil jeg bytte ut ”fornminner” med ”kulturminner”

⁴² Eriksen 1996:41f

I et moderne syn på historien fikk kulturminner verdi og bevaringen av dem en mening. Kulturminner er i denne oppgaven tolket som materielle ”overleveringer, arkitektoniske og kulturhistoriske verdifulle bygg og anlegg”.⁴³ Kulturminnevern handler om bevaringen av disse. Selv om kulturminner her er tolket som materielle, betyr det likevel at de kan inneholde mer enn materielle verdier. Kulturminnene kan utgjøre en ”møteplass” mellom fortid og nåtid.⁴⁴ I oppgaven vil jeg se nærmere på oppfattelsen av Gamlebyen som kulturminne, og den verdien byen kunne utgjøre som representant for fortiden og som del av historien.

Kulturminnene er også interessante fordi de sier noe om historiesyn og fortidsoppfatningen. Like mye som de sier noe om den tiden de er rester fra eller refererer til, sier disse fortidslevningene noe om tiden som har bestemt at nettopp de skal være ”kulturminner”, og som har funnet dem bevaringsverdige og enkelte ganger nærmest har dyrket.⁴⁵ Derfor blir også den historiske og samfunnsmessige konteksten viktig for å forstå oppfatningene og bruken av Gamlebyen.

Tidligere forskning

By og bymiljøer har de siste tiårene blitt satt under lupen i humanistisk så vel som samfunnsvitenskapelig forskning. I etnologi kan man likevel si at interessen for byforskning er av nyere dato. Oppfatninger av by, gamle bystrøk og vern av hele bymiljøer har i særlig grad kommet i søkelyset som etnologisk forskningsfelt etter 1970. Da det for alvor ble satt søkelys på dette i 1970-årene, er det naturlig å trekke frem etnolog Anne Louise Gjesdal Christensen. Hun var med på å konstituere et nytt bilde av bymiljøers betydning, med vekt på eldre bystrøk, i sin avhandlingen *Treby i murbyen* (1972). Hun trekker frem trebyens kvaliteter og de fysiske omgivelsenes påvirkning på mennesker. Dette var hovedfokus avhandlingen. Flere fikk øynene opp for verdien av bebyggelsen i typiske arbeiderstrøk og annen småhusbebyggelse som tidligere hadde vært et forsømt område både innen bevaring og forskning.

Fra 1990-tallet fikk byen og byrommet i enda større grad oppmerksomhet i kulturhistorisk forskning, og fokuset har oftere blitt rettet mot hvordan byen og oppfattelsen av byen har

⁴³ Parker 1980:7

⁴⁴ Bjerck 2001:35

⁴⁵ Eriksen 2000:6

forandret seg i moderne og senmoderne tid, og har i mindre grad hatt det sosialhistoriske aspektet som den tidligere byforskningen hadde hatt.

Av nyere studier kan nevnes Trine Grønn Iversens hovedoppgave (2000), hvor hun ser på sanerings- og bevaringsdiskusjonen rundt den gamle bebyggelsen på Enerhaugen og de ulike holdningene knyttet til denne problematikken. Etnologen Lars Emil Hansen har skrevet om Grünerløkkas diskursive og symbolske forvandling på 1900-tallet. Han har sett på hvordan Grünerløkka forandret karakter og fremstod i ny "ham" (2004). Bydelen gikk fra å være en rivningstruet bydel til å bli et av de mest populære og hippe områdene i Oslo. Han tar utgangspunkt i hvordan endringene kommer til syne gjennom hvordan bydelen beskrives og tenkes om, og hvordan dette kommer til uttrykk i en medial diskurs.

Bergens-etnologen Leidulv Idland har skrevet om den gamle bydelen Vågsbunnen i Bergen. Han ser på kollektiv identitet og kollektiv forståelse av bydelen og på hvordan folk tolker omgivelsene på forskjellige, men også samme, måter. Han beskriver hvordan også Vågsbunnen forandrer seg fra å være saneringstruet til å bli en levende og attraktiv bydel.

Etnolog Per Øystein Lund har i sin hovedoppgave skrevet en komparativ analyse av diskursen om byutviklingen i Oslo på 1950-tallet og 1990-tallet (2001). Det er i hovedsak *diskursene* omkring Oslos byutvikling i de to periodene han undersøker. Diskursanalysen er altså gjennomgående sentral i oppgaven. Han konsentrerer seg om to forhold. Det ene dreier seg om diskursens innhold – hva man ønsker at byen skal være – og det andre dreier seg om diskursens omgivelser, der han plasserer diskursen inn i den samfunnsmessige konteksten den er en del av.

Gamlebyen fremstår som et kulturminne, noe jeg også har fremhevet i min oppgave. Kulturminnevern, oppfattelsen av og holdninger til kulturminner har lenge vært gjenstand for etnologisk forskning. Da etnologi var et nytt studiefelt, bar flere studier og tiltak innenfor faget preg av rene redningsaksjoner for å kartlegge det som var igjen av det førmoderne samfunnet. I hovedsak dreide det seg om bondekultur, men også byene fikk etter hvert sine livreddere. I nyere tid kan nevnes etnolog Anne Sætren som har skrevet om bygningsfredninger i Lom i perioden mellom 1929 og 1990, og antikvarene som aktører når det gjelder bebyggelsens moderniseringer (1999). Hun ser blant annet på hvilke kriterier som

lå til grunn for fredningsvedtak, og presenterer ulike aspekter ved kulturminnevernets forvaltning.

Modernitet er et viktig perspektiv i oppgaven. Modernitet og senmodernitet har i løpet av de siste tiårene også blitt et viktig forskningsfelt og -perspektiv innenfor flere fagtradisjoner. Med moderniteten endret oppfatningene av omgivelsene seg i takt med utviklingen av industrien og store strukturelle samfunnsendringer. Urbaniseringen og mekaniseringen av samfunnet og utbyggingen av veinettet på 1900-tallet forandret det norske landskapet, og dette var med på å konstituere en ny oppfattelse av tid og rom. Hvordan dette har påvirket og forandret menneskers opplevelse av landskapet med utgangspunkt i et kulturhistorisk perspektiv, har Arne Lie Christensen skrevet om i *Det norske landskapet* (2002). Solveig Olaisen har i sin hovedoppgave om Hylstranda ønsket å belyse og beskrive folks liv og hverdagslige praksis på Hylstranda (2001). Hun har lagt vekt på hvordan konsekvensene av moderniteten påvirket folks praksis og forhold til omgivelsene. Både Christensen og Olaisen har vært viktige i min tolkning av konsekvensene av Fredrikstadbroa som kom i 1957.

Den nye oppfattelsen av tid og en ny virkelighetsforståelse som man kan se på som konsekvenser av moderniteten, har også hatt betydning for oppfatningen av fortid og folks forhold til historie. Historie og tradisjon som utgangspunkt for oppbygging og forståelse av identitet, og som et utgangspunkt for nostalgi, har vært gjenstand for interesse. Blant annet har både historikere, kulturhistorikere, idéhistorikere, sosialantropologer, filosofer og psykologer beskjeftiget seg med problemstillinger relatert til dette. Folkloristen Anne Eriksen har skrevet om oppfattelse av historie, identitet og modernitet i både bøker og artikler, blant annet i boka *Historie, minne, myte*, og hennes tolkninger har vært viktige for min forståelse av forholdet mellom disse temaene. I kulturhistorien har historie, kultur og tradisjon vært viktige temaer. Holdninger til og forståelse av disse temaene kan også være preget av nostalgi, og nostalgi har derfor også fått en plass i kulturhistorisk forskning. Folkloristen Ulrika Wolf-Knuts har skrevet om tid og historien som dimensjon i etnologisk og folkloristisk forskning, med særlig vekt på nostalgi (1994). Idéhistoriker Karin Johannisson har i boka *Nostalgia* beskrevet flere sider ved nostalgien (2001).

Hovedoppgaver relatert til Gamlebyen som har hatt betydning for meg, har vært kunsthistorikeren Unni Arvesens oppgave om billedhuggeren Waldemar Sefling Dahl (1999) og kunsthistoriker Wenche Anette Johannessens oppgave om brukskunstsenteret Plus (2000).

Historisk presentasjon av Gamlebyen og Fredrikstad⁴⁶

For å forstå det som skjedde i Gamlebyen, og hvordan Gamlebyen har blitt oppfattet, er det viktig å plassere byen inn i en historisk kontekst. Av samme grunn kan det være et poeng å gi et innblikk i byens fysiske struktur og omgivelser. Fordi Gamlebyen har vært og er en del av Fredrikstad, vil det som generelt har satt sitt preg på Fredrikstads historie, også ha relevans her.

Gjennomgående i oppgaven vil jeg omtale Gamlebyen som *by/byen* selv om den i dag er en bydel i Fredrikstad. Det er den gamle *byen* bak vollene som er temaet for oppgaven, og jeg ønsker å fremheve at den utgjør et helhetlig sluttet byanlegg. Der det i større grad er et poeng å vise at Gamlebyen er en del av Fredrikstad, vil dette komme frem i teksten.

Der det hele startet ...

Gamlebyen i Fredrikstad er det ”opprinnelige” Fredrikstad og ble grunnlagt i 1567 av kong Fredrik II. Egentlig var dette en byflytting, etter at Sarpsborg hadde blitt herjet og nedbrent av svenske tropper. De ruinerte innbyggerne søkte Kongen om tillatelse til å flytte byen nærmere Glommas utløp.⁴⁷ Her var det et godt næringsgrunnlag, særlig med tanke på sjøfart og fiske, og det var gode jordbruksområder. Ved fredsslutningen i 1658 i Roskilde mistet Norge Bohuslän og dermed Bohus Festning. Nå ble det viktig å bygge opp den nye norske grensen mot Sverige, og det ble bestemt å befeste Fredrikstad permanent. Festningsplanene ble utarbeidet av generalkvartmester oberst Wilhelm Coucheron og godkjent av Fredrik III i 1663. Befestningsarbeidet ble igangsatt samme år.⁴⁸ I 1685 var festningen ferdig og i god stand, men erfaringer fra tilsvarende anlegg i Europa viste at festningstypen hadde en del svakheter, og i hele perioden fram til 1809 ble det utført omfattende ombygningsarbeider.

Borgerne i en festningsby hadde mange ulemper selv om de var godt forsvart mot ytre fiender. Gårder kunne på kort varsel bli revet for å gi plass til militære anlegg. Folk hadde stor respekt for kommandanten, og det ser ut til at han hadde større makt over folk enn det borgermesteren i byen hadde. Innkvarteringen av de militære i de sivile husstander var en stor påkjenning for de sivile. Stort bedre var nok ikke forholdene for de menige soldatene. Det var dårlig med mat og klær, reglene var strenge og straffene harde.

⁴⁶ Opplysningene er i hovedsak hentet fra *Fredrikstad bys historie I, II, III, IV, V* ved Marthin Dehli og *VI* ved Ivo De Figueiredo og *Gamle Fredrikstad* gitt ut av Reisetrafikkforeningen. Teksten er skrevet av Norvald Heidel.

⁴⁷ Heidel 1968:9[3.opplag]

⁴⁸ Ibid.

I juli 1814 ble Fredrikstad angrepet av svenskene. Festningen var da langt fra tilfredsstillende når det gjaldt vedlikehold og beredskap. Svenskenes kronprins Carl Johan, som ledet angrepet, var en av Europas fremste hærførere. Festningens forsvar var i størst grad basert på å bekjempe angrep som ble ført frem over land mot festningens hovedfront. Et angrep fra sjøsiden ble ansett som urealistisk og viet liten oppmerksomhet. Nordmennene hadde derfor lite å stå imot med da svenskene satte inn med mektige krefter. Selv om man var forberedt på å forsvare festningen til det ytterste, var det liten motstand denne festningen og det svekkete norske Forsvaret kunne yte. Etter kort tids ildgivning ble det hvite flagget heist. Fiendens kasteskyts hadde trolig fått oberstløytnant og kommandant på festningen, Niels Hals, til å ta beslutningen om å redde byen fra flammene. I 1816 ble han dømt til ”tap av liv og ære”⁴⁹, men regjeringen tok saken opp igjen, og på grunn av formildende omstendigheter ble han gitt benådning av Kongen i 1917.

Man kunne tenke seg at festningsbyen Fredrikstad hadde utspilt sin rolle etter det sviende nederlaget, men dette var ikke tilfelle, og fortsatt ble festningens store betydning fremhevet. Artilleriets utvikling gjorde likevel Fredrikstad Festning helt verdiløs i militært henseende, og den siste tiden før den ble besluttet nedlagt, var den nok mer en festning av navn enn av gagn.⁵⁰ 26. juni 1903 ble festningsflagget firt, men Forsvaret holdt stand i Gamlebyen til det ble besluttet å fjerne det fra byen i 2001.

Utenfor vollene vokste forstedene frem. Plassmangel bak vollene var nok en av de viktigste årsakene til dette. Den største av forstedene vokste opp ved Gressvik, her var også havneforholdene bedre enn på Østsiden. Ettersom bebyggelsen økte, fikk den fra 1740 en mer bymessig karakter. Den fikk navnet ”Fredrikstad Forstad”.⁵¹ Det var stadige konflikter mellom Øst- og Vestsiden, og gjennom det 18. århundre var det stadige eksempler på at byens borgerskap prøvde å kvele forstaden. Den inntok en selvstendig og uavhengig stilling, og da den etter hvert ble slått sammen med byen, førte utviklingen raskt til at Vestsiden ble den viktigste delen av Fredrikstad. I 1860- og 70-årene ble det et bittert motsetningsforhold mellom øst og vest som var svært markant. Mens utviklingen gikk med stormskritt på Vestsiden med industri og handel, stod Gamlebyen stille. Det var mer enn Glomma som skilte

⁴⁹ Heidel 1968:26 [3.opplag]

⁵⁰ Widerberg 1934:208

⁵¹ Hals 1934:278

de to bydelene. Skillet besto også i befolkningsfordelingen, i motsetningen mellom embetsmennene på Østsiden og de fremadstormende næringslivets menn på Vestsiden. Dette utgjorde også en viss generasjonsmotsetning. Men om næringslivet blomstret på Vestsiden, hadde Østsiden fortsatt nesten alle offentlige bygninger og institusjoner. ”Nordens Pompei” ble Gamlebyen nedsettende kalt av folk på Vestsiden. På Østsiden hersket ”en gravluft som fra en utdødd by”.⁵²

Trelasthandelen hadde alltid vært viktig for Fredrikstad, men da sagbruksprivilegiene ble opphevet i 1859, eksploderte markedet, og byen fikk en voldsom oppblomstring. Sagbrukseiere fra andre kanter av landet flyttet til byen med nye ideer, innsatsvilje og kapital. Festen varte helt til lavkonjunkturerne og fallet på verdensmarkedet kom på 1930-tallet⁵³.

Etter hvert utviklet Vestsiden seg til å bli et mer pulserende sentrum med større tilbud, utvalg og kommunikasjonsmuligheter. Gamlebyen mistet stadig flere av de offentlige bygningene og administrasjonen som hadde vært knyttet til Østsiden. Det fantes ikke noen bro over Glomma, og man var avhengig av ferjeforbindelse for å bevege seg mellom øst og vest. Som et markert skille rant Glomma stri og brei mellom de to bydelene. Ting var i ferd med å endres, og maktbalansen ble forskjøvet. Elva utgjorde etter hvert et skille mellom det ”nye” og det ”gamle” Fredrikstad.

I årene etter nedleggelsen av festningen kjøpte kommunen opp store deler av Forsvarets eiendommer på Østsiden, og det ble lagt planer for fremtiden med tanke på utbygging også på denne siden av elva. I forbindelse med at Østsiden stod foran en utbygging, kom også spørsmålet om Gamlebyens rolle opp. Det var stemmer i Fredrikstad som mente at vollene måtte raseres for at byen skulle kunne utvikle seg, men det var også de som mente at de måtte bevares. Etter hvert tiltok trafikken gjennom Gamlebyen. Den gamle passasjen gjennom vollene var trang og kronglete, og trafikken stoppet ofte opp. I 1905 ble vollgraven fylt igjen som en forlengelse av Torsnesveien. Veien fikk ankomst til Voldportgaten og Torvgaten og gikk videre inn til Gamlebyen. Vollporten ble likevel bevart sammen med vindebroa over hovedgraven. Den nye tiden lot seg ikke stanse, og kravene om å åpne for industri og boligbygging på Østsiden gjorde seg stadig mer gjeldende. Optimismen var stor på Østsidens vegne, og det ble snart snakk om gjennombrudd av vollene også andre steder. Planene ble

⁵² Dehli 1973

⁵³ Lokalsamfunnet Gudeberg 2003:28

midlertidig utsatt i påvente av brospørsmålet. Selv om ting var i ferd med å skje, var Østsiden likevel for mange ”feil side av elva”. Først i mellomkrigstiden ble det fart i utviklingen på Østsiden igjen.

Fredrikstad fra krig til krig

I årene rundt 1915 ble det rettet stor oppmerksomhet mot Fredrikstad som en by med stor vekst i industrien. Byen lå gunstig til med isfri havn, og med kraftkilden Sarpsfossen i umiddelbar nærhet. Dette ble fremhevet i lokalavisene, men også i Oslo hadde man lagt merke til Fredrikstad. Byen ble fremholdt som et eksempel for andre byer. ”Byen med raskt pulserende liv i frodig vekst.”⁵⁴ Optimismen var stor i denne tiden, og første verdenskrig var for flere av industriforetakene gunstig. Trelast-, stein- og teglverksindustrien gikk tilbake i mellomkrigstiden, mens skipsbygging, mekanisk virksomhet og kjemisk industri vokste. Dette påvirket også Østsiden i særlig grad, da DeNoFa i 1912 kjøpte et stort område på Øra for å bygge fabrikk.

Ting var i ferd med å skje på Østsiden, men byen trengte en byplan, og den nye bygningsloven av 1924 krevde at alle byer skulle skaffe seg en byplan. Byplanlegger professor Sverre Pedersen ble satt på oppgaven og utarbeidet en reguleringsplan for hele Fredrikstad. Planen, som inkluderte broforbindelsen, lå ferdig i 1929. Planen for Østsiden var storslått og preget av datidens byplanidealer. Store akser med bevisste fondmotiver dominerte planen. Veinettet var differensiert i hovedveier og adkomstveier, og det ble lagt opp til hagebybebyggelse med flermannsboliger og rekkehus. Økt industri ga behov for flere boliger for arbeidere, og i perioden før siste verdenskrig ble det lagt ut boliger på utsiden av vollgravene.⁵⁵ Annen halvdel av 1930-tallet var i det hele tatt preget av sterk byggevirksomhet i Fredrikstad.

Det var Høyre som satt ved roret i Fredrikstad, men i mellomkrigstiden endret denne situasjonen seg. De harde tidene økonomisk og sosialt var nok med på å endre det politiske klimaet i Fredrikstad så vel som i Norge. For Fredrikstad som industriby ble 1920- og 1930-årene en tøff periode, da hele det moderne industrisamfunnet gled inn i en dyp sosial krise. Under valget i 1925 vant sosialdemokratene frem selv om de fortsatt ikke hadde absolutt

⁵⁴ VG høst 1916 i Dehli 1987:37

⁵⁵ Lokalsamfunnet Gudeberg 2003:35

flertall. Sosialdemokraten Haakon Karlsen ble tilsatt som ordfører. Fortsatt satt Høyre på mange verv i kommunestyret. I 1927 fikk Det norske arbeiderparti absolutt flertall.

Selv om det var dyrtid, hus- og matmangel, hadde man i Fredrikstad lav arbeidsledighet. I 1920-årene økte derimot problemene. Industrien møtte motgang, og optimismen avtok. Det ble bedre tilgang på mat, men det var fortsatt mangel på husvære og brensel. Det var tøffe tider, og de store endringene lot vente på seg, men i midten av 1930-årene bedret forholdene seg for industrien selv om det fortsatt var turbulens og stor arbeidsledighet.

Etter århundreskiftet begynte kulturinteresserte mennesker å fatte interesse for Gamlebyen og dens kulturhistoriske verdi. Vestsiden var utsatt for mye kritikk i og med den ”spredte og tilfeldige”⁵⁶ bebyggelsen som hadde vokst frem. Gamlebyen ble derimot trukket frem som et eksempel på god byggeskikk og planlegging og fikk mye skryt av blant annet Sverre Pedersen. Byen ble fremstilt som rene idyllen: stille om dagen og rolig om natten. Lite vold og forbrytelser. I det hele tatt foregikk det på 1930-tallet en bevisstgjøring av estetikken i Gamlebyen. Man ønsket å gjøre byen ”vakrere og mer innbydende”⁵⁷ for de ”innfødte” og for tilreisende. Turiststrømmen økte, og man ville følge med i denne utviklingen. I 1938 ble det på Reisetrafikkforeningens initiativ dannet en forening som hadde som formål å få flere turister til Fredrikstad. Særlig var det Gamlebyen med Kongsten Fort som det skulle satses på. For Fredrikstad ble ikke 30-årene bare husket som harde år. I disse årene ble det også gjort mye for å gjøre Fredrikstad til en vakrere by, og særlig fikk folk øynene opp for de verdier som Gamlebyen og Kongsten Fort representerte.

På 1920- og 1930-tallet var også spørsmålet om et nytt gjennombrudd av vollene oppe. Med nye og mer effektive motorferger som ble satt i drift i disse årene, økte effektiviteten og med det også trafikken. Brospørsmålet var gjenstand for mye oppmerksomhet og diskusjon i 1930-årene.

Krigens utbrudd satte en stopper for mangt og mye i Fredrikstad. Industrien fikk problemer. Det var mangel på råstoffer, avsetnings- og eksportvansker og restriksjoner på pengemarkedet. Det var også mangel på energi. Dette førte til innskrenkelser og nedsatt arbeidstid for de ansatte, og utbyggingen stoppet opp. Det var tøffe tider politisk og sosialt.

⁵⁶ Dehli 1987:240

⁵⁷ Dehli 1987:427

Festningsvollene i Gamlebyen var av de mest ramponerte stedene i Fredrikstad under krigen. Her hadde tyskerne gravd skyttergraver og skytterstillinger som måtte graves igjen.

Inn i en ny tid

I etterkrigstiden fikk man etter hvert som landet ble bygget opp og krigens spor langsomt ble slettet ut, oppleve økt vekst i næringsliv og økonomi, og med dette også økt velstand. Med unntak av noen konjunktursvingninger i 1950-årene var de første tiårene etter krigen preget av vekst og fremgang. Så også i Fredrikstad. Industrien blomstret, og det var generelt lav arbeidsledighet. Dette merket man også i handelsnæringen. Store ungdomskull og økt kjøpekraft var blant momentene som ga handelsnæringen en eksplosiv utvikling. Nye tider, nye varer og nye krav fra kundene førte også til omlegging og strukturrasjonalisering. Mye av dette ble realisert i 1950-, men kanskje særlig i 1960-årene. Kommunen hadde i disse årene en forholdsvis romslig økonomi, og mange tiltak ble gjennomført i denne perioden. Etter Fredrikstad kommunes sammenslutning med Glemmen i 1964 ble kommuneøkonomien ytterligere styrket. Byen fikk da også et større område å ekspandere på. Dette førte til store endringer i og omstrukturering av sentrum på Vestsiden. Plankebyen⁵⁸ skulle bli preget av betong og nye former i sentrum. Noen murbygg i funkisstil hadde dukket opp i mellomkrigstiden, men 50-, og særlig 60- og 70-årene, skulle bli årene for de store forandringene og saneringene. Fredrikstad ble den store "saneringsbyen" i denne perioden. Hele kvartaler ble revet og bygget om. Veier ble bredere for å lette trafikken, og det dukket opp parkeringsplasser. Bilen satte i større grad sitt preg på bybildet, selv om det fortsatt var kollektivtrafikken som hadde størst betydning. I *Byhistorien* står det å lese: "Sentrumsplanen og generalplanen for Vestsiden var typisk for tidens byplanfilosofi, der den fremste utfordringen lå i å skape levelige vilkår for mennesker i et bybilde som ble mer og mer preget av biler, støy og eksos."⁵⁹

På Østsiden var det også en tid for endring. Det meste av de store bymarkene utenfor Gamlebyen lå fortsatt ubebygget. Etterkrigstiden var preget av boligmangel, og det var store planer for Østsiden, både havebyer og blokkbebyggelse skulle avhjelpe bolignøden. Fortsatt var mange skeptiske til å bo på Østsiden av elva, men med broa som var under planlegging, ville byen i større grad bli knyttet sammen, og Østsiden ville bli mer tilgjengelig. Fredrikstadbroa ble åpnet i august 1957, og i 1958 ble brukskunstkolonien Plus etablert i

⁵⁸ Begrepet "Plankebyen" oppstod i den tiden da Fredrikstad var en av landets viktigste eksporthavner for trelast, skurtømmer og plank, i knutepunktet mellom fløtningselva Glomma og trelastskutenes verdenshav.

⁵⁹ Figueiredo 1999:28

Gamlebyen. Dette førte liv til byen, og det strømmet til kunsthåndverkere og kunstnere som etablerte seg i husene. I 1963 og i 1967 ble det holdt jubileum i Gamlebyen og Fredrikstad. Henholdsvis 300 års-jubileum for festningen og senere 400-års jubileum for Fredrikstad.

I 1956 fikk Gamlebyen egne bygningsvedtekter som var utarbeidet av en komité i samarbeid med Fortidsminneforeningen. Dette førte til nye tiltak og endringer i Gamlebyen. Etter at Foreningen "Gamle Fredrikstad" ble etablert i 1949, ble det generelt mer fokus på verdien av Gamlebyen, og det ble større aktivitet når det gjaldt bevaringen av den gamle bydelen. I 1969 resulterte dette blant annet i at det forelå en bevaringsplan for Gamlebyen. I 1970-årene gikk Foreningen "Gamle Fredrikstad" foran i et omfattende restaureringsarbeid sammen med beboerne, kommunen og Riksantikvaren.

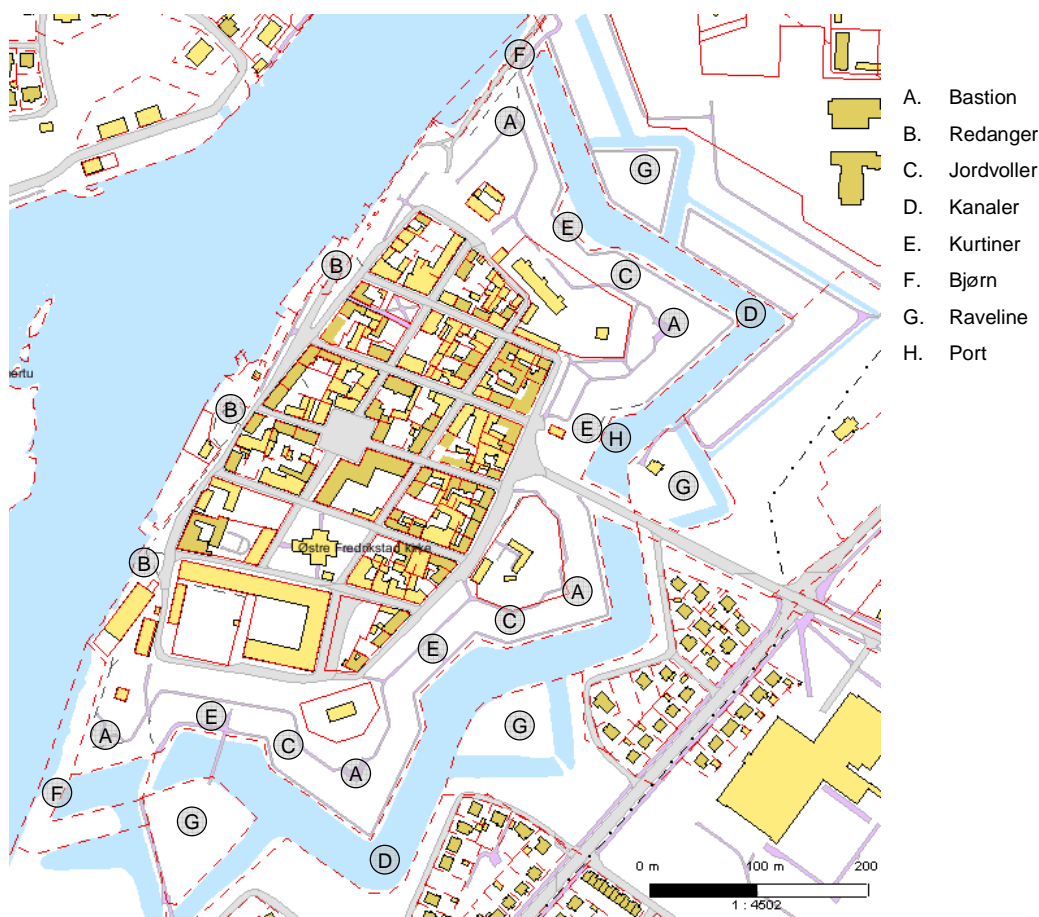
Fysisk miljø

Festningsanlegget som omkranser Gamlebyen er bygget etter det gammelnederlandske systemet med jordvoller og vanngraver. Mange byer i Europa på 1500- og 1600-tallet fikk en omkransing av stjerneformede forsvarsverker.⁶⁰ Hollenderne brukte jordvoller og gatenett med kanaler.⁶¹ Festningsbyen Fredrikstad har fem bastioner mot landsiden og mot elva en jordvoll med redanger bak en solid granittmur. Mellom bastionene løper kurtinene, og foran vollsystemet ligger vollgraven. I hver ende av vollgraven ligger en murdemning, en "bjørn". På den andre siden av graven ligger ravelinene, et foran hver kurtine. Tre porter i muren fører mot elva og en port mot landsiden, hvor en bro fører over graven (vollportbroa). I tillegg kommer tre sortiporter (utfallsporter).⁶²

⁶⁰ Christensen 1991[1977]:86

⁶¹ Ibid.

⁶² Heidel 1968:10 [3.opplag]



I hovedtrekk er det den gamle byplanen som fortsatt er gjeldende, selv om store branner flere ganger utslettet bebyggelsen, hvilket også førte til at torget ble flyttet i 1672. Den siste totalødeleggende brannen var i 1764, da det bare var noen få militære murbygninger som stod igjen. Blant annet besto ”Det grunnmurede provianthus”, som ble oppført i 1674–96 og er den eldste bevarte bygningen i Gamlebyen. Den tette trehusbebyggelsen var hovedårsaken til de omfattende brannene. Spørsmålet om murtvang ble tatt opp, men det ble ikke gjennomført. Dårlig økonomi gjorde det umulig for innbyggerne å bygge opp kostbare murgårder, og i 1767 bestemte kongen at valg av byggemateriale skulle være fritt.

Byen bestod av en blanding av murhus og trehus, med overvekt av det siste. Det var i hovedsak de militære og offentlige bygningene som ble oppført i mur. Bygningene representerer 1700-tallets senklassisisme og 1800-tallets empire. Murbygningene har blitt bygget i en periode fra 1600-tallet og opp til 1900-tallet. Trehusbebyggelsen er stort sett fra siste halvdel av 1800-tallet⁶³.

⁶³ Lokalsamfunnet Gudeberg 2003:18

Da Fredrikstad ble anlagt, lå det ingen by her fra før, og derfor kunne også byen planlegges etter en totalplan hvor man sto fritt til å plassere gateløp, plasser og bygninger. Glomma har nok vært bestemmende for planen, og byen ligger med langsiden mot elva. Etter befestningen fikk gatelinjen en rettere og strammere stil enn før, og fortøner seg som en halvdel av en likesidet åttekant skåret diagonalt over.⁶⁴ Etter brannen i 1672 ble torget flyttet fra midten av byen til å bli liggende to gatekryss lenger nord, da dette ble oppfattet som en mer hensiktsmessig plassering etter befestningen. Torvet er kvadratisk og ligger i et gatekryss, slik at hjørnene skjærer inn i hvert av de tilstøtende kvartalene.⁶⁵ Vollene og festningsanlegget lager en naturlig avgrensing av byen.

Med utgangspunkt i en rutenettsplan, og med sine rette gater og rombeformede kvartaler representerer Gamlebyen en bytype som er typisk for renessansen. Både de langsgående og tverrgående gatene har samme bredde. Husene ligger med langsiden tett inntil gateløpet, og bygningene har stort sett karréstruktur. Dette klassiske byformingsprinsippet var preget av ideen om det enhetlige rom, og ifølge dette prinsippet skulle gater og fasader i byrommet ha en enhetlig utforming.⁶⁶ Ifølge kunsthistoriker Harald Hals jr. ønsket man i renessansen i større grad å se hele bylegemet under ett og forsøkte å skape et kunstnerisk hele. Detaljene ble innordnet i den samlede byplanen og fordelt organisk. Selv om Gamlebyen etter å ha blitt herjet av branner fikk en mer blandet bebyggelse med bygninger fra ulike stilepoker, fremsto likevel byen i følge Hals, som en arkitektonisk helhet.⁶⁷

I beskrivelser av Gamlebyen blir ofte den militære *torvkaserna* fremhevet som noe av det beste som har vært utført av militær arkitektur i Norge, en arkitektonisk perle. Den skal være tegnet etter det kalendariske system der 4 porter står for årstidene, 12 piper for månedene, 52 rom for årets uker, 365 vinduer for årets dager, 24 ruter i hvert vindu tilsvarer døgnetimer og 60 dører for timens minutter⁶⁸.

⁶⁴ Hals 1934:234

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Byformingens historie 1991:8

⁶⁷ Hals 1934:228

⁶⁸ Heidel 1968:67 [3. opplag]

Del 2. Historie og kulturminnevern i Gamlebyen

Midt i modernitetens virvel med nye krav til funksjon og komfort, hvor fremtidsoptimismen var stor og velferdsstaten i ferd med å utvikle seg, falt Gamlebyen som så mange andre gamle bydeler rundt om i Norges land utenfor. Likevel ble dette også tiden da Gamlebyen for alvor ble ”oppdaget” som kulturminne⁶⁹, og blant kulturminnevernerne ble oppfatningen snudd på hodet. Mens Vestsidens bebyggelse ble omtalt som spredt, tilfeldig og lite pen, ble Gamlebyen fremstilt som et vakkert, harmonisk, helhetlig byanlegg. Riksantikvar Harry Fett var en av dem som fremhevet Gamlebyens skjønnhet, og i VG i 1917 betegnet han byen som en ”liten bortgjemt juvel”⁷⁰:

Bebyggelsen i Fredrikstad er, når undtages Gamlebyen, ikke karakteristisk i ordets bedste betydning. Den er planløs og, til en så stor by å være, tarvelig (...) Fredrikstad er den eneste by i Norge som virkelig eier en by innenfor vollene, der viser et gammelt sluttet bysamfund. (...) Endnu lever indenfor det lille bysamfund meget av den Gamle stil og bygningskultur; først og fremst i selve planleggelsen, som viser et overordentlig harmonisk og vakkert byanlegg.⁷¹

Det vokste frem en interesse for Gamlebyen, og man begynte i større grad å se verdien av dette enestående kulturminnet. Både lokalt og hos Riksantikvaren og Fortidsminneforeningen ble dette tydelig på 1900-tallet.

At Gamlebyen for alvor hadde fått status som bevaringsverdig innenfor en gruppe av kulturvernere, både lokalt og fra Riksantikvarisk hold, synes også i avisene i form av møtereferater, riksantikvarens uttalelser og engasjement i og for Gamlebyen. I denne delen vil jeg se nærmere på den økende interessen for Gamlebyens historie, og byen som kulturminne, som gjorde seg gjeldende utover på 1900-tallet.

Riksantikvaren og Fortidsminneforeningen oppdager Gamlebyen

En gryende interesse for festningsbyen

”Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring”⁷² startet opp i 1844 etter initiativ fra den norske maleren I.C. Dahl. Foreningens formål var å ”opspore, undersøge og vedligeholde

⁶⁹ Jeg vil her forholde meg til begrepet *kulturminne* som et materielt, avgrenset fysisk minne. Her Gamlebyen.

⁷⁰ Harry Fett til Verdens Gang 9.9. 1917

⁷¹ Ibid.

⁷² Heretter Fortidsminneforeningen

Norske Fortidsmindesmærker, især saadanne, som oplyse Folkets Kunstfærdighet og Kundstsans i Fortiden, samt gjøre disse Gjenstande bekjente for Almenheden ved Afbildningen og Beskrivelser.”⁷³ Da Fortidsminneforeningen i 1903 fikk sin lokalavdeling i Østfold, ble Fredrikstad nærmere knyttet til foreningen. Fokus ble satt på kulturminnevern i lokalområdet, og bevaringen av Gamlebyen ble en naturlig del av dette. Etter opprettelsen av Riksantikvarembetet i 1912 fikk foreningen også tilknytning til Riksantikvaren gjennom foreningens virksomhet. Særlig Harry Fett, som overtok som riksantikvar i 1913, skulle få betydning for synliggjøringen av Gamlebyen som kulturminne og for forståelsen av verdien i å bevare den.

Fett gikk sterkt inn for at vollene måtte bevares når Østsiden etter hvert skulle bygges ut og Gamlebyen skulle integreres i den ekspanderende byen man antok ville vokse frem på Østsiden. Det ble en utfordring å verne om Gamlebyen samtidig som den skulle ”gaa ind som et ledd i den nye by”⁷⁴. For at dette skulle kunne la seg gjøre, og for å løse fortidsbevaringens problemer, påpekte Fett nødvendigheten av et godt samarbeid mellom antikvariske og kommunale autoriteter. Gjennombruddet av vollene rundt Gamlebyen som ble foretatt i 1905, ble senere omtalt som uheldig, og da spørsmålet om nok et gjennombrudd kom opp i 1915, ble det satt ned en komité bestående av riksantikvar Harry Fett og arkitektene Arnstein Arneberg og Carl Berner, som begge var knyttet til Fortidsminneforeningen. Etter befaring i Gamlebyen var det Carl Berner som fikk i oppdrag å utføre et forslag til ny ferdselsåre gjennom vollene. Han foreslo at det skulle brytes gjennom vollene med tunneler, og at det skulle bygges bro over vollene for å bevare Gamlebyens særpreg. Dette forslaget ble aldri noe av, men Fredrikstad fikk skryt for å ta bevaringen av Gamlebyen på alvor. Dette kom tydelig til uttrykk i en artikkel i Tidens Tegn fra 1915 hvor det ble sagt at: ”heldigvis savner Fredrikstad kommune ikke blick for de skatte den er satt til at vaage over, og eldre planer om at rasere voldene kan betraktes som helt bortfalt[...] de fortjener [...] anerkjendelse for dette første forsøk paa at forene nyt og gammelt.”⁷⁵ Gamlebyen ble også fremhevet som et ”enestaaende merkelig fortidsminne.”⁷⁶

Fett viste tidlig stor interesse og begeistring for Gamlebyen. Under Fortidsminneforeningens representantskapsmøte i Fredrikstad i 1914 fremmet riksantikvaren et forslag om å få byens

⁷³ Fra Fortidsminneforeningens formålsparagraf i Lidén 1991:31

⁷⁴ Verdens Gang 9.9. 1917

⁷⁵ Tidens Tegn mars 1915

⁷⁶ Ibid.

byggningsminnesmerker systematisk oppmålt. Han snakket med forskjellige kommunale autoriteter for å finne ut om dette kunne la seg gjennomføre. Fortidsminnesmerkeforeningen stilte med 2000 kr til disposisjon, og Fredrikstad by ble anmodet om å yte tilsvarende. Tre år senere i 1917 kom det en bevilgning fra Fredrikstad kommune. Ideen om å få gitt ut en publikasjon ble også tent. I utgangspunktet hadde oppmerksomheten i størst grad vært rettet mot å skaffe materiale ”for den praktiske løsningen av antikvariske oppgaver i forbindelse med den gang aktuelle reguleringsproblemer”.⁷⁷ Da man så fikk midler og mulighet til å få byen arkitektonisk oppmålt og bygningshistorisk undersøkt, ble arbeidet satt i gang. Arkitekt Ole Øvergaard tok på seg oppgaven, og sammen med sin kone foretok han en god del av oppmålingsarbeidet selv. Arkitektene Mads Wiel Gedde, Jacob Christie Kielland, Frithjof Reppen og Victor Schaulund bidro også i de kommende årene til oppmålingene. Da Fredrikstad og Omegns historielag ble stiftet i 1928, kom ideen om å gi ut en publikasjon igjen fram. Historielaget tilbød samarbeid og økonomisk støtte. Boka om Fredrikstad skulle bli det første i en serie over Norges minnesmerker, og i 1934 ble boka *Fredrikstad. Gamlebyen og festningen*⁷⁸ utgitt av Riksantikvariatet.

I denne boka ble flere sider og deler av Gamlebyen og festningen belyst. Fett skrev en fyldig innledning hvor han plasserte byen historisk og stilhistorisk, og som også var preget av Fetts personlige betraktninger av festningen og byen. Kapitlet om festningen, festningens og Forsvarets historie i Gamlebyen ble forfattet av oberstløytnant C.S. Widerberg. Konservator, mag.art. Harald Hals jr., tok for seg ”gater og hus” og ga en grundig gjennomgang av bebyggelsen. Kirken i Gamlebyen ble beskrevet av senere riksantikvar Arne Nygård Nilsen, mens ”innskriftene på kirkeklokkene i Østre Fredrikstad kirke” ble omtalt av professor Oluf Kolsrud. Til slutt fikk temaet ”kunst og håndverk” i Gamlebyen en gjennomgang av antikvar dr. Anders Bugge. Blant bokas forfattere var med andre ord flere av landets fremste fagfolk innenfor arkitektur og kulturhistorie.

Fredrikstad-boka har over 300 A4-sider med tekst og bilder som favner over mye av byens arkitektur og historie. Noen inngående beskrivelser av den alminnelige byborgers liv og historie ser vi lite omtalt i boka. Derimot fikk festningen og Forsvaret, byplan og arkitektur, kirken, kunst og håndverk en grundig gjennomgang. Litt av livet og menneskene kom til syne

⁷⁷ Fett 1934:1

⁷⁸ Heretter omtalt som Fredrikstad-boka

gjennom behandlingen av de andre temaene, men ble ikke gjennomgående drøftet. Boka beskriver i hovedsak historien knyttet til festningen og bygningene og det fysiske miljøet.

Fett kom med noen personlige betraktninger i forordet, og både han, oberst Widerberg og Hals jr. uttrykte sin begeistring for Gamlebyen i slutten av sine tekster. Hals forklarte hvordan bygningene i Gamlebyen utgjorde en arkitektonisk enhet, og at de bar preg av en målbevisst harmonisk utforming, ”og endelig har de på få undtagelser fått være i fred for ettertidens ødeleggende hånd.”⁷⁹ Obersten fremhevet den verdi byen hadde som den eneste bevarte av våre befestede byer og at den ga oss et enestående bilde av denne typen. At byen hadde stor kulturhistorisk verdi, og at det heldigvis var vilje til å bevare den, konstaterte han avslutningsvis og ytret et håp om at byen også i fremtiden ville ha en plass i den moderne tid: ”Måtte det lykkes til tross for de vanskeligheter som fremtiden utvilsomt vil bringe!”⁸⁰ Som vi ser, vakte Gamlebyen både engasjement og begeistring blant mange kulturminnevernere. For å forstå denne interessen kan det være nyttig å vende blikket bakover.

Fremvekst og bakgrunn for fortidsinteressen

Opptakten til kulturminnevernet oppstod allerede på 1800-tallet da det utviklet seg en ny interesse for fortiden. I tiden etter 1814 ble det viktig for Norge å bygge opp en norsk nasjonalstat og en egen norsk identitet. Dette falt naturlig sammen med en ny begeistring for fortiden og for det ”opprinnelig” norske. Norge trengte nasjonale symboler i sin kamp for selvstendighet. Fremveksten av det organiserte kulturminnevernet ble en del av norsk politisk historie i denne kampen.⁸¹ I kampen med å få frem det norske rettet man også oppmerksomheten mot synlige, konkrete minner fra fortiden.⁸² I den moderne tidsoppfatning, hvor middelalderen fikk representere det opprinnelige og den ”rurale” livsform, fikk den norske bonden bli bindeleddet mellom den gamle selvstendige staten og den nye norske staten etter 1814.⁸³ Det blomstret også opp en sterk interesse for middelalderens byggekunst, og denne interessen bidro i sterk grad til fremveksten av det norske kulturminnevernet.

Slutten av 1800- og begynnelsen av 1900-tallet var også en tid hvor endringene i samfunnet var store og forandringene skjedde fort. Man så konsekvensene i de fysiske omgivelsene rundt

⁷⁹ Hals 1934:278

⁸⁰ Widerberg 1934:208

⁸¹ Myklebust 1988: 25

⁸² Hodne 1994:36

⁸³ Hodne1994: 31ff

seg. Velkjente miljøer var i forandring, og spor fra fortiden var i ferd med å forsvinne. Fortiden fikk stå som det stabile og trygge, og man fikk øynene opp for de verdiene som var i ferd med å forsvinne og bli borte. Det oppstod rom for fortidsromantikk. Gamlebyen utgjorde et helhetlig sluttet bysamfunn bak vollene, strukturen på festningen og byplanen hadde mer eller mindre den samme formen som den opprinnelig hadde hatt. Byen med sine intakte voller og vollgraver som omfavnet en godt bevart festningsby, var unik i både norsk og nordeuropeisk sammenheng.

Engasjementet i og for Gamlebyen kan sees som et uttrykk for den generelle interessen for fortiden. Særlig blir dette tydelig når man ser på den vendingen fortidsminnevernet tok i tiden etter århundreskiftet. Det hadde etter hvert oppstått sterk splittelse i synet på den rådende tanken om at det bare var middelalderen og førreformatoriske bygninger og anlegg som hadde verneverdi. Særlig etter opprettelsen av riksantikvarembetet, og Harry Fetts overtagelse av vervet i 1913, begynte et nytt syn på kulturminnevern å komme til syne. Fortidsminnene var ledd i en utviklingskjede, og de var derfor like viktige enten de var fra middelalderen eller fra nyere tid.⁸⁴ Nå ble det viktig å ta opp kampen om vern også av bygninger og bygningsinteriør fra etterreformatorisk tid, private og offentlig eide, som fortsatt sto ubeskyttet mot riving og vandalisering. Det ble viktig å prøve å overbevise politikerne om behovet for en lov som også lovbeskyttet disse kulturminnene.

Hans Emil Lidén er inne på hvordan første verdenskrig og ødeleggelsen av kulturminner som var forårsaket av denne, nok åpnet manges øyne for kulturminnenes nasjonale betydning. Også Harry Fett var inne på krigens betydning for kulturminnevernet. ”Nettopp i øieblikk der den [kulturen] er truet, føler man tydeligst dens verdi.[...] kulturen er ikke noget selvklaart, ikke noget vi har rett til, noget vi har løfte om skal vare evig, evig være vårt eie. Det er tvert imot en dyrebar gave som når som helst kan tas fra oss om vi ikke viser oss verdige. Kulturen må vernes”.⁸⁵ Dessuten, sier Lidén, bidro krigssituasjonen, med alle de restriksjoner den påla den enkelte, til at folk flest ble fortrolige med tanken på en statsmakt som i større grad enn tidligere kunne gripe inn i privatmenneskers interessesfære.⁸⁶

⁸⁴ Lidén 1991:55

⁸⁵ Fett 1935:28

⁸⁶ Lidén 1991:72

I 1920 kom endelig bygningsfredningsloven. Denne loven åpnet opp for fredning av bygninger også fra etterreformatorisk tid. Ifølge loven skulle departementet sette opp en stedsordnet liste over verdslige bygninger, eller deler av bygninger, som skulle fredes. Bygningene måtte være over hundre år, men unntaksvis kunne yngre bygninger få være med på listen. Det ble også satt ned en nemnd⁸⁷ som skulle ha ansvar for alle spørsmål vedrørende bygningene på listen, blant annet for utvalget av fredningsobjekter og vernet av dem.⁸⁸ Den antikvariske bygningsnemnden foretok utvelgelsen ut fra to kriterier: kunstnerisk og historisk verdi. Riksantikvaren formulerte et likelydende brev hvor han ba lensmenn, organisasjoner og kulturinteresserte privatpersoner bidra med opplysninger om gammel bebyggelse i deres distrikt. Nå var målet at den lokale og regionale byggeskikken skulle danne grunnlaget for den stedegne arkitekturen. I listeføringen som foregikk i forbindelse med bygningsloven av 1920, var målet å finne kulturminner som var karakteristiske for sin landsdel, byen eller bygda. Det var få synlige konflikter innenfor kulturminnevernet i perioden etter 1920, og som Lidén sier det: ”Kulturminnevernet hadde funnet sin lille nisje innen samfunnslivet, og menneskene som var opptatt av det, dannet en liten subkultur som selv definerte sitt interesseområde uten særlig innblanding fra storsamfunnet.”⁸⁹ Etter fremstøtet som førte til den nye bygningsloven, gikk kulturminnevernet inn i en stillstand som skulle holde seg helt opp mot 1970.⁹⁰

Den økende interessen for Gamlebyen og festningsverkene kan sees i forhold til den nye retningen fortidsminnevernet hadde tatt. Det lokalthistoriske særpreget ble viktig å dokumentere, samtidig som etterreformatoriske bygninger og anlegg fikk verdi som fortidsminner. Den oppmålingen som ble foretatt, og engasjementet rundt bevaringen av festningsanlegget kan tyde på dette. Samtidig kan det se ut til at interessen også innehar elementer fra tidligere oppfatninger hvor vektleggingen av middelalderen og det nasjonale var vesentlig. For å forklare den tolkningen vil jeg se litt nærmere på hvordan Gamlebyen ble beskrevet, og hvordan den ble plassert blant de nasjonale kulturminnene. For å belyse dette tar jeg utgangspunkt i Harry Fett.

Harry Fett og festningen

De første tiårene riksantikvariatet eksisterte, var det fortsatt en forholdsvis liten organisasjon, og den var i stor grad styrt av enkeltpersoner som også ble veldig synlige innenfor

⁸⁷ Den antikvariske bygningsnemnd besto av riksantikvaren, en arkitekt, en jurist og en bygningskyndig.

⁸⁸ Torvanger 2001:66

⁸⁹ Lidén 1991:85

⁹⁰ Myklebust 1999:12

kulturminnevernet. Jeg har lyst til å gå nærmere inn på Fett og hans ”oppdagelse” av Gamlebyen. Den første artikkelen i mitt materiale hvor Fett uttaler seg om Fredrikstad og Gamlebyen, er fra VG i 1917. Denne artikkelen var gjengitt i sin helhet i Fredriksstad Blad samme år. Fett var sterkt inne i bildet når det gjaldt å få byen oppmålt og for å få gitt ut en publikasjon om Festningen og Gamlebyen, og hele innledningen i Fredrikstad-boka ble også gjengitt som føljetong Fredriksstad Blad . I flere andre skriftlige kilder etter Harry Fett ble festningsbyen Fredrikstad [Gamlebyen] flere steder beskrevet som et viktig nasjonalt kulturminne. Slik jeg ser det, var Fett med på å sette Fredrikstad og Gamlebyen på kartet i kulturhistorisk sammenheng, og hans interesse og innsats i denne sammenhengen har åpenbart hatt en viss påvirkning på så vel den lokale interessen som for den mer generelle interessen for Gamlebyen som kulturminne. Han trådte inn i stillingen som den første reelle riksantikvaren i Norge i 1913, et embete han innehadde til 1946. I denne tiden var han toneangivende innenfor kulturminnevernet og bidro til å bygge opp den offentlige kulturminneforvaltningen i Norge.⁹¹

Fett hadde studert kunsthistorie ute i Europa, og tilbake i Norge gikk han snart inn i konkret fortidsvernvirksomhet. Først som sekretær i Fortidsminneforeningen, deretter som formann i osloavdelingen, før han overtok vervet som riksantikvar. Samtidig var han amanuensis ved Norsk Folkemuseum. Fett skrev også mye: artikler, bøker og essays. Hans kunsthistoriske bakgrunn skinner igjennom i flere av tekstene. Han var spesielt opptatt av det estetiske, skjønnhetsverdien og kunsten som omga omgivelsene. Dette kom også frem i hans syn på kulturminner og kulturminnevern. Ikke minst i hans syn på Gamlebyen kommer dette til uttrykk:

Det kunstverk det Gamle Fredrikstad er, innrammet som det er av voller, kurtiner og bastioner, av vollgraver og utenverker, er noe som må bevares og vernes om. Her er en rekke skjønnhetsverdier, nok bevisst bygget op. Og videre festningsverkenes monumentalitet [...] Alle de små skjønnhetsverdier går sammen med det monumentale anlegg og skaper det kollektive kunstverk som heter Fredrikstad festningsby.⁹²

Sitatet er hentet fra Fredrikstad-boka. Fett hadde en egen evne til å *se*⁹³. Her så han Gamlebyen i Fredrikstad som et kunstverk, verdt å verne om. Fett viste tilstedeværelse og var

⁹¹ Myklebust 1999, Lidén 1991

⁹² Fett 1934:24

⁹³ Aas 2001:19

ofte personlig i sine tekster. Sammen med sine filosofiske betraktninger om livet, mennesket og samfunnet, kunsten og kulturens plass og betydning i forhold til disse, ble noen av tekstene hans nesten forkynnelser. De er skrevet med innlevelse, og flere steder finner jeg også det jeg tolker som nostalgisk fortidsromantikk. I sin samtid ble han enkelte ganger beskyldt for å være lite faglig og en romantiker,⁹⁴ men hans store kunnskap om kunst og kultur kan man ikke unngå å se i tekstene. At han så Gamlebyen som et kunstverk, ble lagt merke til og har blitt trukket frem i beskrivelsen av byen også senere. Jeg oppfatter det slik at nettopp det at han tilla byen en slik skjønnhetsverdi, var med på å skape et bilde av Gamlebyen som verdifull og vakker.

Det som kanskje i særlig grad så ut til å fascinere Fett, er det monumentale i festningsverket i Gamlebyen. I Fredrikstad-boka skrev han med begeistring om den europeiske befestningskunsten. Fredrikstad [Gamlebyen] som var bygget etter det nederlandske befestningssystem, var intet unntak. Byen utgjorde også en særstilling i Norge som ”i motsetning til våre nesten selvlagede byer,[...] som foruten å være vår renessanses første anlagte by, er den best bevarte festningsby. Dette gir den en særstilling i norsk kunsthistorie.”⁹⁵ Festningens monumentalitet ser ut til å være et poeng når han skilte festningenes betydning ut fra annen norsk bebyggelse og plasserte den i en særstilling. Det som også er interessant, er hvordan han sidestiller festningene fra siste del av 1600-tallet med middelalderkatedralene. Middelalderen, kirker og kirkeinteriør var fortsatt viktige verneområder. Selv om Harry Fett var med på å innføre et nytt syn på kulturminnevern, hadde han en forkjærlighet for middelalderen og middelalderkunst. Ved siden av sitt virke syslet han også med egne middelalderstudier.⁹⁶ Festningsverkernes monumentalitet ser ut til å ha inspirert ham til å sammenligne festningen med barokkens og middelalderens byggverk:

Hva de store katedraler er for vår høi-middelalder, er våre festninger fra annen halvpart av det 17. århundre for vår norske barokk, nemlig de mest monumentale utslag av vårt lands bygningskultur. Man kan gjerne si, at i retning av monumentalitet kan i vårt land helst disse to innsatser, katedralene og festningene, sidestilles. Selvfølgelig har vi også andre verdifulle historiske kulturmonumenter, således i vår bondebebyggelse, i vår landsens arkitektur, i våre byhus. Denne bygningskultur er både rik, skiftende og interessant; men en følelse av monumentalitet møter vi først og fremst i disse to grupper av vårt lands arkitektur.⁹⁷

⁹⁴ Aas 2001:23

⁹⁵ Fett 1934:9

⁹⁶ Bull 1963:3ff

⁹⁷ Fett 1934:1

Det var spesielt *festningen* som fikk en slik plassering. *Byen* plasserte han i renessansen. Det som også er interessant, er at Harald Hals jr. i den samme boka var inne på det middelalderske ved Gamlebyen. Han skrev at Gamle Fredrikstad representerte en bytype som gikk for å være renessansens, men at satt på spissen så hadde byen også trekk fra middelalderens byggeskikk, med sin regelmessige, men ytterst primitive struktur.⁹⁸ Gamlebyen og festningsverket fikk altså til en viss grad også representere middelalderen, som jo var et viktig element i nasjonaliseringen av Norge, og som i sterk grad bidro til fremveksten av det norske kulturminnevernet.

At bonden var norsk, hersket det liten tvil om, men at festningsverkene representerte noe særnorsk, var kanskje en mer uvanlig tanke. Selv om Fett påpekte at Fredrikstad Festning var et resultat av en mer internasjonal linje, og i norsk natur ble liggende som noe fremmed, var Fredrikstad en ”hollandsk festningsby som er blitt norsk”.⁹⁹ Sammen med katedralene utgjorde denne egenskapen noe som faktisk utpekte seg som spesielt norsk nettopp i kraft av at de var ”fremmede” i ”det norske”. Både katedralene og festningen var europeiske kulturinnsatser som fikk sitt nasjonale særpreg, nettopp fordi de på norsk grunn fikk rik vekst og utfoldelse. Fett uttalte at: ”Dette gjelder ikke minst våre befestningsanlegg, hvor det nasjonale terreng innbyr til og krever den særegne bearbeidelse.”¹⁰⁰ En slik tankegang understreker det norske ved festningsanleggene. Selv om Fredrikstad sammen med flere av de andre festningene var bygget i en tid hvor Norge lå under Danmark, og i stor grad var vern mot svenske styrker og ikke var norske verken i plan eller tanke, fikk den sitt nasjonale særpreg slik den hadde blitt formet i det norske landskapet.

Festningen som monument, hele festningsanleggets og festningsbyens form og struktur ser ut til å ha fascinert Fett og hans samtidige. Det ble uttrykt et ønske om å bevare hele anlegget, også byen innenfor murene, og man var i så måte tidlig ute med tanken om å bevare hele bymiljøer fremfor enkeltobjekter. Nå utgjorde jo også Gamlebyen noe særegent og noe mer enn bare en vanlig by: Den var et helt festningsanlegg.

⁹⁸ Hals 1934: 229

⁹⁹ Fett 1934:1

¹⁰⁰ Fett 1934:1

At fortidsminnevernet hadde fått øynene opp for Gamlebyen, var tydelig. Byen ble oppmålt og beskrevet, og det vokste frem et tett samarbeid mellom et lokalt kulturminnevern, Riksantikvaren og Fortidsminneforeningen. Likevel ble det ikke foretatt noen fredninger, og det ble heller ikke umiddelbart satt i gang noen omfattende tiltak for å restaurere eller sikre bevaringen av Gamlebyen og dens særegne miljø. Gamlebyen stod fortsatt ganske ubeskyttet og på mange måter glemt. Etter initiativ og påtrykk fra lokale krefter så man etter hvert behovet for retningslinjer slik at man hadde muligheten til å bevare dette kulturminnet.

Det lokale engasjementet

Gamlebyen vinner venner i lokalmiljøet

Den gamle festningsbyen har en egen evne til å vinne venner. Trofaste venner. Venner som bruker sin tid og sine penger på den. Jeg gad vite hvor mange slike venner Lambertseter har?¹⁰¹

Lokalt vokste det rundt 1900 opp en sterk interesse for historien og kulturminnene i nærmiljøet. I 1897 ble Foreningen til Fæstningevoldenes forskjønnelse stiftet. Den tok seg av voller og vanngraver som omgir festningsbyen, med opparbeidelse av spaserganger, oppsetting av sittebenker og rensing av gravene for siv.¹⁰² Foreningen hadde et klart militært preg og ble ledet av den til enhver tid sittende kommandanten. Arbeidet besto i hovedsak av stell og pleie av festningsvollene, samtidig som Gamlebyens voller ble gjort mer tilgjengelig med gangstier og benker. At Forsvaret var stasjonert i Gamlebyen og også eide store deler av bygningsmassen, var med på å gjøre Forsvaret til en viktig aktør i vedlikeholds- og bevaringsarbeider i Gamlebyen.¹⁰³

Også andre lokale personligheter begynte å fatte interesse for Fredrikstads historie i tiden rundt århundreskiftet. Barbereren Carl Conrad Plünneke var av dem som viet mye oppmerksomhet til byens fortid og utvikling. Han kom fra Tyskland til Fredrikstad på 1870-tallet og ble nysgjerrig på byens historie. Sett utenfra var Fredrikstad annerledes og spennende. Fra 1892 og frem til sin død i 1942 skrev han flere hundre avisartikler med lokalhistorisk innhold.¹⁰⁴ I 1893 ga han ut *Fra Fredrikstad opkomst og utviklingstid bind 1* som fikk en fortsettelse i 1898. Han ga også ut bøker som gikk på mer spesifikke deler av

¹⁰¹ Nå 22. 6.1963

¹⁰² Dehli 1973:428

¹⁰³ Forsvaret eide 1/3 av bygningsmassen i Gamlebyen

¹⁰⁴ www.historielaget.org/c_c_plunneke.htm

Fredrikstads historie. Rektor Dr. August Western fra Fredrikstad var også en historisk interessert mann og skrev også om Fredrikstads historie. I 1914 ga han blant annet ut boka *Fredrikstad 1814–1914*.

Fredrikstads historie og byens kulturminner fikk etter hvert oppmerksomhet fra flere kanter, og snart så man behovet for å samle interesserte og den samlede kompetansen på området.

Fortidsminneforeningen og historielaget

Som vi har sett, hadde også kulturminnevernere utenfor Fredrikstad fått øynene opp for denne unike byen bak murene. Fortidsminneforeningen hadde allerede en lang historie og var lenge den viktigste aktøren i kulturminnevernet i Norge. I 1903 fikk Østfold sin egen avdeling etter initiativ fra arkitekt og bygningssjef i Fredrikstad kommune Peter Hofstad. Han var en aktiv Venstre-mann med en særlig forkjærlighet for historie og kulturminnevern og engasjerte seg sterkt i saken. Foreningens formål var å ”ivareta Landsforeningens Interesser her i Distriktet samt arbeide for Opprettelsen af et Museum for Smaalenene med Sæde i Fredrikstad.”¹⁰⁵ Samme året ble Fredrikstad museum grunnlagt av Peter Hofstad. Det er et av de eldste museene i Østfold.¹⁰⁶ Museet hørte inn under Fortidsminneforeningen frem til 1946, da kommunen overtok.¹⁰⁷ Gamlebyen ble trukket frem som ”juvelen” i Østfold. Hofstads slagord var ”Se Gamlebyen og bli et minne rikere”.¹⁰⁸ Fortidsminneforeningen i Østfold engasjerte seg sterkt i lokalt kulturminnevern. Bevaringen av Gamlebyen og festningsanlegget ble en viktig sak for foreningen. Styremedlemmene var fra starten av og en rekke år fremover hjemmehørende i Fredrikstad, og hos disse hadde nok Gamlebyen en særlig interesse.¹⁰⁹

Selv om Gamlebyen hadde fått beholde særpreget sitt, og var Nordens best bevarte festningsby, satte også det moderne etter hvert sitt preg på byen. Den eneste måten å komme over Glomma fra Vest- til Østsiden var fergen til Gamlebyen. Trafikken måtte gjennom Gamlebyens gater. Det var tungvint og krungete for trafikken å ta seg gjennom passasjen gjennom vollene og over den trange broa over vollgravene. Den stadig økende bil- og busstrafikken krevde et gjennombrudd av vollene. I 1905 ble det besluttet å fylle igjen vollgraven og lage ankomst inn til Gamlebyen som en forlengelse av Torsnesveien. I forkant

¹⁰⁵ Sitat fra Fredrikstad Tilskuer 23.2.1903 i Thøgersen 2003:10

¹⁰⁶ Hultengreen 1995:41

¹⁰⁷ Hultengreen 1995:41

¹⁰⁸ Sitat i Thøgersen 2003:10

¹⁰⁹ Dahle 1969 (Bind 1)

av dette gjennombruddet henvendte Fredrikstad magistrat¹¹⁰ seg i 1904 til Forsvaret for å gjøre dem oppmerksomme på ”at det ville være av betydelig nasjonal interesse at hovedvollene om Fredrikstad festning med omliggende våte graver så vidt forenlig med byens utvikling bevares som fortidsminnesmerke, all den stund denne festningen i alle fall i Skandinavia er enestående i sitt slag.”¹¹¹ Fortidsminneforeningen ga denne uttalelsen sin tilslutning. Da det ble snakk om et nytt gjennombrudd i 1915, ble det, som vi har sett, gjort et grundig forarbeid der kjente navn innen kulturminnevern var engasjert.

Gamlebyen i Fredrikstad var av de stedene som allerede tidlig ble omtalt som bevaringsverdige av Fortidsminneforeningen og Riksantikvaren. I årsberetningen for 1904 for Fortidsminneforeningens avdeling i Østfold står det å lese at:

Direktionen har ... gjentagne gange havt under overveielse, hva der burde gjøres for at sikre sig mod, at Fredrikstads fæstnings hovedvolde med voldporte, løbebro og grave blev ødelagt. Det er i denne anledning direktionen kjært at kunne oplyse, at denne interesse for disse fortidsminder ogsaa deles av Fredrikstads kommunale myndigheder, idet magistraten har henstillet til forsvarsdepartementet at søge forhindre en ødelæggelse af disse minder, ved at enten kommunen overdrages dem mod forpligtelse til vedlikehold, eller at staten selv beholdt dem og sørgede for det nødvendige vedlikehold.¹¹²

Festningsanlegg rommet et helhetlig bysamfunn. Bevaringen av festningsvollene var et tydelig ønske og kanskje særlig vektlagt, men Fortidsminneforeningen så også den kulturhistoriske verdien i det helhetlige miljøet innenfor vollene. Til forskjell fra andre byer hadde anlegget beholdt særpreget, og i årsberetningen avsluttet de med å si at de håpet at ødeleggelsene av tilsvarende minnesmerker i andre byer hadde åpnet opp myndighetenes øyne for betydningen av å bevare det eneste byanlegget av dette slaget som var igjen i Norge.¹¹³

Den historiske interessen ser ut til å vokse ytterligere utover 1900-tallet, og med stiftelsen av Fortidsminneforeningens lokalavdeling i Østfold ble kulturminnevernere og historieinteresserte samlet. Opprettelsen av lokalavdelingen styrket naturlig nok også båndene til Fortidsminneforeningen og dermed også Riksantikvaren. Disse momentene medførte trolig at kulturminnevernet fikk større tyngde i Fredrikstad og omegn enn mange andre steder.

¹¹⁰ Øvrighetspersoner i en by. I dette tilfellet borgermesteren som innehadde embetet frem til 1922, da det ble opphevet

¹¹¹ Brev til Forsvaret, i Dehli 1973

¹¹² Årsberetning for Smaalenenes filialafdeling for 1904. Fortidsminneforeningens årbok 1905

¹¹³ Årsberetning for Smaalenenes filialafdeling for 1904. Fortidsminneforeningens årbok 1905

Tilgangen på både lokal og nasjonal ekspertise var lettere tilgjengelig, samtidig som at historien og verdien av kulturminnene ble mer synlig.

I 1928 ble Fredrikstad og Omegns historielag opprettet med rektor August Western som formann. Historielagets formål var ”å fremme granskingen av byens og distriktets historie, kultur og minner, og å vekke og nære den historiske sans i Fredrikstad-distriktet.”¹¹⁴

Historielaget samarbeidet også med Riksantikvaren blant annet i forbindelse med utgivelsen av Fredrikstad-boka i 1934. De bidro også i stor grad til utgivelsen av *Byhistorien*, hvor første bind ble gitt ut i 1960.¹¹⁵

Under Fortidsminneforeningens møte i Gamlebyen i 1931 holdt representantskapets formann konservator Petersen en begeistret tale. Det var tøffe tider økonomisk og sosialt, dette påvirket også kulturminnevernet selv om interessen var til stede blant mange. Han snakket om de ”vanskeligheter tidenes ugunst la for det kulturelle arbeidet i vort land. Bevilgningene innskrænktes og hemmet arbeidet ogsaa for den foreningen han repræsenterte. (...) Imidlertid er forstaaelsen for fortidsmindene nu blit levende, og det er mange interesserte rundt i landet, ikke mindst i Fredrikstad.”¹¹⁶ Det så ut til at den historiske interessen for alvor var i ferd med å feste taket i Fredrikstad.

Fortidsminneforeningen og historielaget fikk betydning for bevaringen av Gamlebyen, og var også med på å sette fokus på verdien av den gamle byen. Mange var engasjert i foreningene, men noen skilte seg ut og markerte seg når det gjaldt interessen og innsatsen for byen.

Kommandanter og ildsjeler

I 1930-årene ble det tatt flere initiativ i Gamlebyen, og det ble gjort mye for å trekke byen frem fra glemselen. Turiststrømmen var økende, og man ønsket å gjøre Fredrikstad mer innbydende for beboere og tilreisende. Gamlebyen og Kongsten Fort ble de store satsingsområdene. De endringene som skjedde i Gamlebyen på 1930-tallet, kan man i stor grad tilskrive byens kommandant. Som jeg alt har vært inne på, var Forsvaret en viktig aktør når det gjaldt vedlikeholdet av Gamlebyen og festningsverkene. Kommandantene spilte her en viktig rolle. I 1930 fikk Gamlebyen en kommandant som i enda større grad interesserte seg

¹¹⁴ www.historielaget.org

¹¹⁵ Har per i dag kommet ut i 6 bind

¹¹⁶ Fredrikstad Blad 15.6.1931

for byen og festningen, historien og kulturminnet Gamlebyen: oberst Jens Meinich¹¹⁷. Han gjorde en iherdig innsats for restaureringen og oppgraderingen av festningsbyen og dennes minnesmerker: ”Hvert år fikk han utvirket at tolv vernepliktige fagfolk ble utskrevet til håndverksarbeid i tjenestetiden på 84 dager, og noen somrer ble også arbeidsløse anvendt til å rydde opp.”¹¹⁸ Blant annet ble skjemmende bebyggelse i festningsbyen, og bygninger og skur som lå helt opp til festningsmurene, revet.

Som et av oberstens høydepunkter ble Tordenskioldsmuseet åpnet i Gamlebyen i 1936, med en modell av Stenbocken¹¹⁹ som største trekkplaster. I løpet av hans virketid ble det også åpnet kro og kaféterrasse. Han åpnet for å gjøre festningsanleggene mer tilgjengelige for publikum. Obersten var aktiv i Fortidsminneforeningens avdeling i Østfold, og jobbet sammen med denne for å rydde opp i Gamlebyen og gjøre den til en vakrere by. Han høstet mye ros for sin innsats. Også representantskapet i Fortidsminneforeningen roste under deres besøk i festningsbyen forsvaret og i særdeleshet oberst Meinich for hva han hadde fått utrettet.

Det var lite av Vestsidens ”Plankeby” som overlevde etterkrigstidens saneringer. I Gamlebyen var det annerledes. Utenom Forsvarets innsats hadde Gamlebyen også mange engasjerte bevaringsforkjempere som la liv og sjel i kampen for å registrere og rehabilitere bygningsmiljøene. ”Stort sett lå de langt forut for sin tid,”¹²⁰ sier historiker Ivo de Figueiredo i *Byhistorien*. Selv om byplanleggere og kommunale myndigheter ikke alltid så verdien av gammel bybebyggelse, hadde Gamlebyen sine sterke forkjempere. For noen ble bevaringen av Gamlebyen en livsoppgave. Billedhugger Waldemar Sefling Dahl var en av dem. Han var en meget synlig person også i avisene. Han hadde sterke meninger han ikke var redd for å ytre. Han var en mann med sans for detaljer, og det var lite av de endringer som skjedde i Gamlebyen, som unngikk hans blikk og kritikk. Han kunne spore sine røtter i Gamlebyen i tre generasjoner tilbake, og sammen med broren John Dahl¹²¹ var han aktivt medlem i Foreningen ”Gamle Fredrikstad”. Det var også maleren Ivar Bruu, en annen av ildsjelene hvis navn går igjen i flere artikler. W.S. Dahl var likevel den som syntes best i mediebildet, og han var nok den som ropte høyest og var minst redd for å uttale seg om det meste som hadde med Gamlebyen å gjøre. For ham ble Gamlebyens ve og vel et personlig samvittighetsanliggende:

¹¹⁷ Kommandant i Fredrikstad 1930–1937

¹¹⁸ Dehli 1973:427

¹¹⁹ Tordenskiolds prise, en todekkers fregatt. Blant annet brukt under slaget i Dynekilen i 1716.

¹²⁰ Figueiredo 1999:201

¹²¹ John Dahl var formann i ”Gamle Fredrikstad” 1958-1965

For meg står det som den største viktighet å få folk (generelt sett) til å forstå hva Gamlebyen står for. Hvor høyt den rager som kulturmanifestasjon – få dem til å forstå at dette unike byanlegget må pleies med pietet og faglig innsikt, - men ikke med nusselig utsmykning. Så glissent som vi har det her i landet når det gjelder kulturminner har vi en plikt til å verne det.¹²²

I 1938 gikk W.S. Dahl til angrep på oberst Meinich i forbindelse med at blokkhuset¹²³ ved proviantmagasinet, Gamlebyens eldste bevarte bygning, ble revet og erstattet med et gjerde rundt plataet syd for bygningen. W.S. Dahl rettet i et møte i Teknisk Forening sterk kritikk mot oberst Meinichs restaureringsarbeider i Gamlebyen. Fortidsminneforeningens tillitsmann i Fredrikstad støttet Dahl, men det var flere som tok obersten i forsvar. Dette var starten på en livslang konflikt med Forsvaret.¹²⁴

I intervjuer, artikler og foredrag med billedhugger Dahl flere år senere rettet han fortsatt sterk kritikk mot de ”forbedringene” og forsøk på restaurering som var gjort i Gamlebyen helt fra 1930-tallet. Han brukte ord som ”forferdende” og at det måtte ha vært ”dilettanter” på ferde i dette forsøk på å forskjønne dette enestående byanlegget.¹²⁵ Kritikken gjaldt endringer og ”forsøk på forbedringer” på festningsverkene, bygninger, torvet, og ikke minst belysningen i Gamlebyen. Han refererer i en artikkel til Goethes ord: ”Intet er verre en aktiv uvitenhet”. Han ønsket å stoppe denne ”aktive uvitenheten” som han mente hadde fått fritt spillerom i restaureringsarbeidene av Gamlebyen. Den var ødeleggende.

W.S. Dahl var tydelig i sitt engasjement for Gamlebyen. I enkelte saker ble han stående alene, men byens skjebne var en viktig sak for flere av dem som holdt til innenfor vollene, og også noen utenfor. Mange av disse var representert i kampen for bydelens bevaring gjennom Foreningen ”Gamle Fredrikstad”.

Foreningen ”Gamle Fredrikstad”

Foreningen ”Gamle Fredrikstad”¹²⁶ ble stiftet i september 1949, etter initiativ fra Reisetrafikkforeningen for Fredrikstad og Omegn. Foreningens formål var å arbeide for at den gamle festningsbyen skulle bli bevart og vedlikeholdt som fortids- og kulturminne, og ellers søke å få avstemt byeksteriøret til den tidsepoken det hørte hjemme i. Alt ble gjort i samarbeid

¹²² Fredriksstad Blad 25.1.1962

¹²³ Redangen var tidligere overbygd med et blokkhus slik at magasinet skulle unngå vannskader

¹²⁴ Arvesen 1999:47

¹²⁵ Fredriksstad Blad 25.1.1962

¹²⁶ Heretter omtalt som ”Gamle Fredrikstad”

med Riksantikvaren.¹²⁷ Renhold og stell av byen samt å skape interesse for by- og festningsanlegget både blant Fredrikstad-folk og andre var også viktige oppgaver for foreningen.¹²⁸ Bak tiltaket sto rådmann Haakon Karlsen. "Gamle Fredrikstad" ble en etterfølger av "Foreningen til Festningsvoldenes bevarelse" som tidligere hadde arbeidet jevnt og trutt for sitt formål, men som nå hadde lukket seg helt inn i sitt skall.¹²⁹ Vollgravene var snart gjengrodd, og vollene holdt på å synke sammen. Det trengtes nye krefter for å ta seg av Gamlebyens vel.¹³⁰ Gjennom "Gamle Fredrikstad" hadde Gamlebyen fått en ny stemme for arbeidet med å bevare miljøet i byen, og foreningen fikk etter hvert en ny og utvidet dreining i retning av bygningsbevaring.¹³¹ I 1951 arrangerte de en festuke sammen med Reisetrafikkforeningen og Kongstenkomiteen for å skape større interesse for, og gi folk bedre kunnskap om, Gamlebyen. Slagordet for uken var: "Vår fortid ligger i festningens ly, vår fremtid i kamp for en rikere by!" Det ble arrangert friluftsteater, det var fornøylesavdelinger og servering, og stor oppslutning blant publikum.

I 1958 ble det avgjort at "Gamle Fredrikstad" skulle få overta bruksretten til Donkejongården, en to etasjes trebygning fra 1784.¹³² Forsvarsdepartementet hadde vært den siste eieren der, og den var i meget dårlig forfatning. Formannskapet og bystyret i Fredrikstad sa seg villige til å garantere for gårdens vedlikehold, og foreningen satte i gang restaurering av gården. Dette ble også tilholdssted for foreningen. Utover på 1960-tallet ble Donkejongården et senter for Gamlebyen, et slags rådhus for en bydel som insisterte på sin egenart og levedyktighet. "Formannskapet" i det lille samfunnet var "Gamle Fredrikstad". Den eneste "etaten" som hørte under dette uformelle formannskapet, var det like uformelle "byggningsrådet", som stilte sin ekspertise åpen for huseiere og kommunen.¹³³ Det besto av ligningssjef Thorstein Johnsen og arkitektene Bjørn Ianke og Ole Øgar Svendsen. Foreningen utviklet seg etter hvert til å bli et sentralt bevaringsorgan.¹³⁴ Midlene til rehabiliteringsarbeid fra kommunen, Riksantikvaren og Kulturrådet ble fordelt gjennom Foreningen "Gamle Fredrikstad". Gjennom Ola Øgar Svendsen hadde foreningen også en direkte link til Riksantikvaren, hvor han var ansatt.

¹²⁷ Fra Foreningens direktiv, i Dahle 1969 (Bind 1)

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ Dehli 1993:448

¹³⁰ Dehli 1993: 448

¹³¹ Festskrift for "Gamle Fredrikstad" 1999:3

¹³² I 1860-årene solgte høker Jon Larsen brennevin fra dunk i kjellerbutikken, derav navnet.

¹³³ Figueiredo 1999:203

¹³⁴ Først med opprettelsen av Gamlebyutvalget i 1990 ble Fredrikstads bevaringsverdige miljøer ivaretatt av et kommunalt organ.

Foreningen har fått mye av æren for at Gamlebyen ble tatt vare på og kjempet for. Dette ble også lagt merke til utenfor Fredrikstad, og er også synlig i avisene. I forbindelse med festningens 300-årsjubileum i 1963 stod det å lese i Aftenposten at:

Fredrikstad er etter meget å dømme i dag en av Norges mest kulturbevisste byer. Beviset ligger i "Gamle Fredrikstad", en institusjon hvis virksomhet spenner over et meget stort område. Dens mål er uttrykt i navnet, som det lever tett opp til.¹³⁵

Foreningen satte nytt fokus på Gamlebyen og gjorde en stor innsats for at bevaringen av byen skulle bli tatt på alvor. Frem til 1956 manglet likevel byen fortsatt formelle vedtekter som satte standard for bevaring og restaurering.

Gamlebyen får egne bygningsvedtekter

Etter siste verdenskrig ble Kongsten Hageby bygget opp på Østsiden av Glomma, med utgangspunkt i Sverre Pedersens byplan for Fredrikstad og Glommaregionen. Gamlebyen var ikke direkte berørt av disse planene. At byen var verneverdig og hadde kulturhistorisk verdi, hadde flere fått øynene opp for, men man hadde ingen vedtekter å forholde seg til for å bevare miljøet. På initiativ fra Fortidsminneforeningen ble det i samråd med ordfører og rådmann i 1954 oppnevnt et utvalg, hvis oppgave var å fremme forslag til spesielle bygningsvedtekter som skulle fungere som støtte i arbeidet for å verne om festningsbyen.¹³⁶ I utvalget satt blant annet arkitektene Gudolf Blakstad, T. Narve Ludvigsen og Halvor Vreim.¹³⁷ I tillegg var snekker Kristoffer M. Larsen og disponent Lars Egeberg med. Disse var utpekt av direksjonene i Fortidsminneforeningen, formannskapet, "Gamle Fredrikstad", Fortidsminneforeningens avdeling i Østfold og Riksantikvaren.¹³⁸ Det ble foretatt en befaring, og i et brev til formannskapet skrev komiteen blant annet:

Utvalget er oppmerksom på at Gamlebyen som fremtredende fortidsminnesmerke i størst mulig grad bør bevares uten at man hindrer byens naturlige utvikling. Da så vel brann som tidens tann kan ødelegge verdifull arkitektur og gatepartier, er det av største betydning at det som gjenoppbygges, kan skje slik at byens helhetspreg bevares. Vedtektene vil være til hjelp for dette.¹³⁹

Særlig ble det lagt vekt på bebyggelsen i kvartalenes indre, hvor man så de største problemene. Den var dårlig vedlikeholdt og hadde i stor grad mistet sin funksjon. I forhold til

¹³⁵ Aftenposten 8.6.1963

¹³⁶ Dahle 1969 (Bind 3)

¹³⁷ Tilknyttet Riksantikvaren og Fortidsminneforeningen og var med i utarbeidelsen av bl.a. restaureringsplaner i forbindelse med kulturminner i andre byer. For eksempel Røros

¹³⁸ Dahle 1969 (Bind 3)

¹³⁹ Vreim 1956:138

bebyggelsen mot gaten var det av nødvendighet at vedtektene skulle fastslå maksimal byggehøyde, takform, material- og fargevalg. De burde også inneholde bestemmelser om vindusform og andre viktige arkitektoniske detaljer, samt bestemmelser om butikkinnredninger i 1. etasje og forandringer i bestående bygninger.¹⁴⁰ Forhagene og gatedekket ble sett på som verdifulle trekk i bybildet, og særlig fortauenes spesielle karakter var viktig å verne om. Utvalgets arkitekter utarbeidet et detaljert forslag til vedtekter, og dette, sammen med et forslag utarbeidet av den lokale maleren Ivar Bruu, ble forelagt Den antikvariske bygningsnemnd og medlemmer av direksjonen i Fortidsminneforeningen. Disse konkluderte med at arkitektenes forslag burde legges til grunn, supplert med enkelte punkter i Bruus forslag. Bygningsrådet anbefalte forslaget, og bystyret godkjente det. Etter at de var korrigert i Arbeids- og kommunaldepartementet, kunne de tre i kraft i 1956. I sytten punkter ble det gitt vedtekter om nybygg, om reparasjoner og forandringer av bygninger, brannskiller, gjerder, farger og reklameskilt og belysning. Nybygg måtte ikke oppføres i mer enn to etasjer for å passe inn i bybildet. Takvinklene skulle tilpasses gatebildet og tilstøtende bygninger, det samme gjaldt vinduer, dører og porter. Disse skulle stå i stil med "Festningsbyens arkitektoniske tradisjoner".¹⁴¹ Trebygningene skulle ha liggende tømmermannspanel eller liggende panel som kledning. Ved istandsetting av eldre hus burde dette ikke forandre bygningens karakter. I det hele tatt ble det lagt vekt på å ivareta gatens og byens helhetspreg. Det samme gjaldt for oppsetting og forandring av skilter, som måtte godkjennes i hvert enkelt tilfelle.

Til supplerings av vedtektene ønsket utvalget at det ved større og mer iøynefallende forandringer av ikke fredete hus og nybygg skulle samarbeides med Den antikvariske bygningsnemnd.¹⁴² Hovedhensikten med vedtektene var å i større grad verne om festningsbyens særpregede karakter. Vedtektene sto omtalt i Fortidsminneforeningens årbok i 1956 sammen med en artikkel om Gamle Stavanger under overskriften: "Byer som verner om sitt kulturmiljø."¹⁴³ Det var i begge disse artiklene lagt vekt på bevaringen av hele bymiljøer i sitt rette miljø, der de sto.

Bygningsvedtektene hadde gitt byen et nytt forsvar mot rasering og tilfeldig restaurering, og det økte muligheten for at byen ble tatt hånd om på en forsvarlig måte. Nå var det ikke lenger

¹⁴⁰ Ibid.

¹⁴¹ Vreim 1956:139

¹⁴² Vreim 1956:140

¹⁴³ Ibid.

bare vollene som beskyttet Gamlebyen mot ”fienden”, stod det i Fredriksstad Blad noen år senere:

Liksom Festningebyen i våre forfedres dage var beskyttet av voller og murer, er den i dag beskyttet av særlige bygningsvedtekter. I hine dager hadde den militær betydning, i dag kulturhistorisk, og det er på sin måte like viktig i en tid da ”utviklingen” herjer vår bebyggelse som trues av foretagsomme entreprenører og uforstående arkitekter.¹⁴⁴

Selv om Gamlebyen nå var beskyttet av bygningsvedtektene, forelå det foreløpig ikke noen konkret plan med forslag til hvordan dette skulle gjennomføres. Fortsatt var det uenighet om de tiltakene som ble iverksatt i Gamlebyen. I 1963 startet opptakten til det som etter hvert skulle ende opp i en bevaringsplan.

Bevaringsplanen 1969

Gjennom flere år samlet W.S. Dahl en rekke punkter som pekte på forsømmelser og feil ved bevaringen av Gamlebyen.¹⁴⁵ Han gjorde rede for sine synspunkter gjennom lysbilder og tegninger. Disse la han frem for forskjellige organer, og han holdt også et offentlig foredrag i Oslo om temaet. Fylkeskonservator Lauritz Opstad mente at den eneste måten å få realisert disse planene på var å få dem vurdert og eventuelt innarbeidet i en generalplan for Gamlebyen.¹⁴⁶ Etter at Opstad hadde holdt et foredrag i ”Gamle Fredrikstad” om bevaring av gamle bydeler, tok styret opp til vurdering tanken om en slik generalplan. Det ble arrangert flere møter med myndighetene. Et møte i 1964, med blant annet statsråd Helge Sivertsen og riksantikvar dr. Roar Hauglid, og med både kommunale og militære myndigheter til stede, endte med at man var svært positive til et slikt tiltak. Staten og kommunen skulle dele omkostningene, og det ble satt ned en komité bestående W.S. Dahl fra ”Gamle Fredrikstad”, bygningssjef Knut Gorgas fra kommunen, arkitekt Ola Øgar Svendsen fra Riksantikvaren, fylkeskonservator Lauritz Opstad og oberst Thorleif Salterød fra Fredrikstad kommandantskap.

Det ble sett på som en nødvendighet at en slik plan ble utarbeidet for: ”(...) å redde det særegne historiske miljøet i Gamlebyen”.¹⁴⁷ Som Waldemar S. Dahl sa til Fredrikstad blad: ”En generalplan vil først og fremst virke beskyttende. Med en slik plan i ryggen vil det i

¹⁴⁴ Fredriksstad Blad 20.2.1965

¹⁴⁵ Dahle 1969 (Bind 1)

¹⁴⁶ Ibid.

¹⁴⁷ Fredriksstad Blad 15.2.1964

fremtiden aldri bli begått en bommert.”¹⁴⁸ Det ble lagt vekt på at hver minste detalj ble viet oppmerksomhet, for ”vi må regne med at det ikke bare er den vanlige turist som vil besøke Gamlebyen, men også fornuftige mennesker.”¹⁴⁹ Det ble kommentert i en artikkel fra 1967 at det bare var Oslo som drev registreringsarbeider som var mer grundige enn det som pågikk i Gamlebyen.¹⁵⁰ Etter hvert ble det hetende ”Bevaringsplanen” fordi dette stemte bedre overens med planens intensjoner. Planen lå ferdig i 1969.

For W.S. Dahl betydde denne planen mye, og han hadde sterke meninger om hvordan Gamlebyen skulle restaureres og vernes om. Ikke alle delte disse meningene, og særlig kom uenigheten til syne mellom oberst Thorleif Salterød og Waldemar S. Dahl. De var to sterke personligheter, og deres synspunkter kunne ikke forenes. Konflikten utspilte seg både på et personlig og på et sakelig plan.¹⁵¹ Det kom til store sammenstøt mellom kommandanten og kunstneren. I 1965 trakk W.S. Dahl seg ut av arbeidet med generalplanen. Selv uttalte han at han følte seg presset til å gå. Det var etter hvert ligningssjef Thorstein Johnsen som overtok hans plass. Senere uttalte Dahl at Gamlebyen var blitt et smertens barn for ham, og at han var lut lei og trett av å kjempe om rett og galt i byen.

Som daglig leder for prosjektet ble arkitekt MNAL Erik Dahle utnevnt. Det var også han som foretok eiendomsbeskrivelsene. Planen inneholder grundige beskrivelser av eiendommene, tidsmessig når de var oppført, og forandringene som var gjort i senere tid, og kan sees på som en registreringsplan. Komiteen fulgte opp arbeidet og trakk opp retningslinjene, og var aktivt med i vurderingene arkitekten foretok. Bygningene ble vurdert både med hensyn til antikvarisk verdi og den verdien den utgjorde for miljøet som helhet. Hvor det ble funnet nødvendig, ble det også foretatt anvisninger om hvordan huseieren kunne få bygningen tilbake til sitt opprinnelige utseende. Planen inneholder fargeanvisninger og oppfordringer til å bruke disse der dette var fordelaktig. Med en forestilling om at det var bymiljøet, fremfor den enkelte bygning, som burde fredes og bevares, la Bevaringsplanen vekt på å finne frem til de enkeltbygningene som i størst grad bidro til å skape festningsbyens særegne og kulturhistorisk verdifulle miljø. Formålet med planen var å ”(...)sikre den karakteristiske gamle by, som et sted til nytte for byens og distriktets befolkning, som den eneste bevarte

¹⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁹ Ibid.

¹⁵⁰ Fredriksstad Blad 11.2.67

¹⁵¹ Figueiredo 1999:202

festningsby i landet og som et interessant fortids- og kulturminne for besøkende utenlands fra”¹⁵², sa komiteen til Fredriksstad Blad i 1969.

Dahle viste et tydelig engasjement og uttalte til Fredrikstad blad at byens verdi ikke engang var diskutabel: ”Den er en arv fra våre forfedre som hadde en langt mer ordnet formsans enn den vi har i dag. Den gang var det estetiske moment meget viktig i byplanleggingen – det er ikke alltid våre byplanleggere er så heldige.”¹⁵³ Bevaringsplanen endte med å bli et detaljert verk på tre bind¹⁵⁴, hvor arkitektens engasjement også kom til syne i subjektive ytringer.

En direkte følge av Bevaringsplanen var den første støtte til oppfølgingen.¹⁵⁵ Restaurerings- og moderniseringsarbeidet utført i henhold til bygningsvedtektene av 1956 fikk statlige tilskudd: et årlig tilskudd fra Riksantikvaren på kr 100 000, og et tilsvarende beløp fra kommunen.¹⁵⁶ Strøksbevaring var vanskelig å gjennomføre. I Fredrikstad var det vel bare Gamlebyen som hadde kommet seg gjennom det 20. århundre noenlunde inntakt.¹⁵⁷ I 1970-årene kom Foreningen ”Gamle Fredrikstad” til å gå i bresjen for et omfattende rehabiliteringsarbeid i samarbeid med beboerne, kommunen og Riksantikvaren. Med rehabiliteringen av bygningsmassen fulgte også en bedring av boligstandarden.¹⁵⁸

Med bygningsvedtektene og Bevaringsplanen fikk man i Gamlebyen mer håndfaste retningslinjer å forholde seg til. Gamlebyen hadde fortsatt ingen formell beskyttelse, men det ser ut til at de lokale foreningene som etter hvert vokste frem på 1900-tallet, fikk en form for ”vakhund”-rolle. Det var disse som satt med mest kompetanse innen kulturminnevern, og det ble naturlig å forholde seg til deres ekspertise. Det meste som ble gjort for å bevare Gamlebyen, ser også ut til å ha blitt gjort av, eller etter påtrykk fra, de lokale foreningene.

I innledningen til Bevaringsplanen står det at selv om interessen for festningen viste seg både lokalt og gjennom for eksempel Riksantikvarens engasjement med utgivelsen av Fredrikstad-boka i 1934, forekom det svært sjelden noen konkret rettledning til vedlikehold fra antikvarisk

¹⁵² Fredriksstad Blad 3.10.69

¹⁵³ Fredriksstad Blad 11.2.1967

¹⁵⁴ I 1988 kom et fjerde bind som behandlet de militære bygningene. Det samlede verket lå til grunn da spesialreguleringen av Gamlebyen ble utarbeidet av kommunens fagetat i 1990-årene og vedtatt i Fredrikstad kommunestyre i 1998. [Festskrift for ”Gamle Fredrikstad” 1999]

¹⁵⁵ Festskrift for ”Gamle Fredrikstad” 1999

¹⁵⁶ Ibid.

¹⁵⁷ Figueiredo 1999:125

¹⁵⁸ Ibid.

sakkyndig hold. Fredrikstad-boka hadde nok likevel betydning for vurderingen av Gamlebyen.¹⁵⁹ I tiden etter krigen vokste det derimot opp en sterk interesse for å bevare den bymessige delen av Gamlebyen. Det ble også tydelig med stiftelsen av "Gamle Fredrikstad" i 1949, bygningsvedtektene i 1956 og Bevaringsplanen i 1969. Den gryende interessen for å bevare enkelte gamle bymiljøer ser likevel ut til å ha røtter i tiden før siste verdenskrig. I første omgang var det særlig festningen og festningsanlegget som ble tillagt verdi, og som det i særlig grad ble fokusert på i forbindelse med vern. Likevel ble det også lagt vekt på at den bymessige delen var viktig for at anlegget skulle fremstå som helhetlig.

Byen som kulturminne

Interesse for byen

Fortidsbevaringens problemer er selvsagt vanskelige at løse, naar det gjælder at redde det verdifulde i et helt byanlæg. At sikre sig et gammelt drikkehorn er ganske enkelt, men i tilfælder som dette, kan vi intet opnaa uten ved et skjønsomt og forstaaelsesfuldt samarbeide mellem antikvariske og kommunale autoriteter.¹⁶⁰

Det var Harry Fett som sa dette til VG i 1917. Sitatet vitner om en interesse for å bevare det gamle festningsanlegget i sin helhet. Byen innenfor vollene utgjorde en del av anlegget, og dette ville miste helheten, og sin verdi som et unikt kulturminne, om byen bak murene ble borte. Jeg forstår det som et tidlig uttrykk for et ønske om å bevare et helt bymiljø.

Kulturminnevernets rolle i oppbyggingen av en nasjonal identitet på 1800-tallet, og hvordan dette også senere påvirket tanken om hva som var verneverdig i Norge, gjorde sitt til at byen og bybebyggelsen lenge hadde blitt oversett i kulturminnevernet. Byene var i større grad påvirket av impulser fra Europa og ble oppfattet som et kontinentalt fenomen. De hadde generelt yngre bygninger, og representerte en mer blandet kultur, ikke den *opprinnelige* og *norske*. Etter at murbygninger ble mer vanlig i mange norske byer på slutten av 1800-tallet, mistet trehusene i stor grad sin verdi og status.¹⁶¹ De tradisjonelle trehusene og trebyens tette struktur ble mindre populær og nærmest verdiløs.

¹⁵⁹ Dahle 1969 (bind 1)

¹⁶⁰ Verdens Gang 9.9.1917

¹⁶¹ Rognlien 1974:34

I løpet av 1900-tallets første tiår fikk man igjen øynene opp for verdiene og kvalitetene som lå i panelarkitekturen i byene.¹⁶² Generelt var synet på by og bybebyggelse i ferd med å endres. I første omgang gjaldt dette murbygg og panelarkitekturen i by og bygd knyttet til by- og embetsmannskulturen fra 1700-tallet og første halvdel av 1800-tallet.¹⁶³ I 1920-årene var det modernismens arkitektur som fikk gjennomslag i Norge. De gamle temaene ”nasjonale” og ”historien” ble skiftet ut med ”tilpasning til moderne produksjonsvilkår”, ”det funksjonelle” og ”det sosiale.”¹⁶⁴ Samtidig var det en del tanker og følelser som ble videreført og fornyet ved modernismens inntog. I en turbulent og omskiftende tid fikk den romantiske fortidsforståelsen ny næring. I mellomkrigstiden skjedde også det endringer innenfor norsk kulturminnevern.

Bygningsloven i 1920 åpnet opp for vern og fredninger også av etterreformatorisk bebyggelse, men helhetlige miljøer falt delvis utenfor lovbestemmelsen. Fortsatt var det i stor grad åpent for Den Antikvariske Bygningsnemnd å tolke hva som hadde verdi som verneverdi også i et bymiljø. De nye tankene gikk ut på at den lokale og regionale byggeskikken skulle danne grunnlaget for den stedegne arkitekturen. I listeføringen som foregikk i forbindelse med bygningsfredningsloven av 1920, var målet å finne kulturminner som var karakteristiske for sin landsdel, byen eller bygda. Utvalget av bygninger skulle også være med på å øke folks følelse av tilhørighet til sin by og sitt sted, og være inspirasjonskilder for høyere kvalitet på, og lokal forankring av, den moderne arkitekturen. Oppmålingene tok for seg både tømmerhus, murbygg og panelte hus som ble regnet å være av høy verdi, og som kunne danne forbilder og inspirasjon til arkitekter, og dermed være med på å høyne kvaliteten på samtidens nybygg.¹⁶⁵ Det er naturlig å se den økende interessen for Gamlebyens bebyggelse blant kulturminnevernerne i forbindelse med dreiningen som skjedde innenfor kulturminnevern i mellomkrigstiden.

Den gamle byplanen i Gamlebyen fikk i noen tilfeller stå som forbilde i utviklingen av den moderne byen. Her utpeker kanskje Gamlebyen seg fordi den i helhet er et resultat av en nøye planlagt og oppbygget by. Gamlebyen fremstod som et helstøpt renessanseanlegg. Den klare strukturen byen var bygget opp rundt, var fortsatt synlig og lite forstyrret av moderne

¹⁶² Torvanger 2001:64

¹⁶³ Torvanger 2001:97

¹⁶⁴ Achen 1987: 30

¹⁶⁵ Torvanger 2001:66

utbygging. Byen fremstod som et harmonisk helhetlig anlegg. Fett var inne på dette i Fredrikstad-boka:

Efter en ødeleggelse av stadsbyggningskunstens tradisjoner har man mistet følelsen for en gates arkitektur, for en plass' arkitektur, og man har ødet store pengemidler uten å få preget en by med kunstnerisk kraft. Man må da kunne gå tilbake til det 18. århundrets strenge lover på bygningskunstens område. Vår tids nyvakte arkitektoniske følelse nettopp for bybygning søker tilbake til de strenge former som denne bykunst gir. Selv Fredrikstad kan her lære oss noe, ikke fordi det er noe fullendt, eller fordi det er noen stor og merkelig kunst, men fordi dens lover tilhører en tidsalder hvor man virkelig arbeidet med de ting som preger bygningskunsten. Det 18. århundres følelse vil gi oss mot til å arbeide med våre bybyggningsproblemer. Kommunalvesenet av i dag har overtatt den rolle som fyrstene tidligere hadde. Og de får se byen som et samlet hele, og hver borger må se den som et hjem hvis utseende han er ansvarlig for.¹⁶⁶

Det hadde vært en enorm tilvekst i de fleste byene. Bebyggelsen hadde tetnet, og bystrukturen kunne fremstå som tilfeldig og rotete. Fredrikstad var et eksempel på en by som hadde utviklet seg uten plan, og fikk kritikk for dette. Harry Fett ville fremheve Gamlebyen og det 18. århundrets byformingsideal for å finne forbilder til den moderne byplanleggingen. I motsetning til de fleste norske byer som hadde utfoldet seg ”ubevisst” og ”tilfeldig”, stod Gamlebyen i sterk kontrast med sitt regelmessige nett av ”snorrette gater”. Helheten og renheten i Gamlebyens struktur og arkitektur fikk stå som et forbilde.

Fokus på byer og hele bymiljøer

Det var få byer som fikk en tilsvarende status av kulturminnevernere som Fett. Ifølge Fett stod Fredrikstad [Gamlebyen] i tillegg til Røros som en av to byer i Norge som hadde bevart så mye av sitt gamle kulturpreg at de kunne gi et samlet bilde av de bærende krefter i en bestemt kulturepoke.¹⁶⁷ De ustabile forholdene og viljen til å forsvare seg i det 17. og 18. århundre ytret seg i oppbyggingen av en rekke festningsverk. Fredrikstad utgjorde ifølge Fett det sterkeste symbol på denne viljen.

Også Røros hadde tidlig fått status som et viktig kulturminne. Maleren Harald Solberg malte mellom 1902 og 1905 bilder fra Røros, flere med et solid innslag av romantikk. Disse bildene var med på å gjøre Røros kjent.¹⁶⁸ På omtrent samme tidspunkt ble også lokale krefter opptatt av å bevare og verne om byen og byens kulturminner. Fett var engasjert i både Røros og Fredrikstad, og var en pådriver for å verne om, å sette fokus på, de verdiene som lå her. I

¹⁶⁶ Fett 1934: 23f

¹⁶⁷ Fett 1944:133

¹⁶⁸ Brønne 2006:11

begge tilfellene var det et poeng å prøve å bevare helheten, og ikke bare de enkelte bygningene, for å beholde de unike bymiljøene.¹⁶⁹ På Røros ble det allerede i 1923 foretatt flere fredninger, og på 1930-tallet engasjerte Halvor Vreim seg sterkt i restaurerings- og bevaringsarbeider på Røros.¹⁷⁰

Man ble altså på begynnelsen av 1900-tallet mer oppmerksom på å bevare bebyggelse i sitt rette miljø. Det var ikke alltid en mulighet, men man hadde fått øynene opp for de verdiene som lå i å bevare hele bymiljøer. Dette kunne man også se på museene. I 1914–1915 begynte folkemuseet i Oslo for alvor å bygge opp sin byavdeling.¹⁷¹ Flere bygninger fra bymiljøer ble plukket ned og tatt med til museet for å bli en del av en planlagt ”Gamleby”. De første husene som kom hit, var større bygårder og representerte nok i stor grad borgerne i det øvre sjikt, noe også bysamlingene bar preg av.¹⁷² Først senere kom det mindre hus fra andre typer miljøer, og fokus ble satt på det mangfoldige miljøet byen inneholdt. Utover på femtitallet ble det satt i gang større og mindre forskningsprosjekt som gjaldt byen og dokumentasjon av bylivet i ulike miljøer.¹⁷³ Museet kunne nå representere et bredere lag av befolkningen ved å vise frem både bygde- og bykultur.

Fett poengterte at det våknet et sterkt og målbevisst arbeid for bevaring og sanering av gamle byer og eldre bykvarterer allerede i mellomkrigstiden. Han var selv engasjert i dette, og ønsket å finne ut av hvordan man best kunne bevare gamle bystrøk i moderne byer.¹⁷⁴ Fett pekte på nødvendigheten av å bevare disse strøkene, også fordi det skapte kontinuitet i en moderne tid hvor endringene skjedde raskt, og hvor ”all følelse av kontinuitet er i fare for å sprenge i stykker og hvor livet stadig intensifiseres med 70–80 etasjers skyskraper.”¹⁷⁵ I andre europeiske byer hadde man oppdaget det samme: den sammensatte verdien av å bevare gamle bymiljøer. Sverige er et godt eksempel med Gamla Stan som lenge var truet med rasering, men hvor kulturminnevernerne fikk med seg Stockholm by og gikk inn og klarte å rydde opp i og redde middelalderbyen.

På slutten av 1950-tallet og utover 1960-tallet ble interessen for gamle bymiljøer enda tydeligere, og flere engasjerte seg i problematikken rundt bevaring av disse. Dette ble også

¹⁶⁹ I samsvar med arkitektene Halvor Vreims og Georg Eliassens syn.

¹⁷⁰ Brønne 2006:14ff

¹⁷¹ Bing 1995

¹⁷² Ibid.

¹⁷³ Ibid.

¹⁷⁴ Fett 1944:130

¹⁷⁵ Ibid.

tydeligere i Gamlebyen i Fredrikstad, samtidig som det ble satt i gang konkrete tiltak i flere norske byer. I 1958 tok Kristian Bjerknes opp arbeidet med å bevare Rosesmuggrenda i Bergen, omtrent samtidig som man i Stavanger under Einar Hedéns ledelse var i gang med å prøve å redde den gamle trebebyggelsen på Vågens vestside.¹⁷⁶ Om Gamle Stavanger skrev Arne Nygård Nilsen i Fortidsminneforeningens årbok i 1956 at det ikke var de enkelte bygningene som ga strøket [Gamle Stavanger] dets verdi sett fra et antikvarisk synspunkt, men ”helheten, samspillet mellom husene, gatene og terrenget.”¹⁷⁷ Han la vekt på at det ikke bare var bebyggelse som var fredningsaktuell, som var verdt å ta vare på i arbeidet med å bevare gamle bystrøk:

Det er ikke bare de fine enkelthusene som har krav på å bevares, de som er av den særlige verdi at de kan fredes. Det kan være like viktig å redde bypartier og gater med hus av jevnere karakter, bystrøk som samlet bærer preg av god gammel bygningskultur.¹⁷⁸

Nygård Nilsen mer enn antyder at hele bymiljøer kan ha like stor bevaringsverdi som enkelthus, og han så på interessen for strøksbevaring som et utslag av en bestemt tendens som var blitt sterkere både i Norge og i utlandet. Også i flere av byene på sør- og sørvestlandet hadde man begynt å fokusere på verdien av de gamle bymiljøene. Etnolog Trine Grønn Iversen skriver i sin hovedoppgave *Fra slum til idyll. Forestillinger om og fremstillinger av Det Gamle Enerhaugen* at det heller ikke her var husene hver for seg som ble sett på som verdifulle, men at det var helheten de utgjorde, som var av verdi.¹⁷⁹ Nygård Nilsen viste også til Enerhaugen som tross iherdig innsats ble bestemt revet og delvis flyttet til Norsk Folkemuseum.

Den økende interessen for å bevare de gamle bymiljøene kom også tydelig til uttrykk i Fortidsminneforeningens årbøker. Hans Emil Lidén konkluderer med at den økte interessen for å bevare enkelte bystrøk utover i 1960-årene inneholdt noe mer enn tradisjonelle bevaringsønsker: ”Det var i like stor grad en reaksjon på skyggesidene ved velstandsutviklingen som her kom til uttrykk: sorgen over en tiltakende rasering av gamle og kjente omgivelser som måtte vike for en ny bebyggelse, og trafikkmaskiner som var helt ute av målestokk med det tilvante, og som derfor virket skremmende og umenneskelig.”¹⁸⁰ Den

¹⁷⁶ Lidén 1991:92f

¹⁷⁷ Nygård Nilsen 1956:126

¹⁷⁸ Nygård Nilsen 1956:134

¹⁷⁹ Grønn Iversen 2000

¹⁸⁰ Lidén 1991:94

økende interessen for å bevare Gamlebyen man kunne se etter andre verdenskrig, kan også være et uttrykk for dette.

Gamlebyen skilte seg ut fra de fleste andre norske byer ved å være den best bevarte festningsbyen, og dermed også en del av et helhetlig anlegg. Bevaringen av Gamlebyen dreide seg ikke om strøksbevaring i vanlig forstand. For at anlegget skulle bevare helheten og beholdes intakt, måtte nødvendigvis miljøet også innenfor vollene følge med. Likevel skilte festningsanlegget og bymiljøet i Gamlebyen seg ut fra mye annen eldre bebyggelse, og *festningen* stod ofte sentralt for verneinteressen. Som Fett uttrykte det, var det ingen annen norsk eller nordisk by som hadde et så komplett bevart anlegg. Slik sett skiller interessen for Gamlebyen seg ut i forhold til annen strøksbevaring, men jeg tolker likevel Fetts og kulturminnevernets generelle interesse for å bevare Gamlebyen som en tidlig interesse for å bevare et helt bymiljø.

Det ble ikke foretatt noen fredninger i Gamlebyen. Mye av den eldste bebyggelsen, i særlig grad murbebyggelsen, tilhørte Forsvaret, og dermed var det statlig eiendom. Også de statlige eiendommene ble listeført i 1920- og 1930-årene. Staten skulle gå foran som et godt eksempel i bevaringsarbeider av verneverdig bebyggelse, og det ble sett på som unødvendig at staten skulle gi statlig bygningsmasse et formelt vern.¹⁸¹ Listeføringen av statens bygninger ble ansett å være et like godt vern for statlige og offentlige bygninger som bygningsfredningsloven ville vært for bygninger i privat eller kommunal eie.¹⁸² Også i Gamlebyen har Forsvaret hele tiden vært i dialog med Riksantikvaren i forbindelse med vern av Forsvarets eiendom. I tillegg har byen hatt flere kommandanter som har vært engasjert i både byens historie og bevaringsarbeidet i byen.

Heller ikke noe av den private bebyggelsen ble fredet. I 1965 uttaler blant annet fylkeskonservator Opstad at selv om det var viktig at Gamlebyen ble tatt vare på og bevart, ville ikke fredning være veien å gå. Det ville bli dyrt og vanskelig for eierne å holde husene ved like: "Fredning av bygninger kan være en snarvei til forfall"¹⁸³. Flere av de lokale gamlebyentusiastene sa seg enig i dette, og redselen for å bli liggende som en død museumsby var kanskje en av årsakene til at så få gikk inn for fredningstiltak. På mange måter fungerte

¹⁸¹ Torvanger 2001:86f

¹⁸² Ibid.

¹⁸³ Fredriksstad Blad 30.1.1965

Gamlebyen som en hvilken som helst annen bydel, med innbyggere, næringsdrivende og offentlig kommunikasjon.

Interessen for Gamlebyen var interessen for festningsverket som omga byen og ga den sin spesielle karakter, men også interessen for bymiljøet innenfor murene. Konkrete initiativ for å bevare den bymessige delen viste seg i større grad etter krigen. Gamlebyen fikk beholde sine voller og vollgraver og det meste av bebyggelsen bak vollene. Gamlebyen var en rest fra fortiden og førindustriell tid, og fikk stå som en representant for historien, langt fra moderne byplanidealer.

Gamlebyen og det moderne

Gamlebyen i kontrast til moderne byplanidealer

Engasjementet i Gamlebyen kan sees i sammenheng med den generelle utviklingen innen kulturminnevernet, og som en reaksjon på utviklingen av det moderne samfunnet. Det er i mitt materiale tidvis et noe tvetydig bilde som tegnes av interessen for Gamlebyen og innsatsen for å bevare den. Både i avisartikler og i Fredrikstad-boka får Fredrikstad og de kommunale myndighetene skryt fra antikvarisk hold for å se sitt ansvar for å bevare dette unike kulturminnet. Hvilken innsats som egentlig ble gjort fra denne kanten, er derimot noe mer utydelig, og i artikler, særlig i etterkrigstiden, ble det fra lokale gamlebyentusiaster rettet sterk kritikk mot kommunen fordi de *ikke* engasjerte seg i bevaring og restaurering av Gamlebyen. Nøyaktig hva kritikken gjelder er vanskelig å få tak i. Jeg skal ikke gå noe dypere inn i denne problematikken, men konstatere at materialet kan gi et uklart bilde. Det som derimot er helt tydelig, er at det innenfor et bestemt miljø var stor interesse for byens historie, og fokus på verdien av å bevare Gamlebyen og festningsanlegget, selv om dette ikke alltid førte til konkrete bevaringstiltak.

Det som skjedde innenfor kulturminnevernet i første halvdel av 1900-tallet og frem mot 1970, stod i sterk kontrast til den store saneringsiveren som gjorde seg synlig i mange norske byer i samme periode. Lars Emil Hansen tydeliggjør i sin hovedoppgave byplanleggenes ønske om å sanere Grünerløkka i perioden mellom 1930 og 1970.¹⁸⁴ Debatten rundt temaet var svært tydelig i osloavisene i perioden han beskriver. En slik debatt kommer ikke klart frem i mitt materiale, men så stod ikke Fredrikstad fremfor de samme utfordringene som mange andre

¹⁸⁴ Hansen 2004

byer når det gjaldt bevaringen av Gamlebyen. Bevaringsspørsmål i Gamlebyen unngikk ikke debatt, men debatten som kommer til syne, dreide seg i større grad om *hvordan* ting skulle gjøres, og i liten grad *om* noe skulle gjøres. Gamlebyen lå bokstavelig talt utenfor den utviklingen som skjød fart på Vestsiden, hvor også denne problematikken var mye tydeligere. At resten av byen ekspanderte på den andre siden av elva, har nok vært medførende til at Gamlebyen for en stor del fikk stå i fred. Det ser ut til at Gamlebyen på mange måter ble liggende i en bakevje og i større grad var truet av forfall enn av totalsanering.

Det var også de som ikke så verdien av å bevare byen, hvilket et forslag fra 1949 om å rasere byen vitner om. Utgangspunktet var en diskusjon i bystyret. Det var stor boligmangel i Fredrikstad som så mange andre steder etter krigen. Planen var å slette ut vollene ned i vollgravene og lage parkeringsplass til fabrikkene på Østsiden. Den kommende broa var foreslått å lande i Gamlebyen, og veien skulle fortsette videre rett gjennom. I den nordre delen skulle det bli blokkbebyggelse. Planene ble ikke gjennomført, men de sier likevel mye om at ikke alle hadde den samme begeistringen og entusiasmen for Gamlebyen.

Noen opplevde Gamlebyen som "gammeldags" og "umoderne". Byplanlegging og boligbygging var preget av helt andre idealer enn det Gamlebyen representerte. I 1957 ble det holdt møte i "Gamle Fredrikstad". Et av hovedtemaene var hva man kunne gjøre for at Gamlebyen ikke skulle bli liggende øde og forslumme. Et av forslagene gikk ut på å gjøre Gamlebyen om til et moderne boligsentrum: "[...] en fiks arkitekt kan snu meget mot solsiden, og man kan få plass til småhaver [...] Med slike tiltak kunne Gamlebyen faktisk bli et ettertraktet boligkvarter."¹⁸⁵ Dette synet bygger på en allmenn oppfattelse som i stor grad kan sies å være det dominerende idealet for tiden etter 1930.

Allerede tidlig på 1900-tallet ble grunnlaget for velferdsstaten lagt, og det vokste frem en generell fremtidsoptimisme og tro på at tekniske nyvinninger skulle drive samfunnet fremover. Endringene som industrialiseringen og den voksende bybefolkningen førte med seg, førte også til at arkitektur og planlegging som samfunnsformende element kom under omfattende revisjon. Bolignød, trangboddhet og dårlige sanitære forhold preget byene på slutten av 1800-tallet. Ny bakteriell sykdomsforståelse resulterte i hva Knut Kjeldstadli omtaler som hygienebevegelsen.¹⁸⁶ I kjølvannet av en slik oppfatning ble det også større

¹⁸⁵ Fredriksstad Blad 20.11.1957

¹⁸⁶ Kjeldstadli 1990:310f

fokus på usunne boligmiljøer og uhensiktsmessige bystrukturer, og det vokste frem en helt ny generasjon arkitekter og byplanleggere med et helt nytt syn på idealbyen. Økt behov for fremkommelighet og nye sunnhetsidealer førte til en åpnere bystruktur.

I første omgang handlet det om å åpne opp byene med bredere gater for å gjøre plass til den økende trafikken, og slippe lys og luft inn mellom husene. I Hausmanns Paris innebar dette sanering av store deler av byens bebyggelse, men utgjorde ikke noe historisk brudd i forhold til tidligere tiders byformingsidealer. Det var snarere en utvikling av disse, og form og estetikk var fortsatt viktige elementer i byplanleggingen. Utover 1900-tallet kom boligen i større grad i fokus, og industrien vokste til dimensjoner som vanskelig kunne tilpasses en trang bystruktur, og man så behovet for å dele opp byen ytterligere. Etter 1. verdenskrig ble ”sonedelingsprinsippet” det førende i byplanleggingen. Byen skulle deles opp i avgrensede soner med ulike funksjoner.¹⁸⁷ De norske arkitektene og byplanleggerne Sverre Pedersen og Harald Hals var inspirert av en slik tankegang. Hos Pedersen kom dette til syne i byplanen for Østsiden i Fredrikstad i 1920. Tiden frem mot slutten av 1920-tallet var likevel fortsatt preget av klassisismens formidealer, rutenettsplanlegging og funksjonsblanding.

Med en voksende arbeiderklasse og nye ideal jobbet man også for en utjevning av klassene, og gikk inn for å utforme en mer rettferdig samfunnsorden.¹⁸⁸ Det dreide seg om å forandre folks holdninger og mentalitet, og stimulere folk til å modernisere tilværelsen. Alle hadde rett til et eget hjem og tilgang på lys, luft og nødvendige bekvemmeligheter. Husene skulle være omgitt av små hager og grøntanlegg. Med de nye kommunikasjonsmidlene som bil og buss var avstander mindre viktig enn tidligere, og husene kunne bygges utenfor bykjernen. I hagebyene var rutenettet skiftet ut med krumme gater og frittliggende hus med egne hager.¹⁸⁹

Funksjonalismens inntog i mellomkrigstiden innebar hva etnolog Morten Bing og kunsthistoriker Espen Johnsen kaller en aksept av egen tid og ”det moderne”.¹⁹⁰

Funksjonalismen ønsket å ta et oppgjør med fortiden og rettet heller blikket fremover. Med tro på fremtiden, ny teknologi, vitenskapen og fremveksten av et nytt samfunn utgjorde funksjonalismen en del av det modernistiske program.¹⁹¹

¹⁸⁷ Tvinnerheim 1998:38

¹⁸⁸ Brekke, Nordhaugen, Lexau 2003:274

¹⁸⁹ Christensen 1977:94

¹⁹⁰ Bing og Johnsen 1998:12

¹⁹¹ Brekke, Nordhaugen, Lexau 2003:308

Mørke bakgårder ble etter hvert symbolet på dårlig bebyggelse, og måtte for enhver pris unngås. Med forbilder som Le Corbusier ble høyhus med åpne løsninger og vindusflater orientert etter solretningen viktige kriterier i boligbyggingen. Med god plass mellom husene skulle det være plass til brede gater og grønne belter, slik at lys og luft ville slippe til. Muligheter for gjennomlufting og sollys hele dagen ble viktige faktorer som også lå til grunn i planleggingen og plasseringen av boligen. Boligene ble bygget som lameller hvor sollyset, og ikke gateløpet, bestemte beliggenheten. Det var ønskelig å fjerne områder med gammel, lav og tett trehusbebyggelse og erstatte dem med moderne boligbygg med plass til flere.

I etterkrigstidens bolignød ble sonedelingsprinsippet enda tydeligere. Muligheten for å flytte boligene ut av byen ga plass for en åpnere bebyggelse hvor husene kunne plasseres friere. Hygieniske og mentalhygieniske elementer ble vektlagt, og oppfostringen av det sunne mennesket var en del av det sosialistiske programmet som boligen inngikk i i etterkrigstidens samfunn.¹⁹² Nå skulle også arbeiderklassen få nytte godt av den moderne tids teknologi og goder. Utover 1950- og 1960-tallet vokste drabantbyene opp rundt norske byer.

Også i Fredrikstad ble de nye tankene om husbygging, og tilgang på nye materialer og byggemetoder, synlig i bybildet. Det mer spesialiserte bysentrum på trengte plass til biler, butikker og nye administrasjonsbygg. Den gamle trehusbebyggelsen på Vestsiden forsvant, og store betongklosser kom til å prege bysentrum. Gamlebyen representerte i hovedsak et førindustrielt bymiljø, og falt på mange måter utenfor den utviklingen som skjedde i de fleste norske byer. Mange opplevde det som at tiden her stod stille, på godt og vondt. Den lave trehusbebyggelsen, den tette bygningsstrukturen, smale gater og små bakgårder, hele det lille bysamfunnet utgjorde en kontrast til moderne byplanidealer.

Motkultur

Med det moderne samfunnsidealet som bakgrunn, tydeliggjøres det at interessen for Gamlebyen utgjør en *motkultur*. Som jeg alt har vært inne på, kan denne interessen sees på som en reaksjon på det moderne og de endringene som det førte med seg. I mellomkrigstiden var storsamfunnet og den voksende arbeiderbevegelsen internasjonalt og modernistisk orientert, og i denne filosofien fantes det liten plass til tradisjonelle kulturminner. Overvekten

¹⁹² Benum 2002, Egeland 1998

av dem som interesserte seg for kulturminnevern, utgjorde helt frem mot 1970-tallet en konservativ gruppe, og representerte i stor grad de borgelige. I det fremvoksende velferdssamfunnet og i den store fremtidsoptimismen kom fortiden oftere i veien for fremtiden. Gamle bystrøk passet dårlig inn i bildet av den moderne byen og i sosialdemokratenes fremtidsplaner. Det var liten forståelse for at kulturminnevern kunne spille noen rolle i samfunnsplanleggingen. Dessuten manglet de lovmyndighet og økonomisk makt for å bli tatt riktig på alvor.

Vernetanken ble i folks bevissthet koplet til et konservativt grunnsyn, sier Lidén, derfor stilte arbeiderbevegelsen seg lenge fremmed til den. Kulturminnevernet utgjorde en isolert posisjon i forhold til storsamfunnet.¹⁹³ De som engasjerte seg i kulturminnevern, bestod i stor grad av en fagsterk elite, og ble sett på som en liten subkultur. Denne eliten definerte kulturminnene ut fra sine kunnskapsmessige og ideologiske forutsetninger, og ut fra kriterier bare ”dannede mennesker” kunne tolke.¹⁹⁴ Lidén forklarer den forholdsvis beskjedne rollen kulturminnevernet hadde i mellomkrigstidens Norge, ut fra en slik oppfatning. Få tilhørte denne gruppen, og få identifiserte seg med den.

Fortidsminneforeningen var et eksempel på en gruppe med et borgerlig utgangspunkt, hvor medlemmene i stor grad besto av høyt utdannede folk med stor faglig kompetanse.¹⁹⁵ Det vil være sannsynlig å anta at dette også gjaldt de lokale avdelingene. Årsreferater fra Østfolds avdeling i Fortidsminneforeningens årbok styrker denne antagelsen. Styrken, sier Lidén, var nettopp at foreningen tiltrakk seg denne typen mennesker – folk som både gjennom sin utdanning, sitt arbeid og legning følte seg forpliktet til og var interessert i å delta i, eller i det minste støtte, verneapparatet.¹⁹⁶ Ulempen var at foreningen ikke tiltrakk seg svært mange andre. Ifølge historiker Ola Stugu vet vi lite om hvem som har vært aktive i lokale historielag, men det kan se ut til at lærere har vært sterkt representert blant de mest aktive.¹⁹⁷ I Fredrikstad var det rektor August Western som startet som formann i historielaget.

”Gamle Fredrikstad” var nok også i stor grad preget av ”spesielt interesserte”, særlig de første årene foreningen var aktiv. Den store økningen i medlemstallene utover på 1960-tallet kan

¹⁹³ Lidén 1991:90

¹⁹⁴ Lidén 1991:104

¹⁹⁵ Myklebust 1999:14ff

¹⁹⁶ Lidén 1991:104

¹⁹⁷ Stugu 1997:153

tyde på at dette endret seg. Kunstnere som billedhugger W.S. Dahl og maleren Ivar Bruu var svært synlige i sitt engasjement for Gamlebyen, også gjennom sin tilknytning til ”Gamle Fredrikstad”. Etnologene Lars Emil Hansen og Trine Grønn Iversen viser også i sine hovedoppgaver at kunstnere av ulike slag var sterkt representert i kampen for bevaringen av raseringsruet eldre bybebyggelse.¹⁹⁸ Det var tydeligvis i størst grad folk fra det øvre sosiale sjikt, fagfolk som i kraft av sin utdanning og sitt yrke hadde kunnskap og interesse for estetikk, historie, bygningsvern og kulturminnevern, og/eller som hadde en spesiell tilknytning til Gamlebyen, som engasjerte seg i bevaring og vern av byen og byens historie. Disse utgjorde ikke majoriteten i samfunnet.

Før 2. verdenskrig var kulturminnevernet spesielt opptatt av det førindustrielle, både nasjonalt og lokalt. Industrisamfunnet og arbeiderklassens liv og historie var fortsatt ikke gjenstand for den historiske interessen eller var tatt særlig hensyn til i forbindelse med bevaring. Det var den førindustrielle byen som var gjenstand for kulturminnevernernes interesse, og som i størst grad var ønskelig å bevare. Dette forklarer også interessen for Gamlebyen.

Kulturminnevernets fremvekst hang sammen med fremveksten av den moderne nasjonalstaten på 1800-tallet, og bar også preg av dette utover på 1900-tallet. At det nasjonale spilte en rolle, også i interessen for Gamlebyen, kan man se i måten Harry Fett fremhevet byens nasjonale verdi: som et uttrykk for nasjonal byggekunst i Hollandsk ham, og et sterkt symbol på norsk forsvarsvilje.¹⁹⁹ Frem mot 1970 så det også ut til at elementer i lokalhistorien var viktige byggesteiner i oppbyggingen av nasjonalstaten, samtidig som lokalhistorie også var viktig for å bygge opp lokal identitet. ”Lokalhistorien opererte i et spenningsfelt mellom basal stedstilknytning og bevisst skaping av tilhørighet i større enheter”²⁰⁰, sier historikerne Dagfinn Slettan og Ola Svein Stugu. Vern av lokale miljøer og interessen for lokal historie kan også tolkes som et element i byggingen av et nasjonalt fellesskap.

En annen måte å oppfatte interessen for lokalmiljøets historie og kulturminner på er å se den som en reaksjon på det moderne. De lokale prosessene ble stadig oftere påvirket av overlokale prosesser i samfunnet. Historien og stedet fikk betydning for å holde fast ved noe av det gamle, trygge og uforanderlige, og var med på å bygge opp en følelse av stabilitet og

¹⁹⁸ Hansen 2004, Iversen 2000

¹⁹⁹ Fett 1934 og 1944

²⁰⁰ Slettan og Stugu 1997:16

tilhørighet i en stadig mer fragmentert verden. Som svar på den gjennomgripende moderniseringen av samfunnet blomstret lokalhistorien opp på begynnelsen av 1900-tallet.²⁰¹

Modernitetens lineære tidsoppfatning, hvor historien ble oppfattet som en fremadskridende lineær prosess, ga grobunn for suksessfortellinger og utviklingsoptimisme, men åpnet også opp for fremgangsfortellingens motstykke: tapsfortellingen. Denne oppfattelsen av modernisering innebar en opplevelse av at modernisering var en oppløsningsprosess der alt som var fast, ble flytende og uhåndgripelig.²⁰² Dette er det vi kaller ”modernitetens janusansikt”. Interessen for å bevare gamle miljøer som Gamlebyen kan sees på som et utslag av tapsfortellingen: ønsket om å holde fast ved noe som var i ferd med å gå tapt i det moderne samfunnet.

Fascinasjonen for de rene formene og den strenge estetikken var i ferd med å avta blant enkelte arkitekter allerede i 1950-årene og særlig i 1960-årene. Det førte blant annet til at man gjenoppdaget kvalitetene i fortidig byggekunst og de fordelene den lukkede bystrukturen faktisk kunne ha. Etnolog Anne Louise Gjesdal Christensen var av de som senere argumenterte for at miljøet vi omga oss med, også hadde en mental dimensjon.²⁰³ I en periode hvor samfunnet var i konstant forandring, var det mye å forholde seg til. I en slik turbulent tilværelse kunne de mindre miljøene i trebyen gi en grad av gjenkjennelse, trygghet og stabilitet, samtidig som variasjonen byen inneholdt, ga gode betingelser for visuell stimulans.²⁰⁴ En slik tanke kan vi kjenne igjen i fylkeskonservator Lauritz Opstads begrunnelse for hvorfor det var viktig å bevare det gamle bymiljøet i Gamlebyen. På et møte i ”Gamle Fredrikstad” i 1957 var han inne på at ikke alle trivdes i moderne hus og nye bydeler. Han viste spesielt til Vällingby og den såkalte ”Vällingbysyken”: ”Husmødrene har det så moderne og lettvint at de ikke har noe å gjøre, og det heter om familiefedrene der at de – særlig lektorene – sitter og super om kveldende for å få tiden til å gå.”²⁰⁵ Gamle hus og mer kompakte miljøer, lik det Gamlebyen representerte, hadde helt andre kvaliteter man stadig oftere så verdien av årene i som skulle komme.

²⁰¹ Stugu 1997:132

²⁰² Slettan og Stugu 1997:12

²⁰³ Christensen 1991[1974]:29

²⁰⁴ Ibid.

²⁰⁵ Fredriksstad Blad 25.10.1957

I denne delen har vi sett hvordan Gamlebyen ble gjenstand for interesse som kulturminne. Det var i særlig grad det fysiske miljøet som ble vektlagt, livet i og mellom husene er det lite fokus på. Christensen innledet en ny tilnærming til trehusbebyggelse og trebyens miljø, hvor man gikk nærmere inn på miljøets betydning for og påvirkning på menneskene som bodde der. Hun tok også tak i en kultur som lenge hadde vært forsømt innen kulturminnevernet, nemlig arbeiderkulturen. Utover 1970-tallet fikk Gamlebyen stadig større oppmerksomhet fra forskjellige grupper og enkeltpersoner. Grunnlaget for interessen var allerede lagt tidlig på 1900-tallet, og grunnet plasseringen og iherdig innsats fra enkelte for å bevare byen fikk byen beholde sitt særpreg.

Jeg har allerede poengtert at det ikke kom til syne noen store diskusjoner om Gamlebyen skulle bevares. Dette kan være et tegn på at diskusjonen var lite viktig for folk flest, at den ikke skapte noe stort engasjement. Diskusjonene innenfor gruppen av dem som engasjerte seg for bevaringen av Gamlebyen, med særlig tanke på konfliktene mellom W.S. Dahl og Forsvaret, og også til en viss grad uenigheter rundt kommunens innsats, viser likevel at temaet var viktig og sentralt innenfor kulturminnevernet. Frekvensen av historiske artikler om Gamlebyen i avisene viser likevel at dette kan ha hatt en viss grad av generell interesse for flere enn dem som var direkte engasjert i den gamle byens historie og bevaring.

Del 3. Nostalgi, historie og identitet

Når løvet sakte drysser, månens stråler kysser, ømt den gamle by. Når byens mure sover, stjerner lyser over, alt blir høst på ny. Det høres intet åreslag fra noen båt. Nei, alt som høres er en villands gråt. Slik vil alltid skinne, lyse i mitt minne, DU – min gamle by.²⁰⁶

Som vi har sett, vokste det frem en interesse for Gamlebyens historie og vern av byen på 1900-tallet. I kildematerialet, i hovedsak i avisene, ble etter hvert omtalen av Gamlebyen også preget av personlige nostalgiske betraktninger og romantiske beskrivelser. I mitt materiale synes dette i særlig grad fra 1930-årene og frem mot jubileet i 1967. Denne blandingen av historie, kulturminneverninteresse og nostalgi finner jeg så vel hos fagpersoner, blant annet hos Riksantikvaren, som hos journalister både i Fredrikstad-avisene og i utenbys aviser.

I denne delen vil jeg se nærmere på oppfattelsen av Gamlebyen og hvilken plass den har i folks bevissthet på et mer mentalt nivå, hvordan dette kommer til uttrykk. Først vil jeg se på hvordan Gamlebyen får et romantisk skjær gjennom idylliske beskrivelser, og hvordan nostalgi kommer til uttrykk i oppfattelsen av, og i, beskrivelsene av Gamlebyen. Deretter vil jeg se på hvordan, og hvorfor, Gamlebyen har blitt trukket frem i ulike sammenhenger, og hva byen har betydd for Fredrikstad-folks identitet.

Ordet idyll ble ofte brukt om Gamlebyen når den ble beskrevet i avisartiklene. Idyll kommer av det latinske ”idyllum” og betyr ”lite bilde”. I dikt og kunst brukes det om skildringer av naturlige, fredlige og landlige forhold.²⁰⁷ I dagligtalen betegner idyll landskap, helst uberørt av menneskehender, og i særlig grad av den moderne verden. Idyll illustrerer hygge og trivsel, men som Trine Grønn Iversen poengterer, er idyll en subjektiv vurdering. Idyll handler sånn sett ikke om hvordan noe *er*, men hvordan noe blir oppfattet.²⁰⁸ De idylliske oppfattelsene og fremstillingene av Gamlebyen kan sees som et utgangspunkt for nostalgi.

²⁰⁶ Fra Fredrikstad-operetten ”Det hendte i den Gamle by”

²⁰⁷ *Bokmålsordboka* 1986:250

²⁰⁸ Iversen 2000:11

Nostalgi

Nostalgibegrepet

Begrepet "nostalgi" var i utgangspunktet en beskrivelse av en bestemt form for hjemlengsel. Uttrykket dukket opp på 1700-tallet og ble betegnet som en dødelig sykdom med klare fysiske symptomer. Sykdommen rammet i første hånd soldater i utenlandstjeneste som var lenge borte hjemmefra, og den beste medisinen var å sende soldaten hjem.

Nå er det ikke lenger direkte "hjemlengsel" som definerer nostalgien i det 19. og 20 århundre. Ordet nostalgi har endret innhold i moderne tid, men ennå inneholder det momenter av hjemlengsel: "Det var knappast föreställningen om ett bestemt hem som skapade hemlängtan. Kanske var det tvärtom hemlängtan – en tidlös känslomässig erfarenhet knuten till drömmen om tillhörighet, närhet och uskuld – som skapade hemet som objekt för denne längtan,"²⁰⁹ sier idéhistoriker Karin Johannisson i boka *Nostalgia*. I en tid preget av store samfunnsmessige endringer på både personlig, sosiale og politiske plan ble nostalgi en tilstand av tilflukt i den trygge og uforanderlige fortiden. Hjemlengsel eller hjemhørighet kunne oppleves sosialt og følelsesmessig så vel som geografisk. Lengselen hadde altså fått en annen betydning, og i historikerne Christopher Shaw og Malcom Chases definisjon av den moderne bruken av den nostalgiske "hjemlengselen" er det geografiske aspektet borte: "The home we miss is no longer a geographically defined place but rather a state of mind."²¹⁰

Nostalgi gikk fra å være et medisinsk til å bli et sosialt symptom.²¹¹ Det gikk fra å være en diagnose på hjemlengsel til å bli et uttrykk for fortidslengsel. Etnolog Inger Johanne Lyngø skriver i sin artikkel "Nostalgi og kulturminnevern" at fra å være betegnelsen på en sinnstilstand ble nostalgien på begynnelsen av 1900-tallet betegnelsen på en tendens i vår tid: "Nostalgi er et fenomen i nåtiden og mange sier at nostalgien er en diagnose av vår egen tid. Vi drives alle av nostalgi, det er en del av moderniteten."²¹² Å lengte hjem ble å lengte tilbake til den falske drømmen om et bedre før. Nostalgi bygger på bildet av fortiden som noe ekte og autentisk, om hvordan det var før forandringen, forvandlingen, tilpasningen til den nye tiden og den nye tidens krav. Nostalgi kan sees på som en form for samtidskritikk og peker på feil og mangler ved nåtiden samtidig som den uttrykker et savn i tilværelsen.

²⁰⁹ Johannisson 2001:47

²¹⁰ Shaw og Chase 1989:4

²¹¹ Johannisson 2001:127

²¹² Lyngø 1992:39

Shaw og Chase nevner tre forutsetninger for nostalgi: lineær tidsoppfatning, en oppfattelse av feil eller svakheter av nåtiden, og tilgang til ”bevismateriale” fra fortiden.²¹³ Med den nye tidsoppfattelsen ble det en allmenn oppfattelse at tiden som hadde gått, for alltid ville være forbi, og det var grunnlaget for at nostalgi skulle kunne eksistere. Tiden som var gått, ble historie, og nostalgien bygger på en dypt romantisk forestilling av fortiden, hvor fortiden fremstår som et bedre sted. For at det skulle kunne oppstå nostalgiske forestillinger, måtte det ha gått så lang tid at fortiden ble mer diffus og de negative sidene ble visket vekk fra minnet. På den måten glemte man det som var ugunstig, og fortiden fremstod slik man ønsket at den skulle se ut.

Det er i hovedsak avisene som er mine kilder, og hvor jeg i størst grad finner de nostalgiske beskrivelsene og betraktningene. Folkloristen Ulrika Wolf-Knuts har skrevet om nostalgi i ukeblader, og hun bruker blant annet folkloristen Carl Von Sydows uttrykk ”folkets sett at tänka”²¹⁴ for å forklare hvorfor nostalgi har en så stor plass i disse tidsskriftene. ”Folk” er et upresist begrep og kan ha flere betydninger, men innehar likevel et kollektivt aspekt. Slik kan det forsvare seg å bruke dette uttrykket for å forklare tanker og ideer som er allment utbredt.²¹⁵ Wolf-Knuts forklarer uttrykket som ”ikke i systemsatte, allmenne tankeganger blant en gruppe mennesker.”²¹⁶ Disse trenger ikke nødvendigvis være verbalisert eller konkretisert i teksten, men kan i større grad leses mellom linjene som ulike former for kulturytringer: ”Genom at studera veckotidningarnas innslag kring nostalgi kan man komma åt folkets sett at tänka över sin egen historia, sin samtid och sin framtid.”²¹⁷ Aviser befinner seg i en litt annen kategori enn ukeblader, men jeg tror likevel at dette perspektivet også kan si noe om den plassen nostalgi har fått i aviser og tidsskrifter som jeg tar mitt utgangspunkt i.

Jeg oppfatter den nostalgien som kommer til syne i mitt kildemateriale, som et bilde av tendenser ved tiden, som et resultat av modernitet, samtidig som den utgjør en kritikk av det moderne. Jeg har tolket dette som nostalgi i form av fortidsromantikk og uttrykk for nostalgiske lengsler rettet mot fortiden. Her får Gamlebyen stå som representant for fortiden og historien, og som utgangspunkt for nostalgiske lengsler og betraktninger.

²¹³ Shaw og Chase 1989:2ff

²¹⁴ Wolf-Knuts 1994:75

²¹⁵ Wolf-Knuts 1994:73

²¹⁶ Ibid.

²¹⁷ Ibid.

Kulturminnevern og nostalgi

Jeg tolker nostalgien som en generell drivkraft i fremveksten av og interessen for kulturminnevern og historie. Kulturminnevern kan i seg selv tolkes som en form for nostalgi. Innsatsen for å ta vare på levninger fra fortiden uttrykker et ønske om å holde fast ved noe av det gamle, av tiden som har gått. Fortiden fikk verdi ved å inneholde elementer som var gått tapt i den moderne tid. Kampen om å verne og beholde disse minnene ble en motsats til modernitetens foranderlighet. I 1900-tallets modernitet ble det for mange kulturinteresserte viktig å ta vare på det som var i ferd med å forsvinne. Gamlebyen var unik som kulturminne i nordisk sammenheng og representerte et helhetlig samfunn fra en tid som var forbi. Byen ble et bilde av en epoke man hadde forlatt. Det helhetlige byanlegget var på mange måter lite merket av det 20. århundre. Den tette bystrukturen, småhusbebyggelsen og smale brostensbelagte gater hadde et alderdommelig preg, og dette var med på å forsterke motsatsen til det moderne bysamfunnet preget av byggevirksomhet og store strukturelle endringer.

”Bruddet med det gamle samfunn – bevisstheten om å tilhøre en ny tidsalder - skapte den distansen som er nødvendig for å vekke interesse for den,” sier Lidén og snakker om opptakten til det organiserte kulturminnevernet. Det var i hovedsak akademikerne som fattet denne interessen for kulturminnevern, og de utgjorde motvekten til et samfunn som i større grad var fremtidsrettet og utviklingsorientert. Etnolog Anne Sætren sier i sin artikkel om bakgrunnen for fire bygningssaker i Lom²¹⁸ at man kan se kulturminnevernet som et resultat av, og som en reaksjon mot, det moderne.²¹⁹ Nostalgi ble en viktig drivkraft og en fundamental del av kulturminnevernets historie: ”Nostalgi kan være en strategi for å hankses med ubehaget av og usikkerheten i nåtid, og blikket vendes mot en fortidig virkelighet. Fortiden kan ilegges de kvaliteter vi i det moderne samfunnet lengter etter, eller opplever at vi har mistet”.²²⁰ Som hele vårt forhold til fortiden er nostalgien en prosess hvor fortiden får mening gjennom egne erfaringer og samtidens kulturelle koder og sier mer om stemninger i nåtiden enn om en fortidig virkelighet.²²¹

For å forstå den interessen for fortiden og fortidens levninger som kommer til uttrykk gjennom ønsket om å bevare, og i nostalgiske betraktninger, må man se på hva som skjedde i

²¹⁸ Bygger på hennes hovedoppgave fra 1999: *Den lomske fredningen. En analyse av fire bygningsfredninger fra Lom*.

²¹⁹ Sætren 2000:64

²²⁰ Ibid.

²²¹ Johannisson 2001:146

samfunnet og omgivelsene ellers. Fra midten av 1930-årene frem til 1970-årene var Fredrikstad preget av stor byggevirksomhet, og i etterkrigstidens oppbyggingsfase opplevde man en voldsom vekst i næringsliv og økonomi. Velferdssamfunnet var på fremmarsj. Folkemassene søkte inn mot byene, inntekter og forbruk steg. Velferdsstaten krevde plass til sin administrasjon, varehus og supermarkeder som skulle tilfredsstille de nye kravene fra en kjøpesterk gruppe. Nye krav og nye idealer i byplanlegging og arkitektur førte til store endringer i bystrukturen. Endringene skjedde i større hastighet og i større omfang enn tidligere.

Mye av dette ble realisert i 50- og 60-årene. Velferdskommunen hadde i disse årene en forholdsvis romslig økonomi, og mange tiltak ble gjennomført i denne perioden. Ivo de Figueiredo uttrykker det slik i *Byhistorien*:

På husmorhjørnet i Farmannsgaten kunne Fredrikstad-familier kjøpe sine første hvitevarer, og sammen med biler og fjernsynsapparater var dette et tegn på at tiden gikk fremover. På samme måte var den nye sentrumsprofilen i stål og betong, som vokste frem på sekstitallet, et uttrykk for en by som tillitsfullt lot seg omfavne av den nye tiden.²²²

Mellomkrigstiden utgjorde opptakten til de store endringene som skjedde i etterkrigstiden. Store endringer og omstruktureringen av Vestsiden førte til et nytt bybilde. ”Plankebyen”²²³ skulle bli preget av betong og nye former. Det var ikke uten grunn Fredrikstad ble kalt ”den store saneringsbyen” i denne perioden. Hele kvartaler ble revet opp med roten og fikk en helt ny struktur. Figueiredo fortsetter: ”Sentrumsplanen og generalplanen for Vestsiden var typisk for tidens byplanfilosofi, der den store utfordringen lå i å skape levelige vilkår for mennesker i et bybilde som ble mer og mer preget av biler, støy og eksos.”²²⁴

Endringene i det moderne samfunnet førte med seg mange former for forandring både på personlig, sosialt og politisk plan. Ødeleggelsene av det fysiske miljøet, store forandringer i omgivelser man var kjent og fortrolig med, skjønnheten knyttet til det som var gammelt, og kulturminner som ble rasert, vekket forståelsen av verdien i det som var i ferd med å forsvinne. Dette ble også et uttrykk for et ønske om å redde de verdiene dette representerte:

²²² Figueiredo 1999:16

²²³ Her brukt om den tidligere byen som var preget av trehusbebyggelse

²²⁴ Figueiredo 1999:28

nærhet, omsorg, fellesskap og forestillingen om et enklere og bedre liv som man antok at disse forholdene hadde skapt.

I et samfunn preget av store og hastige endringer fikk fortiden patina og en helt spesiell aura som man ikke fant igjen i nye ting og i samtidens miljøer. En slik oppfattelse av Gamlebyen kan man se i A-magasinet omtale av byen i en artikkel fra 1930:

Gudbevares – Gamlebyen stråler ikke i noen prakt. Stille og isolert ligger den der som noget for seg selv, (...) der hersker en duft fra Oldenborgertiden, der hviler en patina over hele byen, som man skal være sløv for at ikke oppfatte, når man først kommer borti den.²²⁵

”Gammelt” ble synonymt med ”verdifulle”. I en tid preget av masseproduksjon og utraderinger av gamle miljøer ble fortiden og fortidslevninger eksotiske. Gamlebyen ble tillagt verdi gjennom det fokuset kulturminnevernere satt på byen. Ved å sette fokus på bevaring av gamle miljøer var kulturminnevernet også med på å ivareta de nostalgiske behovene. Inger Johanne Lyngø bruker kollega Liv Emma Thorsens uttrykk i sin tolkning av nostalgi og mener at nostalgi ikke forholder seg til ”kulturens vrang, bare til dens rett”²²⁶. Anne Sætren bruker samme uttrykk når hun beskriver hva som ble lagt vekt på i kulturminnevernet. Det var i stor grad solsidene, eller det vi tolker som solsidene, som ble presentert, og som i størst grad var ønskelig å formidle.²²⁷ Folks nostalgiske tolkninger og forestillinger ga ikke nødvendigvis hele bildet av virkeligheten. Som historikeren David Lowenthal sier: ”Nostalgia tells it like it wasn’t”.²²⁸

Nostalgiske undertoner kom også mer direkte til uttrykk i Harry Fetts innledning til Fredrikstad-boka, hvor det mellom historiske og bygningstekniske detaljer også ble plass til romantikk og nostalgi: ”(...) men her er også tilfeldig charme, et murverk mot en vollgrav, kastanjekronenes rad på bastioner, en gammel smie, et magasin, en vaktstues plassering”.²²⁹ Som for å forsterke dette bildet trekker han frem og tolker kunstmaler Gerhard Munthes kunstneriske fornemmelse av Gamlebyen i hans kunst, og gir et romantisk bilde av byen:

²²⁵ A-magasinet 25.10.1930

²²⁶ Lyngø 1992, Thorsen 1991, Sætren 2000

²²⁷ Sætren 2000:64

²²⁸ Lowenthal 2003[1985] :8

²²⁹ Fett 1934:24

Trærne skygger. Skibene ligger forankret i elvegapet. (...) Og vi har kaiarbeidet under vollene med Hvaler – jakter som legger til med fisk og den gamle ferjen som forbinder østsiden med vestsiden. Vi har vanngravene med busker, trær og det høie siv som vokser frem (...) ²³⁰

Denne romantiske fremstillingen av Gamlebyen faller naturlig inn i resten av hans beskrivelse av byen. Også kunsthistoriker Harald Hals jr. har en tilsvarende fremstilling i sin beskrivelse av Gamlebyen i samme bok:

Byen bak vollene er en hel liten verden for seg selv, skarpt avsondret fra verden utenfor. Den er full av romantikk og full av vitnesbyrd om svunne århundrers kultur. Men derfor er det ingen død by. Livet pulserer fremdeles. Nettopp derfor er det kanskje at Fredrikstad har så megen selvfølgelig charme over sig. ²³¹

At det fysiske miljøet var viktig for å gi oss kunnskap om fortidige byggeskikker og byplanlegging, og også var et verdifullt kulturminne, var selvsagt innenfor kulturminnevernets kretser, men det var også rom for idyllisering og nostalgisk fortidsromantikk.

Frem til 1980-tallet var nostalgi en legitim måte å oppfatte fortiden og historien på, også innenfor fagmiljøene. Nostalgi var en naturlig del av fortidsforståelsen. Fortidsromantikken stod ikke i veien for vitenskapen. Den har kanskje lite å gjøre med ”sann” historie, noe den nostalgiske tilnærmingsmåten til fortiden senere fikk kritikk for. Innenfor tidsaspektet jeg har sett på, ser det ut som om Gamlebyen både i avisen og i mer vitenskapelige arbeider om Gamlebyen fikk lov til å være en scene hvor nostalgi og lengsel tilbake til fortiden var tillatt. Gamlebyen ble alt det Vestsiden ikke lenger var. Byen ble liggende nærmest som en urørt øy omgitt av den moderne tid. De nostalgiske betraktningene av byen sier noe om opplevelsen av et fortidsminne, og sier i så måte mer om samtiden enn om fortiden, mer om betrakteren enn det som blir betraktet.

Idyll og harmoni i den gamle by

Det ikke bare innenfor det organiserte kulturminnevernet at nostalgien kom til uttrykk. I flere avisartikler kommer journalistene med romantiske beskrivelser og nostalgiske betraktninger. I utgangspunktet prøvde jeg å skille ut hvordan de ulike avisene omtalte Gamlebyen, og hvor nostalgien kom klarest til uttrykk. Det viste seg å være vanskelig fordi de ikke i særlig grad skilte seg ut fra hverandre. Jeg kan se en viss overvekt av borgerlige aviser som i større grad

²³⁰ Fett 1934:24

²³¹ Hals 1934:278

har artikler om historie og representerer et nostalgisk syn på Gamlebyen, mens Demokraten og Arbeiderbladet har et par artikler i samme periode som også gir inntrykk av fremtidsoptimisme og legger mer vekt på positive sider ved Fredrikstads utvikling. Heller ikke i disse artiklene er det nostalgiske blikket på Gamlebyen helt fraværende. Hvem som snakker i avisene, er ikke alltid så lett å få tak i. Stort sett er det journalister som har vært i Gamlebyen, og det er avisen som får en stemme, og ikke enkeltpersoner. Det finnes noen unntak hvor jeg vet at artiklene er skrevet av kunstnere og avistegnere som Øyvind Sørensen og Thor Wilthill. Disse skiller seg likevel ikke i nevneverdig grad ut fra de andre artiklene utover å ha et litt mer voluminøst språk og tegninger som understreker det nostalgiske innholdet i teksten.

Johannisson skriver at nostalgi er en følelse og en sinnstilstand utløst av et sinnsinntrykk eller et ytre objekt.²³² Gjennom sine vandringer i Gamlebyen kan man få inntrykk av at flere av journalistene fikk direkte kontakt med fortiden og historien. Den gamle byen var i seg selv en formidler av historien:

En hel liten bydel hvor fortida strømmer deg i møte. Vi tar bare ferja over Glomma og søker inn i Gamlebyens stemningsmettede idyll og lytter til historiens tale fra de gamle voller og æverdige byggverk.²³³

Her har byen fått en egen stemme, og sitatet gir inntrykk av at man kan komme i direkte kontakt med fortiden ved å vandre i Gamlebyen. Etnolog Anna Helene Tobiassen forklarer at bilder kan fremkalle nostalgi ved at de gir en følelse av å være en direkte link til fortiden. Ved å se på og holde fotografiet får man en følelse av fysisk nærvær.²³⁴ På samme måte kan Gamlebyen representere et fysisk nærvær av en tid som ikke lenger er. Den kan sees som et ”bilde” fra fortiden. Byen fremstår som en materialisert form av fortiden, og kan gi grobunn for idylliske tanker om en svunnen tid. I denne sammenhengen handler det ikke om en selvopplevd fortid, hvor omgjorte minner skaper nostalgiske lengsler, men om den kollektive forestillingen om et bedre og enklere ”før”: ”For dette ”gamledager” er nostalgi, og nostalgi forholder seg verken til tid, sted eller sosialt miljø, men til en uspesifisert og udefinert fortid.”²³⁵

²³² Johannisson 2001:156

²³³ Folden 21.4.1942

²³⁴ Tobiassen 1992:29

²³⁵ Lyngø 1992:38

Opplevelsen av å befinne seg i kontakt med fortiden er her vesentlig, fordi det gir Gamlebyen verdi utover hva de faktiske fysiske omgivelsene utgjør. Byen og miljøet tillegges verdi i en videre betydning. *Stemninger* var med på å underbygge og fremkalle følelsen av at disse verdiene betydde noe. ”Fortiden” ble veldig diffus i de nostalgiske tekstene. Historiske fakta kunne være mer eller mindre fraværende i enkelte artikler, men man kan også finne fakta og idylliserende beskrivelser av byen om hverandre. Det var Gamlebyen som representant for ”gamledager” som fikk utgjøre kontrasten til det moderne, som man i denne konteksten kan si var forbundet med hastverk, endringer og flyktighet. De idylliske beskrivelsene er med på å understreke denne kontrasten, samtidig som de fremhever de positive elementene:

Kanskje er du blitt trett under vandringen rundt den gamle by. Hadde det vært ved sommertid kunne du ha satt deg ned på en benk under de skyggefulle trærne, sett på endene og svanene som svømte mellom siv og vannliljer i vollgravene. Hadde du kommet hit en høst-kveld, når månen skapte eventyrstemning over vollgraver og bastioner, kunne du ha suget inn stemninger og drømmer om fjerne tider. Du vil glemme din sorg og kvide (...) ²³⁶

Språket spiller her en vesentlig rolle. Fremstillingen er med på å underbygge opplevelsen. Ordvalget og måten teksten er skrevet på, fremkaller en *følelse* av idyll og harmoni. Denne teksten er fra Demokraten i 1942, og de samme typer beskrivelser finner jeg igjen fra tekster på 1960-tallet. Det er en uforpliktende, men følelsesladet fremstilling. Man trenger ikke vite noe om historien eller stedet for å oppfatte stemningen, samtidig som man knytter det til et sted med en lang historie i et miljø hvor dette er åpenbart, og hvor fortiden gjennom det fysiske miljøet føles nærværende:

I sivet som duver over det blakke vann i vollgraven blunder ender under gløden fra en synkende sol, eller de står på hodet og leter etter lekkerheter i bunnslammet, hvor årtiers løv langsomt råtner og gir næring til mange slags liv. Og over den gamle vindebro vandrer mennesker fra mange kanter i selve den gamle tiden og historien som man ikke så ofte finner den i vårt land, hvor uforstand og mangel på pietet har rasert mang'en erindring om tidligere storhet og kultur. ²³⁷

I artikkelen blander tekstforfatteren blant annet ”historie” og ”den gamle tiden” med idylliske beskrivelser, og kan sies å være et bilde på fortidsromantikk. Han skaper et personlig bilde, og refererer til følelser alle kan kjenne seg igjen i. ”Historien” er pakket inn og er knapt synlig mellom duvende siv og synkende sol, men den er der, og den er viktig for at teksten skal ha

²³⁶ Folden 21.4.1942

²³⁷ Nationen 29.10.1960

mening. Gjennom en klar refs av tidens ”uforstand og mangel på pietet”, og ved å bruke en idyllisert fremstilling av Gamlebyens omgivelser, understreker han historiens [les: Gamlebyens] verdi. Forfatteren blir nærmest lyrisk i sin beskrivelse av byen bak vollene:

Man kan den dag i dag vandre på kuppelstensgater som gir sitt bidrag til en fullkommen koloritt av eldre tid (...) Kveldsstillheten begynner å senke seg over Gamlebyen. Endene har sluttet å slubre i slammet og ror langsomt og betenkelig til sine nattlige gjemmer, trær har begynt å tegne bløte skygger på vegger og voller, gjennom porthvelvene haster borgere hjem (...) og ungdom har begynt å sverme under løvhenget langs vollgravene.²³⁸

For å forstå de nostalgiske undertonene i teksten må man kjenne til disse motivenes spesielle konnotasjoner i den gjeldende kulturen. Det må herske en allmenn oppfattelse av at ”gamledager” var en bedre tid. Blandingen av idyll, historie og historisk miljø bygger opp under og nærmest oppfordrer til nostalgiske lengsler. Den nostalgiske lengselen er selektiv: ”Nostalgi handler ikke om hvordan ting faktisk en gang var, men hvordan det passer oss at det var,”²³⁹ sier Lyngø. De negative sidene viskes vekk, og fortiden fremstår som vi ønsker at den skal se ut, som Lowenthal sier: ”Nostalgia is memory with the pain removed. The pain is today”²⁴⁰. Derfor kan slike fremstillinger av Gamlebyen si oss mye om oppfattelsen av byen, historien og om den samtiden de var skrevet i.

Nostalgi som et uttrykk for savn og samfunnskritikk

Den nostalgiske lengselen uttrykker et savn. Den kan også være en innfallsvinkel til å peke på feil og mangler ved samfunnet man lever i. Fortidslevninger kan utgjøre objekter for dette savnet, som representanter for fortiden. Gamlebyen tillegges i mange artikler ”sjel” og ”personlighet” som man mer sjelden finner i beskrivelsen av nye steder og ting:

Som et med historie fortettet sted ligger Fredrikstad festning med et av århundrer preget ansikt markert av stenmurer, voller, porter og knudrete gater. De senesterke lemmer holder krampeaktig om de gamle verdier: tradisjon og stil.²⁴¹

Dette sitatet er hentet fra en artikkel fra 1939 hvor skolebestyrer O.A. Brun ønsker å rette opp Gamlebyens og festningskommandant Niels Hals’ ettermæle etter overgivelsen av Festningen [Gamlebyen] til svenskene i 1814. Gamlebyen får klare trekk av personifisering, og er tydelig et svært personlig anliggende for ham. Slike beskrivelser er med på å understreke de verdiene den gamle byen besitter, samtidig som det alderdommelige ved byen kommer tydelig frem.

²³⁸ Nationen 29.10.1960

²³⁹ Lyngø 1992:38

²⁴⁰ Lowenthal 1985:8

²⁴¹ Fredriksstad Blad 6.2.1939. (Skolebestyrer O.A. Brun)

Likheten mellom Gamlebyen og et gammelt menneske er slående i skolebestyrerens beskrivelse. Et menneske som kjemper for å bevare sin anstendighet og sin ære. En slik fremstilling kan være med på å fremkalle følelser for byen og byens verdi som overstiger følelsen av en hvilken som helst gjenstand. Byen med menneskelige egenskaper bør vel møtes og behandles med respekt?

Også i senere artikler har jeg funnet tilsvarende beskrivelser. Gamlebyen får en ny dimensjon og betydning. Byen blir noe mer enn sine fysiske omgivelser og begrensninger. Gjennom idylliske stemningsbeskrivelser får byen liv og verdifulle egenskaper hvor alderen får spille en vesentlig rolle:

En hel liten bydel hvor fortiden strømmer deg i møte. Vi tar bare ferja over Glomma og søker inn i Gamlebyens stemningsmettede idyll og lytter til historiens tale fra de gamle voller og ærverdige byggverk²⁴².

At Gamlebyen har en egenartet, stillferdig atmosfære som formelig smyer seg om dem, vil de snart oppleve når De vandrer omkring på vollene under de århundregamle trær²⁴³.

Det idylliske bildet som skapes, og de positive egenskapene byen tillegges gjennom tekstene, den ”stillferdig atmosfæren” og den ”stemningsmettede idyllen” hvor ro og harmoni råder, kan sees som et savn, men også som en underliggende kritikk til samtiden. Dette kommer også helt eksplisitt til uttrykk i enkelte tekster. I en tid hvor verden fremsto som stadig mer fragmentert og uoversiktlig, ble myten om fortidens bo- og livsmønster en strategi for trøst. ”Det gamle” fikk stå i kontrast til det moderne, og konklusjonen var at ”det var bedre før”. Også i et slikt perspektiv fikk Gamlebyen stå som en motsats til samtiden:

For Fredrikstad festning er nær sagt ikke av denne verden, den er, sin relativt krigerske etikett til tross, et fredens og meditasjonens sted, mer fredelig enn man skulle tro mulig i en tid da livet er et eneste stort kappløp for å nå frem til alle velferdsstaters absolutte maksimum, da alle krefter settes inn for å jage rum-piloter flest mulig ganger rundt jorden på kortest tid, da vår egen jord er blitt så full av kjøleskap, TV, platespillere og kjøkkenroboter og piggrådsgjerdete atomsentrer hvor det dag og natt legges opp onde råd mot vår arme jord. – Da er det godt å kunne rusle omkring i høyt gress på gamle voller, å kjenne lukten av løv og føle sval lufting av elven. Glomma personlig som glir så stillferdig dempet gjennom landskapet her ved reisens slutt.²⁴⁴

²⁴² Folden 21.4.1942

²⁴³ Aftenposten 1953

²⁴⁴ Aftenposten 8.6.1963

Kontrastene er overtydelige i denne teksten. Det hersker ingen tvil om hvor man har det best, hvilken tid som representerer det gode i tilværelsen, og hvilken tid som representerer det onde. Utover å være en tydelig kritikk til det moderne, og uttrykt lengsel tilbake til noe som en gang var, kan nostalgi også ha et progressivt aspekt²⁴⁵. Den inneholder en sammenligning med fremtiden, og stimulerer til kritisk tenkning og refleksjon over tiden man lever i. Nostalgi opptrer i sterkest grad i perioder som innebærer oppbrudd og forandring, og kan derfor sees som et uttrykk for et savn i tilværelsen. Om nostalgi ikke forteller den ”sanne” historien om fortiden, sier den desto mer om tiden den produseres i. Jeg støtter meg til Bjarne Kildegaard og tenker at nostalgi ikke bare er romantiske drømmerier, men at det faktisk kan være et uttrykk for reelle fenomener i form av et stort historisk identitetstap²⁴⁶, og en trussel mot personlige erfaringer, minner og følelser i en tid hvor utviklingen tvang mange til å bevege seg lokalt, sosialt og mentalt.²⁴⁷ Gamle ting ble mer sjeldne, og i en tid preget av masseproduksjon og forandringer søkte man å finne trygghet i ting som det var mulig å forholde seg til på mer permanent basis. Det som var gammelt, kunne også være med på å underbygge individualitet og derfor også identitet.

I en tid der ting stadig var i endring og omveltningene var store, kunne fremtiden føles truende og vanskelig å forholde seg til. Nostalgi forholder seg ikke nøytral til fortiden og etterlater seg ofte et spørsmålstegn ved tiden man lever i. Gamlebyen og det levesettet den fikk representere, fikk stå som et svar på hvordan man kunne håndtere tilværelsen:

(...) Det er ikke vanskelig å hensette seg til de dager da folk hadde tid til å leve, til ikke bare å eksistere. Her kan de fremdeles se de gamle rusle omkring og slå av en passiar med venner og kjenninger (...) På vollene under de store trærne, som står vakt rundt byen leker barna og tumler seg i gresset uten fare for å bli kjørt ned av uvettige bilister. Jo her er idyll og ro(...) Hvorfor skal vi nå bestandig haste slik av gårde? Det er ikke alltid nødvendig. Dette hastverket vil lett kunne drepe evnen til å leve som et menneske bør leve. Vi ender snart med å bli roboter alles sammen. Så hvorfor ikke ta turen til denne rare byen hvor folk fremdeles har tid til å leve?²⁴⁸

Her uttrykker ikke nostalgien bare en kritikk mot nåtiden, men kanskje også en redsel for fremtiden, og er et produkt av en sammenligning mellom på den ene siden et ”nå” og et

²⁴⁵ Wolf-Knuts 1994: 79

²⁴⁶ En slik oppfatning av nostalgi er tydeligere og mer typisk i en postmodernistisk tradisjon, hvor identiteten er truet av stadige vekslinger. I denne sammenhengen tror jeg den også kan uttrykke tendenser i den moderne tiden som også innebærer store omveltninger og forandringer i folks omgivelser og liv.

²⁴⁷ Kildegaard 1995:5

²⁴⁸ Aftenposten 1953

”senere” og på den andre siden et ”før”. Nostalgi er et resultat av kontrastivt tenkende²⁴⁹ hvor man stiller nåtid og fremtid opp mot fortid, og hvor det siste er mest fordelaktig. Nostalgi er datid, men også nåtid, og fremstår som et motbilde til vår egen tid:

Vi vandrer gjennom den travle by en lørdags formiddag. Det smeller og synger fra verkstedene langs Vesterelva. Trafikken fyller hovedgatene rundt torgene, fullastede rutebiler kjører inn og ut på tilkjørselsveiene hvor alle skal være først. Byen lever i *nuet*. Et broget bilde av mat- og brennevinskøer, tettpakkede torg og fullstappede forretninger. I en slik by finnes det vel ingen hvile for den som vil bort fra nuet. [...] dog finnes det en plett hvor hverdagens bekymringer og tidens angst smuldrer bort.[...] De snorrette byparkene kan ikke gi deg varme i sinnet på en vinterdag. Men Gamlebyen kan med sine idyller gi drømmene vindfang selv på den sureste vinterdag.²⁵⁰

Der hvor byen på Vestsiden lever i *nuet* og representerer den moderne tid preget av jag og mas, får Gamlebyen representere det motsatte. I Gamlebyen finner man roen og rom for indre fred og plass til drømmerier.

At Gamlebyen var et forsvarsverk, kommer frem i flere av artiklene. Likevel synes jeg det er i liten grad man sitter igjen med følelsen av hvilke ulemper og realiteter dette egentlig innebar. I flere av artiklene er det idyllen Gamlebyen som fremstilles. Den gamle byen med voller, bastioner og vollgraver har et sus av fordums tid over seg. I en tid hvor fortiden fortonet seg som en idealisert epoke, utgjorde festningsverkene rundt Gamlebyen et forsvar i krigen mot den moderne tiden:

Jeg gikk rundt og tuslet på brostenene og på festningsvollene. Det er mulig jeg fortjener å bli stemplet romantiker, men disse buklete gatene og grønne vollene – egentlig skapt til krig – skapte fred. (...) Jordvollene som var forsvarsverker mot en fiende, er blitt forsvarsverker mot jag og mas.²⁵¹

Også i denne sammenhengen får vollene utgjøre et forsvar mot nok en fiende. I denne sammenhengen er trusselen den moderne tid preget av jag og mas.

”Negativ nostalgi”

At fortiden kunne være tøff og vanskelig, var man inneforstått med. Likevel har dette, som Wolf-Knuts kaller den ”negative nostalgien”, en implisitt positiv undertone. Som jeg har vært

²⁴⁹ Wolf-Knuts 1994:73

²⁵⁰ Folden 21.4.1942

²⁵¹ NÅ 22.6.1963

inne på, ble det oppfattet som en tryggere, enklere og bedre tilværelse i motsats til nåtiden, til tross for sykdom, fattigdom, krig og ufred. Tiden før fremstod som enklere, bedre og mer oversiktlig i forhold til en mer sammensatt, spesialisert og uoversiktlig nåtid. Hun deler den negative nostalgien inn i tre komponenter: usselhetskomponenten, lykkelighetskomponenten og sammenligningskomponenten. Den første peker på fortidens usselhet, den andre fremhever samhørigheten tross usselheten, og den siste innebærer at leseren selv, med utgangspunkt i vår tids gode og dårlige sider ved kulturen, skal trekke konklusjonen at det til tross for dette på sett og vis var bedre før.²⁵² Dette synet på fortiden synes jeg kommer frem i dette sitatet hentet fra Nationen i 1960

Fra gaten ved kirken høres taktfaste trinn fra vaktmannskaper og fra Tamburens restaurantlokaler høres felelåt. Men for den som har fantasi nok trer andre bilder langsomt fram gjennom skumringen: århundrers garnisonliv med dets sorger og gleder, tragedier og tragikomedier, spenningen når ufred banket på porten og gleden når faren ikke lenger var umiddelbar, festlighetene i messen for offiserer og mannskap, glitrende parader på de store øvelsesfeltene mellom gamlebyen og Kongsten fort. Og er man riktig følsom kan man vel også høre tunge trinn fra lenkende slaver, som var med og bygde vollene og som tilbrakte søvnløse og trøstesløse netter bak mørke, tunge celler med vegger av gråsten, som ikke gav noe håp om framtid og frihet.²⁵³

Her får Gamlebyen og byens historie, tross dramatikk og sorger iblandet, et romantisk skjær over seg. Slavenes lenker og garnisonlivets sorger og tragedier blir dratt inn i et bilde som i helhet fremstår som idyllisk, og er faktisk med på å forsterke det eksotiske i historien. Det var ikke bare journalister som kunne tillate seg en slik fremstilling av Gamlebyen og byens historie. Også Harry Fett har en tilsvarende beskrivelse i Fredrikstad-boka fra 1934:

Hårdt tørnet ofte byens militære og sivile øvrighet sammen (...) Nei krigsmenn var selvfølgelig ikke alltid de behageligste gjester – ofte var de både voldsomme og uregjerlige, borgerne skrek opp. (...) Der var også rivninger mellom officerene innbyrdes, likesom mellom officerene og soldatene (...) I gamle dager var der også stadig vanskeligheter med at soldatene deserterte (...) Men tross rivninger, så var det dog sikkert meget som stillferdig bant borgerne og soldatene sammen. I de lange vinteraftener satt de lunt benket i vertens stue og de har sikkert gitt borgeren en håndsrekning i hans bedrift, hjulpet til ved markarbeidet, bryggen eller lignende. Også var det parader og hornsignal, fornemme gjester på besøk, kanonsalutt og festligheter.²⁵⁴

²⁵² Wolf-Knuts 1994:73

²⁵³ Nationen 29.10.1960

²⁵⁴ Fett 1934:22

Også i dette sitatet får historien et romantisk skjær over seg, selv det som nok ikke opplevdes som særlig positivt. Det negative med soldatlivets nærvær i Gamlebyen ble visket vekk og ubetydeliggjort. ”Tross rivninger” så var det samholdet, hyggen, samarbeidet og festlighetene som ble fremhevet, og som ble stående som en ”konklusjon” på fortidens fortreffelighet. Fett bruker også ”gamle dager” i denne personlige beskrivelsen og stiller seg dermed uforpliktende til historien.

Eksotiske fremstillinger og idylliske bilder av fortiden innebar ikke nødvendigvis et ønske om å vende tilbake til den. Snarere et ønske om å holde fast ved tiden som er gått. Fortiden er attraktiv som fortid, men det er ikke meningsfylt å vende tilbake til den, heller ikke ønskelig.²⁵⁵

Modernitetens dualitet

Ifølge Johannisson befinner det moderne mennesket seg i spenningsfeltet mellom fremtidstro og fortidslengsel.²⁵⁶ Marshall Berman er inne på dualiteten ved moderniteten og modernismen. Det å være moderne innebærer både en mulighet for forandring, eventyr, makt, vekst og ny forståelse for og forvandling av seg selv og verden. Samtidig utgjorde det moderne en trussel mot alt som var, alt man kjente til, og alt man selv var.²⁵⁷ Angsten for den stadige forandringen av det som er fast, er stadig til stede, samtidig som det moderne mennesket hadde uendelige muligheter med disse forandringene, men å føle tilhørighet i et samfunn som stadig er i forandring, er vanskelig. Å være moderne inneholdt et både – og. Det moderne mennesket lever i en tid med store forandringer og ønsket disse forandringene velkommen. Samtidig som man ønsker å forme sin egen tilværelse, er man redd for at livet skal falle fra hverandre.

Nødvendigvis står ikke alltid drømmen om og lengselen etter fortiden i veien for det å være et moderne menneske og en del av det moderne samfunn. At Gamlebyen var en by preget av det moderne liv, og at den var en ”levende bydel”, poengteres i flere av artiklene. Gamlebyen representerte fortid, men også nåtid. Nostalgien åpner en dialog der fortid blir stilt opp mot nåtid, men trenger ikke nødvendigvis å motsies av den. Det at Gamlebyen kunne stå som

²⁵⁵ Sætren 2000:64

²⁵⁶ Johannisson 2001:128ff

²⁵⁷ Berman 1995[1982]:13

representant for begge deler, var kanskje i enda større grad med på å gjøre Gamlebyen attraktiv både som kulturminne og som plass for å ”minnes” og ”oppleve” fortiden.

Gamlebyen gjorde på et vis historien mer tilgjengelig. Den var ikke stilt opp som et museum hvor man bevisst tro ut av nåtiden for å iaktta fortiden, men ga en større mulighet til å delta i fortiden i nåtiden. På den måten tenker jeg at det var lettere for det moderne mennesket å føle en tilhørighet med fortiden. Det hadde blitt foretatt gjennombrudd i vollene for å lette den økende trafikken, det var biler i gatene, det var elektrisk lys og moderne varer i butikkene. Gamlebyen ble et treffpunkt mellom fortid og nåtid, og man kunne selv velge hva man ville se, og hva man ikke ville se. Man kunne delta i og oppleve fortiden på egne premisser. Man hadde muligheten til å trå inn og ut av fortiden etter eget ønske og behov, og bruke personlige referanserammer i sine nostalgiske betraktninger og opplevelser. I flere av artiklene kommer det klart frem at Gamlebyen var preget av den moderne tiden samtidig som man var opptatt av at byen måtte få beholde sitt alderdommelige utseende, slik som det blir beskrevet i denne artikkelen i Aftenposten fra 1953:

Selv om tiden selvsagt har forandret byens levesett – portene blir ikke lenger stengt og vindebroen ikke trukket opp ved tappen strek – så har Gamlebyen allikevel beholdt meget av det preg den hadde i de lengst forsvunne dager. Vår moderne livsførsel har krevet gjennombrudd av vollene på to steder for å kunne avvikle den stadig stigende trafikk, men det er gjort så diskret at når man kommer med fergen over Glomma, er det ikke lett å se hvordan biler skal kunne komme inn i byen bak de gamle stenvollene.²⁵⁸

Her er det lagt vekt på at gjennombruddet av vollene, et resultat av det moderne, var skjult og ikke ødela bildet av Gamlebyen. I enkelte tilfeller kunne produkter av det moderne utgjøre en bakgrunn for Gamlebyen som faktisk forsterket følelsen av å være i kontakt med fortiden, som nevnt her i Demokraten i 1942:

Tanken farer lett tilbake – når du står her ute i stillheten. De moderne bedriftene ute på Øra forstyrrer ikke med sin monotone dur. Duren blir i tankene til fjerne tiders våpengny fra den tid da vår store sjøhelt²⁵⁹ trygget vår kyst. Villendene plasker i det stille vannet, mens sivene duver sakte i den kalde vinden.²⁶⁰

Eller de kunne gli inn som en mer lydløs del av et nostalgisk bilde. Fortid og samtid i skjønn forening finner jeg i Nationen fra 1960:

²⁵⁸ Aftenposten 1953

²⁵⁹ Tordenskiold

²⁶⁰ Folden 21.4.1942

Fjern lyd fra verkstedenes klinkhammere og fra motorfartøyer på en travel elv siles vekk gjennom det tunge løv på trær som luter seg over vollgraver, bastioner og en henfaren tids karakteristiske lave bebyggelse i tegl og tre. Biler glir lydløst over slitte kantsten, som en gang gav gjenlyd mellom husveggene fra stålskodde hesteben og rumlende jernbeslåtte hjul under kanonlavetter og trevogner.²⁶¹

De nostalgiske fremstillingene av Gamlebyen kunne inneholde momenter fra moderne tid, og fortid og nåtid trengte ikke nødvendigvis å utelukke hverandre i oppfattelsen av Gamlebyen, men som jeg har vist, kunne disse momentene utfylle hverandre og gjøre Gamlebyen mer tilgjengelig for et større publikum.

Nostalgi er en måte å oppfatte fortiden på. Som vi har sett, var Gamlebyen gjenstand for nostalgi fordi den var ”gammel” og på mange måter skilte seg ut fra det moderne. Samtidig er nostalgiske lengsler knyttet til en moderne oppfattelse av tid, og kan også sees som en reaksjon på, så vel som et resultat av, moderniteten. Gamlebyen fikk utgjøre et utgangspunkt for fortidsromantikk, men byen og byens historie ble også et viktig samlingspunkt for fredrikstadorrådets innbyggere, og ble tatt aktivt i bruk ved forskjellige anledninger.

Historie og lokal identitet

Det er en hel gammel by, som har holdt tradisjonene ved like. Det er en bykultur som er vokset inn i de moderne menneskers liv. Heri ligger vel også forklaringen på den kjærlighet og forståelse som vi Fredrikstadfolk omfatter Gamlebyen med.²⁶²

Jeg vil her ta for meg hvordan Gamlebyen og byens historie har blitt trukket fram i ulike sammenhenger, når den ble brukt, og hvilken betydning den har hatt for lokalbefolkningen. Historikerne Ola Svein Stugu og Dagfinn Slettan mener det kan være vanskelig å definere hva et lokalsamfunn egentlig er, og hvem det involverer. ”Lokalsamfunn” er ikke en tidløs, uforanderlig størrelse og kan være problematisk å definere fordi de kan være vanskelige å avgrense geografisk, og fordi de skifter over tid.²⁶³ Jeg vil her forholde meg til Fredrikstad generelt og Fredrikstad by spesielt i behandlingen av lokal identitet.

²⁶¹ Nationen 29.10.1960

²⁶² Folden 21.4.1942

²⁶³ Slettan og Stugu 1997:8

Gamlebyen og Gamlebyens historie får her være representant for fortiden og historien. Det finnes også andre steder i Fredrikstad som har en lang historie, men Gamlebyen var det opprinnelige Fredrikstad. Det var her den tidligste historien fant sted, og hvor byens ”røtter” hadde sitt utspring. Derfor var det naturlig at Gamlebyen ofte fikk utgjøre konteksten når byens historie ble trukket frem, og at den ble brukt i ulike sammenhenger.

Identitetsbegrepet

Identitet er et begrep som kan spores tilbake til antikken. Det kommer av det latinske *idem*, som betyr det ”den samme”, ”jeg er meg”.²⁶⁴ I moderniteten fikk individet en ny og sentral betydning, og enkeltmennesket ble mer synlig som egen kategori. Parallelt med fremveksten av moderniteten vokste det frem et selvbevisst subjekt. Ifølge etnolog Gunnar Alsmark handler identitet om ”hjemhørighet”, så vel på et personlig, individuelt plan som kollektivt og gruppemessig.²⁶⁵ Den sosiale og personlige identiteten utvikles i en prosess sentralisert både i kjernen av det individuelle og i kjernen av en felles kultur.²⁶⁶

Et annet sentralt nøkkelord er kontinuitet.²⁶⁷ Følelsen av det å være ”den samme” er viktig i forståelsen av egen identitet, og er med på å gi stabilitet og trygghet i tilværelsen. ”Identitet hänger intimt samman med diskussionen om modernitetens innersta väsen,” sier Alsmark. Det stabile og uforanderlige ble viktige momenter for å finne et fast utgangspunkt i utformingen av egen identitet. Det å finne sin plass og definere sin egen identitet ble viktigere i et samfunn som stadig var i endring. Historien fikk her en viktig plass fordi den er med på å forklare og definere hvor vi kommer fra, og derfor hvem vi er. Historien forteller om våre røtter og bygger opp under følelsen av tilhørighet.

Ifølge Anne Eriksen er forholdet mellom historie og identitet nært knyttet til hverandre, og ”[...] historien og historiefagets posisjon og betydning i samfunnet [er] uløselig knyttet til identitetsprosjektet.”²⁶⁸ Eriksen og folkloristkollega Torunn Selberg sier at identitet og tilhørighet også er nært knyttet sammen: ”Hvem man er, henger nært sammen med hvem eller hva man hører sammen med”.²⁶⁹ Så selv om identitet oppfattes som noe individuelt, har den

²⁶⁴ Alsmark 1997:9

²⁶⁵ Ibid.

²⁶⁶ Alsmark 1997:9

²⁶⁷ Ibid.

²⁶⁸ Eriksen 1999:88

²⁶⁹ Eriksen og Selberg 2006:75

viktige kollektive aspekter.²⁷⁰ Identitet skapes som regel i møte med omverdenen, og ut fra dette definerer man hvem man selv er eller ikke er. Som folkløse, som Eriksen og Selberg bruker som eksempel, kan historie som et fast, tradisjonelt uttrykk brukes i identitetsoppbygging. Ved å ta utgangspunkt i lokalhistorien og i fokuset på felles røtter kan man knytte den individuelle identiteten til det kollektive fellesskapet.

I nasjonsoppbyggingen som foregikk i Norge etter løsrivelsen fra Sverige i 1814, lette man etter det "ur-norske" for å samle folket og gi nordmenn en samlet historisk identitet. Bondekulturen og det middelalderske fikk utgjøre ryggraden i en slik identitetsoppbygging. Historie og kulturminner fikk stor betydning i oppbyggingen og legitimeringen av en felles nasjonal identitet. På samme måte oppfatter jeg at man bruker historien i Fredrikstad for å finne en felles plattform og en felles lokal identitet. Bjarne Hodne sier i boka *Norsk Nasjonalkultur* at: "Nasjonal identitet kan karakteriseres ved at gruppen er knyttet til et territorium som oppleves som historisk for den, det vil si at gruppen opplever tilknytning til et hjemland."²⁷¹ Identitet skapes gjennom en felles kultur og en felles historisk hukommelse. På samme måte som med nasjonal identitet, knyttes en lokal eller regional identitet også til sted.

"Gamlebyen" eller "Festningen"?

At Gamlebyen var viktig for Fredrikstads identitet, synes jeg at diskusjonen om Gamlebyens navn i 1935 kan si noe om. Utgangspunktet var hvordan man definerte Gamlebyens identitet, og hvordan dette også fikk betydning for byen utenfor festningen. Det ble mye diskusjon etter at oberst Jens Meinich i et foredrag i Fredrikstad og Omegns historielag gikk inn for å erstatte navnet "Gamlebyen" med "Festningen" eller til nød "Festningsbyen". Dette vakte stor motstand både fra sosialistisk og borgerlig hold selv om det også var ulike oppfatninger mellom de to polene.²⁷² Demokraten skrev at oberst Meinich ville "militarisere" Gamlebyens navn. Fredriksstad Blads redaktør beskyldte sin kollega i Demokraten for begrepsforvirring og for å være forsvarsfiendtlig.²⁷³ Den aktive Høyre-mannen og gamlebybeboeren Rolf Koren kom snart sosialistavisen til unnsetning, og sa seg helt enig i at Gamlebyen burde få beholde sitt navn: "For Gamlebyens innbyggere er byens historie langt mer enn festningens historie [...] Fredrikstad har måttet betale dyrt for festningen ned igjennom tidene. – Den har hemmet

²⁷⁰ Ibid.

²⁷¹ Hodne 2002:19

²⁷² Dehli 1987:436

²⁷³ Ibid.

byens utvikling. – og Festningen var det som tvang byen inn på baner, som vi svir for den dag i dag.”²⁷⁴

Episoden rundt forslaget vekket en storm av reaksjoner. Det stod å lese i Demokraten at mange hadde vært innom redaksjonen og uttalt seg negativt om en slik navneendring, og de var glade for at Demokraten så spontant gikk til motangrep. Mange av dem som hadde vært innom redaksjonen, representerte tradisjonsrike familier i Fredrikstad, og da særlig de med ”generasjoners tradisjoner i Gamlebyen”.²⁷⁵ Det ble også sagt at ”folkelynnene i Fredrikstad er slik at man sjelden reagerer *åpenlyst* på en avisartikkel [...] og det er likefrem morsomt, når det en gang skjer. Da kan man også temmelig sikkert regne med at det har truffet folkemeningen rett i blinken ...”²⁷⁶ Koren roste obersten for hans innsats og interesse for Gamlebyen, men i Fredriksstad Blad sier han:

For oss innfødte Fredrikstadfolk derimot er byen innenfor murene – Gamlebyen. Slik har vi kalt den i alle år og slik kalte våre forfedre den. For oss er den fedrenebyen mer enn festningen. For oss er beretningen om fortiden og om slektenes daglige virke av langt større interesse enn mer eller mindre ærerike minner om krigsbegivenheter og forsvarsforanstaltninger [...] Det er morsomt å ha dette idylliske fortidsminnesmerke, fordi vi har så få av dem her i landet. Men vi skal heller ikke glemme hva dette har kostet byen, at dens naturlige utvikling er hemmet og sørgelig skakkjørt, nettopp fordi der måtte vises pietet mot disse gamle murer, grøfter og stenblokker [...] Det faktum at festningen inne i sig rummer hele den gamle byen er det som gjør den så særpreget og det er den gamle byen vi vil bevare som et kulturminne, ikke festningen alene [...] Av erfaring skulle vi nordmenn nu ha lært at folk flest er glad i navnet på sin hjemstavn og at man skal passe seg vel for å støte an mot befolkningens følelser med mindre en forandring er ønskelig av helt praktiske grunner.²⁷⁷

Forslaget med å endre navnet fra ”Gamlebyen” til ”Festningsbyen” så ut til å true Fredrikstadbeboernes identitet. Ved å gjøre om navnet til Festningen eller Festningsbyen og dermed ”militarisere” byen ville byen få en annen identitet som også ekskluderte flere. Forsvaret var også en faktor som kom utenfra, og, som det kommer frem i teksten, som ofte hadde utgjort en ulempe for innbyggerne så vel som det var dem til gode. Å endre navnet kunne oppfattes som å ta fra dem deres rett til historien, og dermed også deres identitet knyttet til byen. Det ser ut til at det var en klar oppfattelse at Gamlebyen tilhørte Fredrikstad-folk mer enn den tilhørte Forsvaret. Det var i Gamlebyen man kunne finne byens røtter. Gamlebyens historie

²⁷⁴ Demokraten 6.4.1935

²⁷⁵ Demokraten 6.4.1935

²⁷⁶ Ibid

²⁷⁷ Fredriksstad blad 5.4.1935

var også Fredrikstads historie, og ikke minst der hvor man kanskje kan si at innbyggernes felles historiske identitet var forankret.

Noe av den samme problematikken kom til uttrykk i en artikkel fra 1939, hvor skolebestyrer O.A. Bruun ønsket å rette opp Gamlebyens rykte etter overgivelsen i 1814. Jeg ser dette som synonymt med å bygge opp identitet knyttet til historisk forankring. Det ser også ut til at det får en ekstra dimensjon fordi det faktisk dreier seg om et nederlag for svenskene i 1814:

Byens identitet var ikke truet på samme måte som ved navnedebatten, snarere innbyggernes historiske stolthet. Fremstillingen om at festningen overga seg uten kamp, var ifølge skolebestyreren misvisende og overfladisk. ”Det blir liksom en nasjonalhistorisk plett. [...] Historien svikter her sin oppgave med hensyn til å styrke selvfølelsen og karakteren”.²⁷⁸

Bruun er her inne på noe essensielt ved måten å oppfatte historien på: Den skulle være med på å styrke selvfølelsen og karakteren.

Vi slår et slag for fortiden, fremtiden, byen i dag

Gamlebyen og byens historie ble trukket frem i sammenhenger hvor det var viktig å samle Fredrikstads og Fredrikstad-distriktets innbyggere og styrke den lokale patriotismen.

Fredrikstad var hardt rammet av krisen i 1930-årene. I midten av 30-årene bedret forholdene seg for industrien selv om det fortsatt var turbulent og stor arbeidsledighet. Fortsatt var det store sosiale forskjeller, og det oppstod dyptgripende konflikter. Utover 1930-tallet roet konfliktene seg, og industrisamfunnet nærmet seg en ny balanse og en gryende stabilitet.²⁷⁹ I Fredrikstad kunne man igjen spore oppgang og optimisme, og man rettet blikket fremover, ”og da holder man messe”²⁸⁰. I 1936 ble det arrangert en varemesse i Fredrikstad. Messen hadde et tosidig motiv. Den skulle selvfølgelig være en varemesse, men dertil skulle den utbre kjennskap om Gamlebyen. Messens motto ble ”Vi slår et slag for fortiden, fremtiden, byen i dag.” Den skulle understreke at det for alvor begynte å lysne i Fredrikstad.

Messen ble lagt opp som en storstilt mønstring av Fredrikstad-distriktets produksjon og næringsliv. Selve varemessen foregikk på Vestsiden, men man hadde sørget for å gi messen et historisk preg, og ønsket at den skulle bli noe litt utenom en ren varemesse. Både som propaganda for Fredrikstads næringsliv og for Gamlebyen var messen en stor suksess. Folk

²⁷⁸ Fredriksstad blad 6.4.1939

²⁷⁹ Furre 1992

²⁸⁰ Hefte utgitt i forbindelse med varemessen i Fredrikstad 1936

strømmet til Gamlebyen, der det var laget til fornøylesavdelinger, museum og kro. Sammen med fremtidsoptimismen ble blikket også rettet bakover, felles fremtid skulle bygges på felles fortid: ”Vi vil se tilbake på hva der er skapt av minnesmerker i vår gamle bydel, vi vil trekke den frem i dagens lys. Vi vil ta den frem, pusse på den og passe den inn i vårt eget liv. Ingen kommer utenom sin egen fortid, heller ikke en by.”²⁸¹ Som Fredrikstads fordums skatt ble Gamlebyen tatt frem, pusset på, og trukket inn som en del av samtidens fredrikstadborgers liv, historie og stolthet. Messen i 1936 nådde sitt mål, nemlig å øke troen på byen og på fremtiden. I *Byhistorien* står det at messen var suksessfull, og den var med på å bygge opp en positiv holdning i og etter en vanskelig tid for byen.²⁸²

”En av fortidens viktigste funksjoner er som skaber af national eller etnisk identitet og samhold,”²⁸³ skriver arkeolog Kristian Kristiansen i en artikkel om nasjonal og politisk bruk av fortiden. ”Det konstruktive element i kombinationen af nationalisme og historisk identitet er den åndelige og kulturelle bevissthet om egne verdier det kan give [...]”²⁸⁴ Nå snakker han om nasjoners bruk av historien for å bygge opp identitet, men disse utsagnene kan også representere en mindre og mer lokal gruppe. I en tid hvor det hadde vært motgang og splittelser økonomisk og sosialt, var historien, her Gamlebyen, med på å binde innbyggerne sammen og bygge opp en felles historisk identitet. Anne Eriksen skriver i boka *Historie, minne og myte* at historie er viktig, og at den gir identitet og tilhørighet for både enkeltpersoner, grupper og nasjoner.²⁸⁵ I en tid som var preget av økonomisk motgang og sosiale konflikter, ble det viktig å finne et felles samlingspunkt. Sammen med ny optimisme for fremtiden var fortiden med på å skape en felles plattform og styrke samholdet i en prøvet by.

På 1800- og 1900-tallet ble det i tillegg til de store verdensutstillingene arrangert flere nasjonale og regionale og lokale messer. Verdensutstillingene ble en arena for å vise frem teknologiske vidundre i en tidlig industriell fase. De ble viktige opplysningsinstitusjoner i en tid da det ikke fantes særlig mange andre medier å nå frem til massene på. Det ble også viktig å presentere seg selv som en kulturell enhet med sitt særpreg.²⁸⁶ Landenes historie og kultur ble vesentlige momenter i utstillingene. På samme måte som de store verdensutstillingene var

²⁸¹ Ibid.

²⁸² Dehli 1987:346

²⁸³ Kristiansen 1989: 194

²⁸⁴ Ibid.

²⁸⁵ Eriksen 1999: 9

²⁸⁶ Stoklund 2002:141ff

en konstitusjon av nasjonale særpreg og identiteter, var ofte de lokale messene viktige for å styrke og bygge opp under den lokale identiteten og lokale særpreg. På 1900-tallet var det i større grad de nasjonale og regionale utstillingene som preget Norge, inspirert av ”Jubileumsutstillingen” på Frogner i 1914. Disse la vekt på hjemmemarkedet, og mindre norske utstillinger ble også sett på som lokomotiver for regional utvikling.²⁸⁷

Under messen i Gamlebyen i 1936 fikk Gamlebyen en sentral plass sammen med industrielle produkter. Selve markeringen, festen og det sosiale aspektet ved utstillingen virket også samlende og var med på å understreke fellesskapet. ”Ceremonielle manifestasjoner som förenar stora delar av folket är viktiga verktyg för att konstruera nationen. Genom att i allmänna publika presentationer lyfta fram det ’typisk nationella’ förmedlas och konstrueras en nationell självbild – en ny nationell identitet,”²⁸⁸ sier Mats Frilund, og i hans eksempel bruker man industri og teknologiske fremskritt som midler til å danne en ny svensk identitet ved århundreskiftet. Disse skulle bygge opp under og være et bevis på svensk modernitet og nasjonal fremgang. Utviklingen og utbygging av svensk industri og teknologi ville kunne fungere som et nasjonalt samlende prosjekt og på den måten befordre en ny nasjonal enighet og styrke den svenske selvstendigheten. Nasjonenes fremskritt blandet med historie og nasjonens røtter fremstilt i nasjonalromantiske installasjoner skulle skape en helhet og en samlet nasjon med felles referanser. Jeg ser her paralleller til messen i Fredrikstad. Byens fremskritt og økonomiske oppgang, byens historie og innbyggernes historiske røtter representert i Gamlebyen skapte et helhetlig bilde og felles referanserammer.

Det samme ser vi også da Fredrikstadbroa åpnet i 1957. Dette ble sett på som en viktig markering av utviklingen på samferdselssektoren, som også hadde påvirket både turismen og næringslivet.²⁸⁹ Det ble naturlig under broåpningen at man fremhevet dette ved også å holde et ”brostevne” og en Fredrikstad-messe. Messen skulle vise industriens, handelens og håndverkets veldige vekst i distriktet.²⁹⁰ En rekke arrangementer var satt i gang for å trekke publikum, og Gamlebyen ble også trukket frem. Kanskje kan man se brostevnet like mye som en markering hvor nytt og gammelt, fortid og nåtid og Fredrikstad-folk generelt ble bundet sammen, på samme måte som de to bydelene fikk fast forbindelse.

²⁸⁷ Rudberg 1995:31

²⁸⁸ Frilund 1997: 127

²⁸⁹ Dehli 1993:583

²⁹⁰ Dehli 1993:583

”Trehundreåring med framtid”²⁹¹

I 1963 og 1967 ble det holdt jubileumsfest i Gamlebyen og Fredrikstad. I forbindelse med trehundreårsjubileet til *festningen* i 1963 fikk Fredrikstad oppmerksomhet i flere av landets aviser og tidsskrifter. Aftenposten, Morgenbladet og Arbeiderbladet var blant avisene, i tillegg til lokalavisene, hvor jubileet i Fredrikstad ble dekket. Gamlebyen vekket stor begeistring og ble beskrevet som den rene idyllen. Naturlig nok var jubileet preget av den militærhistoriske bakgrunnen til Gamlebyen, og Forsvaret hadde en sentral plass i feiringen. Det ble holdt taler, opptog og salutter. Byen ble trukket frem som et godt sted å bo og et godt sted å være. Så var det fritt frem for alle å delta i feiringen. Det var begeistret festivitas og stor oppslutning. Byen fikk mye positiv oppmerksomhet, og over 6000 mennesker samlet seg på torget for å overvære denne begivenheten.

I 1967 var det igjen tid for jubileum. Denne gangen feiret man at det var 400 år siden Fredrikstads grunnleggelse. Også i dette jubileet var Gamlebyen det selvfølgelige midtpunkt. Det var historiske spill, lys- og lydshow i gatene i Gamlebyen – ”Tiden eksisterer ikke lenger,” skrev Fredriksstad Blad. Byens og distriktets befolkning samlet seg i gatene og feiret byen og seg selv. Alle fikk de være en del av det historiske spillet, og som deltagere i og skapere av sin egen historie i historien kan man se dette som en kollektiv minneproduksjon.

Levendegjøringen av historien og kollektiv deltagelse gir en opplevelse av kontakt med historien, og i denne sammenhengen ble historien skapt på nytt og ble en del av en felles identitet. Folkloristen Torunn Selberg er inne på dette og på hvilken betydning historiske steder har i minneproduksjon;

Gjennom minner kan fortiden oppleves. Minnene kan aktualiseres på stedet – opplevelser av fortiden blir særlig sterk når man er på stedet hvor noe skjedde. Dette ser vi i mye av den minnesproduksjonen vi finner i vår tid – gjenskapingen av historiske hendelser på steder hvor begivenhetene faktisk fant sted, er særlig effektive.²⁹²

Innbyggerne var med og formet sin egen historie, sin egen oppfattelse av fortiden, og gjorde den til sin egen. Den kollektive rekonstruksjonen av hva de oppfattet som historie, i et

²⁹¹ Fredriksstad Blad 7.6.1963

²⁹² Selberg 2002:21

historisk miljø, var med på å skape en felles historie og identitet. Ivo de Figueiredo skriver i *Byhistorien*²⁹³:

(...) Gamlebyen får stå i sentrum for bybefolkningens oppmerksomhet. Historisk opptog som viste hele Fredrikstads historie, fra "fødselen" og frem til i dag. (...) Det historiske opptoget var et klart uttrykk for det vi kan kalle en kollektiv minnekonstruksjon, hvor borgerne av Fredrikstad deltok i en nærmest seremoniell rekonstruksjon av byens historie. Mange av borgerne var trukket med i paraden, og det hele utspilte seg i gatene, i det historiske miljøet hvor også publikum befant seg. Publikum var på samme tid tilskuere og deltagere i den historiske revyen.²⁹⁴

Gjennom deltagelsen i det "historiske spillet", i møte med historien, ble fortid og nåtid bundet sammen:

Fortiden var blitt levendegjort, døde og levende borgere av Fredrikstad by møttes i gatene og husene – de samme husene som hadde ligget der i århundrer. På denne måten tok Fredrikstads befolkning del i gjenskapelsen av sin egen historie og sin egen identitet.²⁹⁵

Under jubileet fikk innbyggerne lov til å være med på å skape sin egen historie på nytt. Selv om kommersialisering og iscenesetting av historie er enda mer vanlig i dag, tror jeg at man kan bruke etnolog Lotten Gustavssons forklaring om hvordan en slik gjenskapelse av historien påvirker deltagerne, også innbyggerne i Fredrikstad i 1967. Hun sier at iscenesetting av fortiden innebærer en teatral kontrakt – om å late som, om å leke fortid.²⁹⁶ Det tenderer også mot at fortiden skal oppleves, ikke læres om. Slike dramatiseringer fremstiller fortiden som en helhet som besøkende kan erfare med alle sine sanser. Deltagerne gis anledning til å bli det de erfarer, å skape sammen og blande seg med en bestemt fortid og et bestemt sted ved å kroppsliggjøre den fortidige andre.²⁹⁷ Oppfattelsen av tid ble noe man kunne håndtere i rommet gjennom sin egen aktivitet.

Begge jubileene reflekterte stolthet over å være en del av byens historie og få være deltager i den. Fredriksstad blad tegnet et bilde av en by som struttet av selvtillit og optimisme. Feiringen av byens historie ble også en feiring for fremtiden. Det var et storslått jubileum, og siste dagen i feiringen kom også Kronprinsen på besøk. Optimismen gjenspeilte den

²⁹³ Her bruker jeg Figueiredos tolkning av jubileet som støtte for min egen analyse

²⁹⁴ Figueiredo 1999:167f

²⁹⁵ Ibid.

²⁹⁶ I Selberg 2002:24

²⁹⁷ Ibid.

voldsomme økonomiske veksten byen hadde hatt etter krigen, og en fremtidsoptimisme og forventninger om fortsatt vekst i årene som skulle komme:²⁹⁸

Langt på vei lå visjonene under og gjennomsyret selve feiringen. For det er ikke opplagt at et rundt år feires med slik pomp og prakt som tilfellet var i 1967. Fredrikstads 400-årsdag vitnet om en by med selvtillit og en trygg tro på framtiden. (...) Byjubileet kan sees som et symbolsk høydepunkt på etterkrigstidens vekst- og velferdssamfunn, hvor byen smilende kunne feire så vel den framgangsrike nære fortiden som den stabile veksten man ventet i framtiden. (...) ²⁹⁹

Jubileet hadde kostet byen over en halv million kroner, og det så ikke ut til å være noen protester i å bruke penger på denne måten. Det er interessant å se hvordan bruken av Gamlebyen og historien under jubileet i 1967 faktisk også i denne sammenhengen var med på å underbygge fremtidsoptimismen og stoltheten i den lokale kulturen. I denne sammenhengen har ikke vern noen stor betydning, men Gamlebyen ble mer som kulisse for byens historie og utgangspunkt for byens identitet.

Nostalgi, historie og identitet i en moderne ramme

Moderniteten førte med seg mange former for forandringer. Fysiske forflytninger skjedde i større grad, store demografiske omveltninger skilte mange fra sine hjemsteder. Nye kommunikasjonsmidler, industrialisering og endringer i topografien var produkt av den moderne tiden. Å føle tilhørighet i et samfunn som stadig var i forandring, var vanskelig, men det er ikke dermed sagt at man sluttet å lengte etter det.³⁰⁰ Behovet for å forstå, og bli forstått, er grunnleggende, derfor vil man alltid streve etter å finne måter å skape tilhørighet i tiden og i rommet. Som nostalgi vil også bruken av historie, historiske minnesmerker og felles minneproduksjon si mye om tiden den produseres eller ”konsumeres” i.

Identitetsoppbygging er en måte å skape tilhørighet på. Nostalgi kan sees som et uttrykk for det samme. Anna Helene Tobiassen sier at ”Nostalgi kan brukes til å bygge opp, vedlikeholde og bearbeide vår identitet, i betydning av vårt selvbilde”.³⁰¹ Fortiden var uforanderlig, og ble et fast holdepunkt, og en trygghet i en tilværelse som kunne føles uoversiktlig og utrygg.

²⁹⁸ Figueiredo 1999:167f

²⁹⁹ Figueiredo 1999: 167f

³⁰⁰ Johannisson 2001

³⁰¹ Tobiassen 1992:23

Etnolog Arne Lie Christensen er inne på hvordan fortiden kunne utgjøre et substitutt i en tid der mye var i forandring. Nostalgien utgjorde en lengsel til det bestandige og bedre: ”I en tid der mye gjennomgår en gjennomgripende forandring oppsto behovet for eksotisme og nostalgi, som en slags kompensasjon for alt det tapte. Det oppstod en voldsom lengsel etter trygghet og stabilitet, etter det opprinnelige og ekte”.³⁰² Han sier at lengselen har fulgt moderniseringsprosessen som en skygge, og at vi kanskje kan snakke om to bølger av nostalgi, hvor den første knytter seg til romantikken og industrialismens gjennombrudd, perioden frem til første verdenskrig. Den andre kom som en reaksjon på den voldsomme tekniske utviklingen etter siste krig. Jeg vil utvide perioden litt, og også innlemme mellomkrigstiden. I denne tiden ser man opptakten til den utviklingen som i større grad viste seg etter siste verdenskrig, da det oftere ble stilt spørsmål ved den moderne utviklingens konsekvenser, og da historien og fortidsminner igjen fikk større verdi.

Vår oppfattelse av tradisjon og ”den gamle kulturen ” som oppstod i det moderne samfunnet, utgjorde samtidig en kontrast til det. Det fikk stå som bærer av det som moderne kultur ikke var, eller manglet, samtidig som det var en del av den, skapt av samtiden. Folklorist Anne Eriksen er inne på nettopp dette, og sier at det moderne utgjør konteksten i en slik oppfattelse av tradisjon, og også er en forutsetning for en slik oppfatning. Den utgjør en kontrast til det moderne og ”samtidig får de elementene som trekkes frem, også sin verdi ut fra det moderne, som en del av det og som motsetning til det [...] Ved å være konstituert av det moderne, som motsetning til det, kan det tradisjonelle samfunn tillegges enhver egenskap man måtte ønske å kritisere det moderne for å mangle.”³⁰³ En slik oppfatning kommer blant annet tydelig til uttrykk i kritikken av det moderne, og i forherligelsen av Gamlebyen, som vi kan se i flere av artiklene. Dette sier også noe om hvordan tradisjon, kulturminnevern og oppfattelsen av fortiden kan være med på å konstituere ens plass i tiden og gjøre samtidens konturer tydeligere: ”Interessen for det tradisjonelle ga en nyskapt kulturform et middel til å se seg selv – og til å bli seg selv – det moderne ble sett, avgrenset og karakterisert.”³⁰⁴ På samme måte som tradisjon og historie var viktige elementer i en identitetsoppbygging, individuell så vel som kollektiv, kan et slikt syn også forklare behovet for nostalgi og nødvendigheten av å kunne bruke fortiden som kontrast til egen tid.

³⁰² Christensen 1992:35

³⁰³ Eriksen 1993:23ff

³⁰⁴ Eriksen 1993:25

I en by og i et distrikt består befolkningen oftest av en sammensatt gruppe mennesker. I en slik sammenheng spiller sted en vesentlig rolle for å definere en felles identitet, på samme måte som historien, den felles historien, kan virke samlende på gruppen. Jeg har lagt vekt på det jeg har definert som "lokal identitet". En annen måte å definere identitet i Fredrikstad på er å bruke definisjonen "byidentitet". Ifølge historikerne Knut Kjeldstadli og Jan Myhre konstitueres byidentitet hele tiden i dikotomien "vi" kontra "de andre". Derfor er ikke byidentitet en enhetlig og entydig størrelse, men bildet av hvem "vi" er, endrer seg i takt med hvordan bildet av "de andre" endrer seg.³⁰⁵ Byen i seg selv har ingen egen identitet. Myhre og Kjeldstadli mener at byidentitet finnes i flere versjoner. I de ovennevnte fremstillingene av Gamlebyen mener jeg at det spesielt er to versjoner som skiller seg ut: "byen er vår, ikke deres" og "det er vår alles by".³⁰⁶

Den første definisjonen av byidentitet, "byen er vår ikke deres", handler om hvem som får definere byidentiteten. Hvem sitt og hvilket syn får dominere bildet av byen? Hvem "eier" byen? I diskusjonen om Gamlebyens navn kom denne problemstillingen til syne. Hvis Gamlebyen skulle hete Festningen eller Festningsbyen, ville det være det militære som fikk definere byens identitet. Om Gamlebyens identitet skulle bli sterkt farget av militæret og det militærhistoriske, ville dette kunne påvirke hele Fredrikstads identitet. Færre ville på samme måte kunne identifisere seg med Gamlebyens historie, og på den måten ville det rokket ved byens felles historiske identitet. På en annen side virker det som om det for oberst Meinich var innlysende at det var festningsverkene og den forsvarsmessige delen av Gamlebyen som best uttrykte byens identitet.

Den andre oppfattelsen av byidentitet, "det er vår alles by", virket samlende. En følelse av fellesskap innen byen ble skapt; en delt by ble samlet. I 1930-årene, i en tid der Fredrikstad hadde vært utsatt for store prøvelser og fremsto som en til dels splittet by, ble det et poeng å samle befolkningen. Fredrikstad-messen hadde en slik funksjon. I denne forbindelsen sier Myhre og Kjeldstadli at det kan være nyttig å trekke inn en annen definisjon av identitet – "et sjølbilde vi kan leve opp til, et retusjert sjølbilde der visse trekk er fremhevet, andre er dempet ned".³⁰⁷ Byens industriprodukter (byens fremtid) sammen med Gamlebyen (byens felles historiske monument, som av kulturminnevernere var definert som et nasjonalmonument) ble

³⁰⁵ Myhre og Kjeldstadli 1995:62

³⁰⁶ Ibid.

³⁰⁷ Myhre og Kjeldstadli 1995:65

trukket frem og tatt i bruk for å samle Fredrikstads befolkning, for å skape en sammenhengende tradisjon. Sosiale forskjeller og økonomisk turbulens ble tonet ned. Også under jubileene ble det samlende ved feiringen vektlagt. Ved å se på identitet som et "sjølbilde vi kan leve opp til" kan man også forstå skolebestyrer O.A. Bruns fortvilelse over fremstillingen av at Gamlebyen [festningen] overga seg uten kamp, og hvor dette ble stående som "en nasjonalhistorisk plett".

Hvorfor ble Gamlebyen og historien så viktig i disse sammenhengene? Forestillingen om å være en del av historien og opplevelsen av å være i kontakt med den forsterkes gjennom å være på et sted der historien har funnet sted. Det vesentlige da ble ikke *når* historien fant sted, men *hvor*. Sannhetsgehalten i historien er heller ikke av stor viktighet. Ved å gjøre historien til sin egen, og når dette skjedde i en kollektiv setting, ble dette en felles historie man selv var en del av. Historien var med på å forene gruppen og ga den en felles identitet og et felles grunnlag å bygge på som under jubileet i 1967.

Historiker Jan Eivind Myhre skriver om lokalhistoriens "[...] funksjon som lokalsamfunnets sement, det som binder individene til en felles fortid og dermed til hverandre. Ved å se bakover i historien kan det skapes en sosial *identitet* og sosial sammenheng."³⁰⁸ Historikeren Ola Svein Stugu trekker metaforen enda litt lenger og sier at når "... fundamentet for byggverket held på å gå i oppløysing, da må muraren frem att med murskei og sementblandar."³⁰⁹ Han bruker denne metaforen for å forklare den oppblomstringen av lokalhistorie i tiden etter 1905, som et svar på den gjennomgripende moderniseringen i samfunnet i denne perioden. Den samme metaforen tenker jeg kan brukes for å binde lokalsamfunnet sammen i og etter en krisetid. En slik tolkning gir mening til bruken av Gamlebyen under messen i 1936. Messen hadde et fremtidsoptimistisk perspektiv, samtidig med at byens historie og fortid ble vektlagt. Men kan også tolke Stugus utsagn som et uttrykk for nostalgi. Fortiden ble et viktig og stabilt fundament i en tid der moderniseringen truet med å rasere velkjente miljøer og veletablerte forestillinger.

Samtidig som historien eksotiseres og får stå som en motkultur til samtiden, utgjør den en "forbindelse til en verden vi alle kommer fra og som er vårt opphav".³¹⁰ Ifølge Anne Eriksen

³⁰⁸ Myhre 1994, i Stugu 1997:131f

³⁰⁹ Stugu 1997: 132

³¹⁰ Eriksen 1996:4

kan man sammenligne den stillingen historie har i det moderne norske samfunn, med den plassen religion og mytologi har hatt til andre tider og fortsatt har i enkelte andre samfunn. ”Retten til en fortid blir retten til en plass i et meningsunivers som gir identitet og sosial eksistens, og som samtidig kan begrunne moral og verdier”.³¹¹ En slik forståelse forklarer hvorfor det kunne føles viktig å kjenne sin historie, og hvorfor Gamlebyen kunne være en viktig del av Fredrikstad-folks identitet. I en tid der historien hadde blitt et mytisk univers, hvor det var historien og ikke Gud som ga forklaringer og svar, fikk Gamlebyen og byens historie en ny dimensjon:

”For oss [...] lekfolk tjener kulturminner, historiske steder, monumenter, museer og ikke minst historiske minnesfeiringer som kontaktpunkter, steder og situasjoner hvor vi kan oppleve å komme i berøring med den verden og de sammenhengene som har skapt oss.”³¹²

Historien og fortiden fikk betydning i leting etter svar på eksistensielle spørsmål, og kan forklare hvilken plass dette etter hvert har fått i moderne menneskers liv. Igjen vil jeg trekke frem Kildegaard og hans oppfattelse av at nostalgi kan være et uttrykk for redselen for historisk identitetstap, og følelsen av at personlige erfaringer, minner og følelser trues av moderniteten og modernitetens konsekvenser. Kanskje kan man si at nostalgi speiler en form for identitetskrise. Nostalgi og jakten på identitet kan dermed oppfattes som reaksjoner på det samme. Gamlebyen har her fått betydning utover å være en samling av gamle hus og et bymiljø som var verdt å ta vare på i seg selv. Den fikk representere en viktig faktor på helt andre nivåer i mange Fredrikstad-folks bevissthet.

³¹¹ Eriksen 1996:44

³¹² Eriksen 1999:155

Del 4. Bybroa

I denne delen vil jeg ta for meg bybroas tilkomst og se nærmere på de diskusjonene og reaksjonene som oppstod i kjølvannet av dette. Med bybroa fikk de to bydelene, øst og vest, fast forbindelse, og tiden med lange ferjekøer og biltrafikk som daglig sneget seg gjennom Gamlebyens gater, var over. Dette fikk konsekvenser for Gamlebyen. Med broa gikk Gamlebyen inn i en ny tid med nye utfordringer.



Kart over fredrikstadsområdet

Glomma renner stri og brei

Nødvendigheten av en bro

Det er Glomma, der den strømmer mot Isegran og strekker sine armer mot havet, som i århundrer tilbake har hatt betydning for Fredrikstad og de rike bygder som ligger til Glommas nedre løp. Det er elven – med tømmer og sjøfart, som ferdselsvei og kraftkilde – som har skapt det hele, og som har vært den samlende. Men elven har også skilt bydelene og distriktene fra hverandre. Ferdselen kunne jo ikke bare gå langsetter Glomma. Vi måtte også over, og her var det at elven på mange måter virket skillende.³¹³

Elva hadde alltid hatt stor betydning for Fredrikstad og de andre omkringliggende byer og bygder. Den var en viktig ressurs og ferdselsvei, men som vi ser av sitatet, ble den etter hvert

³¹³ Festschrift utgitt i forbindelse med broåpningen i 1957

som byen vokste frem på Vestsiden, like mye et hinder, og trakk samtidig et tydelig skille mellom det ”nye” og det ”gamle” Fredrikstad. ”Det står ikke til å nekte at den trekker et dypere skille mellom de to bydelene enn de fleste andre bydeler i lignende situasjon ville finne seg i,”³¹⁴ står det å lese i Arbeiderbladet i 1937.

Brospørsmålet hadde vært diskutert i generasjoner, men etter hvert som byen utviklet seg, ble det snart klart at det var helt nødvendig å få en fast forbindelse over Glomma. I forbindelse med en større utbygging av Østsiden måtte noe gjøres med fremkommeligheten. Da Fredrikstad kommune engasjerte byplanlegger Sverre Pedersen til å utarbeide et forslag til byplan, var i forslaget som Pedersen i samarbeid med byplankomiteen la frem, broa tegnet inn som en naturlig del av reguleringsplanen. Med planene om utbygging av Østsiden kom også spørsmålet om Gamlebyens rolle i en slik utvikling. Det var stemmer i Fredrikstad som mente at vollene måtte raseres for at byen skulle kunne utvikle seg, men det var også de som mente at de måtte bevares. Når så broa endelig så ut til å bli en realitet, var dette derimot ikke lenger en aktuell problemstilling, men helt andre ting kom til å påvirke og engasjere, særlig gamlebybeboere og de næringsdrivende innenfor murene.

I etterkrigstidens landskap hadde også privatbilismen for alvor begynt å prege landskapet. Infrastrukturen endret seg, og kommunikasjon og veinett ble bygget ut og videreutviklet, og det ble i det hele tatt lagt til rette for større mobilitet. En slik utvikling utgjør også konteksten til diskusjonen rundt broåpningen, og er viktig for å kunne plassere debatten i tid og rom. Utbyggingen av veinettet var vesentlig for å kunne holde tritt med den økte mobiliteten og transporten som foregikk på veiene, og sett i denne sammenhengen var det naturlig at Fredrikstad fikk bro over Glomma. Den moderne tiden krevde en slik utvikling. Broa ble sett på som et fremskritt, og gleden over, og synet på denne ervervelsen, var i stor grad positivt ladet og passer inn i en moderne fremskrittstankegang. Her var det ikke stor plass for det forgangne og fortidens levninger. Som prosjekt i utviklingen av det moderne Norge ser brobyggingen ut til å være et svært vellykket prosjekt for Fredrikstad, men hvilke konsekvenser fikk dette egentlig for Gamlebyen, og ble de to bydelene i sannhet knyttet tettere sammen?

³¹⁴ Arbeiderbladet 11.9.1937

Etter gjennombruddet av vollene i 1905 gikk det ikke lang tid før ferjestedet i Gamlebyen ble en flaskehals for den stadig økende motorvogntrafikken. Fredrikstad var i stadig vekst, og trafikken økte. Tanken om at det trengtes en mer permanent forbindelse over Glomma, var allerede etablert. Det var viktig å skåne Gamlebyen for uheldige inngrep, men trafikken skapte også liv og røreelse.

Lenge var det dampferjer med hesteprammer på slep som utgjorde kommunikasjonen mellom de to bydelene. På slutten av 1920-tallet ble det satt inn en moderne motorferge for å bøte på det økende trafikkproblemet, og i 1932 kom enda en tilsvarende ferge. Dette økte effektiviteten, ventetiden ble kortet ned, og trafikken over elva ble fordoblet på kort tid. Den økende trafikken gjorde likevel spørsmålet om et nytt gjennombrudd av vollene stadig mer aktuelt. Det hadde lenge vært planer om et slikt gjennombrudd, men myndighetene kviet seg for å gå løs på vollene. I 1931 forelå det et forslag fra bystyret om ny oppkjørsel fra ferjestedet og inn i Gamlebyen. Planene hadde blitt godkjent av Forsvarsdepartementet, og også Riksantikvaren hadde motstrebende gått med på den. Stadskonduktør Peter Hofstad var den eneste som standhaftig kjempet mot planene og ønsket å beholde Gamlebyen slik den var. Han ble stående alene og vant ikke frem. Bare Riksantikvaren sendte ham en forsinket støtteerklæring. I 1931-1932 ble det foretatt et gjennombrudd av vollene ved fergeporten.

Hovedargumentet til Hofstad mot gjennombruddet av vollene, og også mot motorfergen året etter, var at det ville forsinke brospørsmålet. Når det gjaldt motstanden mot ny ferge i 1932, stod Venstre-gruppen sammen med ham. Formannen i brokomiteen, Carl Brynhildsen, så i 1931 at byplanen avhang av broforbindelsen. Det samme gjaldt utbyggingen av Østsiden. Broa var viktig for at byggelystne skulle se Østsiden som en mulighet. Folk kviet seg for overfarten av Glomma: ”(...) Hvorfor skal ikke Fredrikstad få bro over Glåma? Selv den mest fullkomne ferjetrafiikk kan ikke erstatte et betongspenn som fører trafikken over uten stans og hefte,”³¹⁵ skrev Arbeiderbladet i 1937, og var av dem som stilte seg positive og forventningsfulle til brobyggingen.

Ikke til å komme utenom

Etter hvert som byen utviklet seg, ble det altså klart at det var helt nødvendig å få etablert en permanent forbindelse over Glomma. Fredrikstad formannskap vedtok at det skulle utarbeides en plan for hele byen som også innebar et samarbeid med nabokommunene, slik at veinettet

³¹⁵ Arbeiderbladet 11.9.1937

kunne bindes sammen. I 1925 ble det oppnevnt en byplankomité som skulle styre dette prosjektet. I 1929 kom det et utarbeidet forslag om en bevegelig bro som skulle plasseres 350 meter nord for fergestedet i Gamlebyen. Før planen kunne gjennomføres, måtte det foretas et broskjønn hvor de berørte parter fikk uttale seg: Sarpsborg kommune, grunneierne, bedriftene langs elva og Statsbanene. Forslaget møtte motstand lenger oppe i elva, og en av dem som ble svært synlig i debatten, var advokat Bjarne Didriksen fra Sarpsborg. Han hadde vidtfavnende planer for Sarpsborgs kommunikasjoner, og mente Fredrikstad ikke hadde behov for noen bro: ”Noe slikt som Gamlebyen bryr ikke turistene seg om å se”.³¹⁶ Brospørsmålet ble avgjort med overskjønn, og i 1939 var det klart til bygging av broa. Broskjønnet fra 1939 ga klarsignal for at Norges statsbaner skulle benytte heisebro over Glomma ved Fredrikstad, hvor det skulle være tilknytning til Fredrikstad jernbanestasjon. Så kom krigen, og broprosjektet ble lagt på is. Verken bro eller byutvidelse ble viktige saker i tiden som fulgte, og spørsmålet satte heller ikke særlige preg på byen i denne perioden.

Etter krigen ble havneforholdene i Fredrikstad mye diskutert. Det ble gitt uttrykk for at det var en skam for Fredrikstad som betydelig havneby å ha så dårlige havneforhold. Det ble også sagt at dette var en vesentlig grunn til at det nesten ikke fantes import til Fredrikstad. På slutten av 1940-tallet ble Ørabrygga³¹⁷ bygget ut. I tilknytning til havnearbeidene kom det også opp planer om jernbanespor ut til Øra. Tanken var at jernbaneforbindelsene til industriområdene på Øra skulle knyttes til jernbanelinjen ved Hafslund i Sarpsborg. De tidligere planene om en heisebro med jernbanetilknytning til Fredrikstad jernbanestasjon falt da bort. Den nye brokomiteen som formannskapet vedtok å utnevne i et møte 16. april 1947, bestod av direktør Erik Anker (formann), direktør Egil Blakstad, reparatør Erling Bøckmann, ordfører Ragnvald Gundersen og rådmann Håkon Karlsen. Brokomiteen så bort fra de eldre planene, og høybroprosjektet ble lansert.³¹⁸

Broen ble en viktig sak og var uten tvil den saken som fanget størst interesse på det kommunale plan etter krigen. Det ble gjort grundige undersøkelser for å kunne sammenligne det tidligere broprosjektet med heisebro, og en høybro. Tunnel under Glomma ble også foreslått. Etter nøye undersøkelser, kostnadsoverslag og estetiske vurderinger, var det høybroprosjektet som vant igjennom i bystyret 30. mai 1952. Brohøyden ble satt til 39,5 m,

³¹⁶ Dehli 1964:419

³¹⁷ Øra: industriområde på Østsiden

³¹⁸ Dehli 1993:383ff

og broa skulle gå over Glomma ved kappfjellet og lande på østsiden ennå 300 m overfor førstnevnte forslag.³¹⁹

Da hadde man også vært inne på tanken om å bygge en bybro midt i tettbebyggelsen og i tilknytning til sentrumsgatene, til Isegran og videre til Gamlebyen. Dette ville føre til store inngrep og endringer både i sentrum og i Gamlebyen. Forslaget møtte motstand, og det ble etter hvert klart at dette ikke var noen god løsning. Etter mange og lange forhandlinger ble det gitt byggetillatelse til høybro den 31. januar 1953. 10. april 1953 begynte arbeidet med Fredrikstadbroa. Det ble møtt med glede og store forventninger. Kommunikasjonsproblemet mellom bydelene var i ferd med å løses. 18. august 1957 kunne broa åpnes med pomp og prakt. Fortsatt var mange skeptiske til å bo på østsiden av elva, men med broa regnet man med at byen i større grad ville bli knyttet sammen, og Østsiden ville bli mer tilgjengelig.

³¹⁹ Ibid

Begeistring for broa

Brokomitéen konstaterte [...] at det ikke har vært noen sak i byens historie som har møtt slik enstemmig tilslutning fra alle samfunnslag som det å bygge bro over Glomma. [...] Brokomitéen hadde tro på at broen ville ha en avgjørende betydning – ikke bare for byen Fredrikstad – men for hele Fredrikstad-distriktets utvikling i årene fremover.³²⁰

Optimisme og tiltak hadde ført frem til at Fredrikstad fikk sin bybro. Denne skulle være et symbol på initiativ og pågangsmot. ”Et spenn av krefter” var mottoet som ble brukt i forbindelse med åpningen av den nye broa. I sammenheng med åpningen av broa ble det også holdt et brostevne. Til brostevnet skulle byen gjøres presentabel, og under stor festivitas under mottoet ”Rydd, vask, mal og plant” ble borgere og profesjonelle satt i arbeid. Fredrikstad-messen, også i august, skulle vise industriens, handelens og håndverkets veldige vekst i distriktet. Publikumsstrømmen til disse arrangementene var enorm. Det var underholdning av alle slag. Det ble satt opp boder og restauranter, og det ble trukket inn nasjonale radiokjendiser. Broåpningen og brostevnet med messen skapte blest omkring Fredrikstad, og tjente også turisttrafikken. Det hele var preget av optimisme, glede og løye.

Broa ble sett på som et stort fremskritt, og rådmann Haakon Karlsen sa til Fredriksstad Blad at det ikke bare var trafikkmessige fordeler med broa, men at den også ville binde distriktet følelsesmessig mer sammen.³²¹ Han syntes broa var et arkitektonisk vakkert trekk i det helhetlige bildet, og bekymringen for at brobuen skulle virke forstyrrende i bybildet med hensyn til Gamlebyen, var helt ubegrunnet.³²² At Gamlebyen etter at de mistet sin gjennomgangstrafikk, også ville miste noe av sitt livsgrunnlag for forretningsvirksomheten, så han ikke bort fra, men Gamlebyen trengte likevel ikke å forfalle.

Haakon Karlsen hadde mange med seg i sin optimisme for broa og dens positive virkning på distriktet. Øst og vest var knyttet sammen. Trafikken kunne gli problemfritt over Glomma uten å være avhengig av ferger eller måtte forsere voller og snirkle seg gjennom trange gater. En ny tid var i emning, med utbygging og tilrettelegging for moderne fremkomstmidler og det moderne mennesket. Østsiden var i utvikling, og man så nødvendigheten av broa for at denne utviklingen skulle kunne gå sin gang. Det var en generell optimisme på Østsidens vegne.

³²⁰ Fredriksstad Blad sommerbilag 1982. Utgitt i forbindelse med brojubileet

³²¹ Fredriksstad Blad 17.8.1957

³²² Ibid.

Allerede før broa var en realitet, viste flere av avisene engasjement for brobyggingen og for Østsidens fremtid. Arbeiderbladet hadde i 1937 en artikkel om Fredrikstad, og den ble innledet slik: ”Øst og Vest i Fredrikstad. Et økonomisk uvær gikk over denne Østfoldbyen og fikk meget til å vakle. Men den arbeider sig ut av krisen og legger grunnen til en større, bedre by.”³²³ Broa ble fremhevet som vesentlig for den videre utbygging av Østsiden, særlig med tanke på industri og boligutbygging. Det var med begeistret entusiasme man snakket om fremtiden og ”så kommer altså broen om noen år – og vil gi østsiden en stor fremtid”³²⁴. En artikkel i Demokraten fra 1950 hadde overskriften ”Østre Fredrikstad – ’Gamlebyen’ i rask utvikling”³²⁵. Den er også optimistisk, og forteller om hvordan bydelen sydet av liv. Her var det gode muligheter og stort potensial. Artikkelen gir uttrykk for at oppfattelsen om at det ikke gikk an å bo på Østsiden, var gjort til skamme:

Østsiden er i det hele tatt en bydel i rik vekst (...) Og veksten vil fortsette. Her er svære arbeidsoppgaver. Bru. Moderne havneanlegg. Nytt skolebygg. Nye boligstrøk. Jernbane Øra – Hafslund. Mere industri. Det vil komme alt sammen før eller senere. For det er sikkert – at Østsiden for lengst er ute av bakevja.³²⁶

Begge disse avisene var Arbeiderparti-aviser og kan sees som gode representanter for tidens ånd og politikken både nasjonalt og lokalt: fremskritt, utbygging og utvikling sett i lyset av en åpenbar fremtidsoptimisme. Særlig i etterkrigstiden kom dette klart til syne, og stikkord for perioden er utbygging av industrien, økonomisk vekst, effektivisering, sentralisering og fremveksten av velferdsstaten. Byer og tettsteder vokste og stod under store omstillinger så vel fysisk som sosialt. Dette førte også til store endringer i infrastrukturen. Nye veinett ble bygget for å binde distriktene sammen, og for å tilrettelegge for den store økningen med motoriserte kjøretøy. Med dette ble også folks syn på avstander og muligheter endret. Det rådet en generell optimisme når det gjaldt fremskritt og utvikling, også i Fredrikstad, men ikke alle var like positive til alt som forandret seg, og utviklingen hadde også sine uheldige sider.

³²³ Arbeiderbladet 11.9.1937

³²⁴ Ibid

³²⁵ Demokraten 9.9.1950

³²⁶ Ibid

På liv og død

Bro bro brille

Det var nemlig ikke hos alle at jubelen stod i taket da broa var en realitet. De som ble berørt av veien som skulle føre opp til brohodet på Vestsiden, var ikke særlig fornøyde med å få drastiske forandringer i sine nærmeste omgivelser, og særlig var man i Gamlebyen engstelige for sin fremtid uten den daglige gjennomgangstrafikken. Gamlebyen hadde tidligere vært et knutepunkt for trafikken som gikk over til Sverige, og alle som skulle over til eller fra Østsiden, måtte gjennom Gamlebyen. Beboerne her delte ikke all fremtidsoptimismen med rådmann Haakon Karlsen. Med broa, som ville gå over elva et godt stykke ovenfor Gamlebyen, kom det meste av trafikken som tidligere hadde gått gjennom Gamlebyens gater, til å gå utenfor byen. Gamlebyens beboere og næringsdrivende var redde for å havne i en bakevje, og for at bydelen skulle bli liggende død, forfallen og uten fremtid. Det ble rettet et sterkt fokus på hvor viktig det var å opprettholde livet i Gamlebyen. Det var en allmenn oppfatning blant Gamlebyens befolkning og næringsdrivende at folkelivet, forretningene og trafikken var det som ga bydelen liv allerede lenge før broa var en realitet:

[...] Om det bygges boliger utenfor Gamlebyen, og om den moderne industrien ligger godt unna murer og vollgraver, så er ikke Gamlebyen noe museum. Det levende liv fyller den gamle byen. Et ikke ubetydelig forretningsliv, med en hel rekke veldrevne og gode forretninger, og en stor trafikk av biler og rutebiler fra det betydelige opplandet som bygdene Torsnes og Skjeberg representerer. Så lenge brua eksisterer bare på papiret, vil da også gjennomgangstrafikken sette sitt særlige preg på livet i Gamlebyen.³²⁷

Sitatet er hentet fra Demokraten i 1950, og selv om avisen generelt var positiv til brobyggingen, sier dette sitatet også noe om konsekvensen av den. At Gamlebyen ikke var noe dødt museum, ble sett på som positivt og viktig. Grunnen til at byen var fylt med liv, var nettopp trafikken til byen fra området rundt, og den daglige gjennomgangstrafikken i forbindelse med fergene. Lokalavisen ønsket her å gi Gamlebyen en plass i det moderne Fredrikstad, mens en annen artikkel fra en dansk avis samme året hadde et litt annet bilde av Gamlebyen:

To broer skal forbinde den gamle og den nye bydel. De skal afløse de gamle morsomme færger, som i pendeldrift iler over Glommen med faa minutters interval. Nyt skal der til. Det er man klar over i Fredrikstad. Man maa ikke lulle sig inn søvn i forvisning om, at nu er det gaaet godt i mange aar, og at det ogsaa nok gaar fremover. Men én ting maa der ikke røres ved. Det er Gamlebyen. Den

³²⁷ Demokraten 9.9.1950

skal til evig tid ligge uberørt og værnet bag sine jordvolle, et minde om fortidens kultur.³²⁸

Også denne artikkelen var også svært positiv til utviklingen i Fredrikstad og broa som skulle komme. Den nye tid krevde nye konstruksjoner, og også Fredrikstad måtte regne med å følge tidens krav. Forskjellen er at her ble Gamlebyen stilt utenfor denne utviklingen. Aftenposten hadde også i samme periode en artikkel hvor plansjef, arkitekt Per Norseng, fortalte om byens utvikling og fremtidsmål, og om den nye byplanen som omfattet både Øst- og Vestsiden med industri, boligområder, handelssentrum og trafikkavvikling. Her ble Gamlebyen omtalt som en helstøpt harmonisk by, som stod i kontrast til Vestsiden. Sammen med Kongsten og Vaterland skulle den bli liggende som et ”fredet kulturminne innenfor denne nye by, og det er ønskelig å holde den nye bebyggelsen så langt borte fra disse områdene som mulig”³²⁹. Det kan her se ut til at det er en viss forskjell i lokalavisenes og de utenbys avisenes oppfattelse av Gamlebyen.

Både blant kulturminnevernerne og andre som viste begeistring for Gamlebyen, ble det fremhevet at byen så visst ikke utgjorde et dødt museum, men de gjorde tvert imot ofte et poeng ut av at det var et fortidsminne fylt av liv. Livet i byen ble beskrevet som verdifullt og sjarmerende, og det gjorde Gamlebyen spesielt attraktiv samtidig som det åpnet byen for flere interesser. Selv om det ser ut til at flere var opptatt av og la vekt på at liv i Gamlebyen var verdifullt og viktig, finner jeg lite åpenlys diskusjon rundt temaet levende by kontra død museumsby. Med broplanene ble dette temaet tydeliggjort og kom opp til overflaten. Plutselig ble Gamlebyens eksistens i større grad truet av konsekvensene av den moderne utviklingen, samtidig som et ønske om å være en del av det moderne samfunnet kom til uttrykk.

For beboerne og næringsdrivende i Gamlebyen betydde ikke bevaringen av Gamlebyen bare å bevare det som var av kulturhistorisk og historisk verdi. Det ble vel så viktig å bevare Gamlebyen som en levende bydel som skulle fungere som hjem og nærmiljø for innbyggerne, med tilhørende kommunikasjoner og servicetilbud. Gamlebyen kunne ikke bare være et produkt av fortiden, men måtte også få være en del av nåtiden og fremtiden. Det er i særlig grad disse to gruppene som gjør dette tydelig, og de er de mest synlige aktørene i debatten som etter hvert kom til å utspille seg rundt broåpningen.

³²⁸ Aalborgsstiftstidende 8.7.1950

³²⁹ Aftenposten 17.8.1957

Redselen for å havne i bakevja

Gamlebyens forkjempere ville ikke sitte og vente for å se hva som skjedde når broa ble en realitet. De var raskt på beina for å prøve å forberede seg på de endringene som ville komme, og prøve å påvirke at skadene for Gamlebyen ble minst mulig. På foråret i 1957 ble det holdt generalforsamling i "Gamle Fredrikstad", hvor "problemet" Gamlebyens fremtid ble drøftet. Det ble lagt vekt på at livet fortsatt skulle pulsere innenfor vollene, også etter at broa var åpnet og Gamlebyen ikke lenger hadde all trafikk fra Vestsiden gjennom gatene: "Når broen åpnes, blir Gamlebyen liggende noe utenfor trafikken. I de senere år har den blomstret, den kan ikke bevares hermetisk i fremtiden, men bare av det levende liv."³³⁰ Gamlebyen hadde allerede mistet noen viktige institusjoner som sykehuset og politikammeret, og det var også en tid da det hersket usikkerhet rundt Forsvarets fortsatte tilstedeværelse i Gamlebyen.

Det som ble sett på som en av de aller viktigste kriteriene for å opprettholde "liv og rørelse"³³¹ i Gamlebyen, var at busstrafikken fortsatte som normalt til byen, slik at folk utenfra fortsatt kunne komme til bydelen for å gjøre sine ærend. Dette var også viktig for å lette varetransporten og for at beboerne innenfor murene fortsatt kunne ha god forbindelse til sentrum på Vestsiden. Nå som det meste av trafikken kom til å gå over broa, ble dette spesielt viktig å kjempe for.

Både før og etter broåpningen ble fergeforbindelsen mellom øst og vest et viktig moment i diskusjonen om Gamlebyens fremtid. Diskusjonen dreide seg i stor grad om takstene skulle bli høyere, og om ferjen skulle slutte å gå tidligere på kvelden hvorpå man ble henvist til omveien rundt broa etter midnatt. Dette førte selvfølgelig til ulemper for Gamlebyens beboere. Det ble fremhevet at Gamlebyen i de seneste årene hadde ekspandert som handels- og forretningssentrum for Østsiden: "Gamlebyen er også en bydel som kan, og vil, stille rettmessige krav. Dette gjelder all kommunikasjon, også når det gjelder ferjens priser og avganger!"³³² På et folkemøte i Gamlebyen kom det klart til uttrykk at man var indignert over antydningene om at ferjen skulle stoppe ved midnatt, og over forslaget om takstforhøyelser.³³³ Gamlebyens beboere mente at man måtte se byen som en helhet, og at det ikke var naturlig å måtte betale for å reise mellom to bydeler.

³³⁰ Fredriksstad Blad 26.2.1957

³³¹ Fredriksstad Blad 26.1.1957

³³² Fredriksstad Blad 28.5.1957

³³³ Fredriksstad Blad 29.5.1957

Den kollektive transporten til Gamlebyen ble altså sett på som avgjørende for å holde liv i byen. Dette gjaldt både for næringslivet og for at det fortsatt skulle være attraktivt for folk å bo i Gamlebyen. Særlig heftig ble diskusjonen om busstrafikkens rutetider og ankomst.³³⁴

Offentlig kommunikasjon – liv eller død for Gamlebyen?

Innbyggere og næringsdrivende i Gamlebyen ønsket å sikre seg at Gamlebyen ikke ble liggende utenfor all rullende trafikk. Temaet var viktig for de det gjaldt, og saken syntes godt i mediebildet i tiden før og etter broåpningen. Gamlebyen hadde på denne tiden 770 beboere og 51 næringsdrivende.³³⁵ Fordi trafikken ikke lenger ville gå naturlig gjennom Gamlebyens gater, ville det være av stor betydning å opprettholde god bussforbindelse. Ville ikke folk som kom fra Østsiden – Torsnes og Skjeberg – som før hadde Gamlebyen som sitt naturlige sentrum, nå heller kjøre rett over til Vestsiden og gjøre sine ærend der? Engasjementet i saken vitner om at dette var en viktig sak for mange. Det ble holdt folkemøter og ekstrasamlinger i blant annet ”Gamle Fredrikstad”. Oppslutningen var stor, og initiativ og uttalelser i forbindelse med brosaken bærer tidvis preg av krig.

Allerede i god tid før broåpningen gikk forretningsstanden ut og sendte et skriv til trafikktutvalget i Fredrikstad, med oppfordring om at bussrutene skulle fortsette å gå innom Gamlebyen også etter at broa var kommet:

Man anser det som noe av det viktigste for fortsatt liv og rørelse i denne bydelen at de ruteforbindelser den har hatt hittil ikke forsvinner og at de som hittil har vært vant til å handle her kan fortsette med det. Blir man nødt til å flytte forretningene, vil Gamlebyen forfalle – ja, man frykter at det da vil utvikle seg til et slumkvarter.³³⁶

Det var sterke følelser som kom til uttrykk, og sterke ord som ble brukt. I generalforsamlingen til ”Gamle Fredrikstad” i februar var ”Problemet Gamlebyens fremtid”³³⁷ oppe til drøftelse. Gamlebyforkjemper og aktivt medlem i foreningen, sorenskriver Christian B. Apenes, brakte spørsmålet på bane, og sa at han så for seg at det ville komme nye og vanskelige oppgaver og utfordringer for foreningen de kommende årene. Gamlebyen hadde blomstret opp i de senere årene, og man ønsket at de gode tidene skulle vare ved. Han var klar i sin tale i Fredriksstad Blad om at liv og rørelse var en nødvendighet for Gamlebyens eksistens. Den kunne ikke

³³⁴ Jeg vil i hovedsak bruke betegnelsen ”buss” i stedet for ”rutebil”. Avisene bruker begge betegnelsene.

³³⁵ Dehli 1964:568

³³⁶ Fredriksstad Blad 26.1.1957

³³⁷ Fredriksstad Blad 26.2.1957

bevares hermetisk i fremtiden. Da var man også helt avhengig av at folk fortsatt tok turen til Gamlebyen og gjorde sine ærender der. Rådmann Haakon Karlsen var til stede og forsikret forsamlingen om at man ikke hadde interesse av at ”denne livlige bydelen” skulle gå sin undergang i møte, men sa seg enig i at ”(...) broen skaper et nytt problem for festningsbyen. Den kan komme i forfall og miste det forretningsliv som skal til for at folk skal bo her og føle seg hjemme her.”³³⁸ Det kom klart til uttrykk på foreningens møte at man ønsket at Gamlebyen fortsatt skulle være et viktig knutepunkt på Østsiden, og at det ville være feil å føre all trafikk direkte over broa til Vestsiden. Dette vil bare føre til kork og kø. Dessuten ville det skape problemer for all den pakketransporten som foregikk med buss.

At Gamlebyen kom til å miste gjennomgangstrafikken, var en realitet og lite å gjøre noe med. Desto viktigere ble det derfor å kjempe for busstrafikken til byen. Det ble sendt gjentatte skrivelser fra de næringsdrivende til trafikkutvalget i Fredrikstad og til rådmannen for å forsikre seg om at rutebilene fortsatt skulle legge veien om Gamlebyen.

Nye ruteordninger. Et slag for baugen

Situasjonen tilspisset seg da det ble antydnet fra kommunikasjonskomiteens formann Haakon Strømsæther at bare to av de fem bussrutene som gikk på Østsiden, skulle fortsette å gå til Gamlebyen. Reaksjonene lot ikke vente på seg. Dette ble sett på som et alvorlig slag for all næringsvirksomhet i Gamlebyen, ”idet en stor del av det publikum som i dag gjør sine forretninger av forskjellige slag i Gamlebyen, nettopp kommer fra de distriktene som disse rutene frekventerer”³³⁹. Kunder fra disse områdene ga også uttrykk for at hvis holdeplassen ble flyttet ut av Gamlebyen, ville det bli tungvint for dem å fortsette å handle der. Forslaget skapte sterke reaksjoner og protester hos de næringsdrivende, og de sendte en ny henvendelse til rådmannen i Fredrikstad for å sikre seg at bussene fortsatt skulle gå innom byen:

Vi vil (...) så sterkt som mulig poengtere at Gamlebyen er og blir avhengig av skikkelig kommunikasjoner med distriktet. Folk vil ikke i våre dager gå og bære pakker så langt som fra Fylkessykehuset til Gamlebyen. Ingen har interesse av at Gamlebyen kuttet ut av bussnettet.³⁴⁰

De næringsdrivende i Gamlebyen kjempet en hard kamp. Samferdselskonsulent John Syvertsen ville ikke skape noen forhåpninger og uttalte til Fredriksstad Blad at:

³³⁸ Fredriksstad Blad 26.2.1957

³³⁹ Fredriksstad Blad 28.3.1957

³⁴⁰ Ibid.

[...] Det er vel ingen grunn til å forespeile forretningsdrivende i Gamlebyen noen forhåpninger når det gjelder den fremtidige busstrafikk [...] – Vi har våre retningslinjer å gå etter, og det må være klart at det er den mest hensiktsmessige trase som vil bli benyttet [...] Den overveiende del av passasjerene som kommer med rutene utenfra på østsiden av elven vil til sentrum – Vestsiden – og dette må man ta hensyn til. – En veilengde på et par kilometer i tillegg vil medføre økende utgifter for passasjerene, og det er naturligvis ikke tilrådelig [...] ³⁴¹

Dette ble ikke godt mottatt i Gamlebyen, og det ble straks innbudt til massemøte. Det hadde blitt foretatt en privat trafikkteiling av busspassasjerene, og denne viste helt andre tall enn de som hadde blitt lagt frem. ³⁴² Det ble satt ned et aksjonsutvalg som skulle innhente opplysninger om enkelte næringsdrivendes og etaters ekspedisjoner, og føre statistikk over reisende som kom med buss fra Sarpsborg/Moum, Skjeberg og Torsnes. En busseier hadde antydnet at bare 5 % av de reisende gikk av i Gamlebyen. De nye statistikkene som ble ført rundt ekspedisjoner i ulike forretninger og institusjoner, viste at en rekke mennesker i distriktet benyttet, og ønsket å fortsette å benytte, Gamlebyen som sentrum for sin handel og sine forretninger. Aksjonsutvalget så ikke samferdselskonsulentens argument om en fordyrende omvei som noe holdbart argument, sett i relasjon til at det her var en hel bydels kommunikasjonsforhold som stod på spill. Det ble også påpekt at en rekke funksjonærer og arbeidere som var ansatt hos næringsdrivende i Gamlebyen, var avhengige av bussforbindelsen til og fra arbeidet.

Det er tydelig at det var uoverensstemmelser i oppfatningene av hvor viktig busstrafikken til Gamlebyen egentlig var, og i hvilken grad man ønsket å oppfylle Gamlebyens beboeres og de næringsdrivendes krav om en videre bussforbindelse til bydelen. Det ble diskutert om det ville bli for dyrt, tidkrevende og lite lønnsomt å la bussene gå til Gamlebyen. De som kjempet kampen for Gamlebyen, ønsket ikke å gi seg. Utredningen som ble lagt frem av aksjonskomiteen, og resultatene av denne, ble brukt som et argument for at byens myndigheter måtte våkne, og at resultatene burde være til alvorlig ettertanke:

Vel er Gamlebyen Nord-Europas best bevarte festningsby fra gammel tid, men det er derfor ikke meningen at den skal sove sin Tornerose-søvn. Gamlebyen er en viktig del av byen, likeverdig med andre bydeler, og man skal derfor ikke uten videre berøve den dens eksistensgrunnlag. ³⁴³

³⁴¹ Fredriksstad blad 3.4.1957

³⁴² Fredriksstad Blad 29.5.1957

³⁴³ Ibid.

Det ble vist til at god kommunikasjon var nødvendig for at et bysamfunn skulle trives. Det skinner tydelig igjennom at man var redd for at med den nye broa, og dårligere bussforbindelser, ville Gamlebyen gå sin undergang i møte. Det stod å lese i Fredriksstad Blad at ordningen med bussene utenom Gamlebyen ”utvilsomt vil ha en katastrofal innvirkning på en stor del av byen (...)”³⁴⁴. Det ble også fremhevet den hevd befolkningen hadde på kommunikasjon til og fra bydelen. Gamlebyen og de tilgrensende områdene hadde over 3000 sivile beboere som ville bli berørt av de eventuelle endringene, og de burde vel ha de samme rettighetene som andre deler av Fredrikstad når det gjaldt kommunikasjon?

Busstrafikken i etterkrigstiden

For å forklare noe av årsaken til at spesielt busstrafikken ble et så stort diskusjonstema for Gamlebyens beboere og næringsdrivende, må man se på forhold i tiden. Selv om det var stor økning i privatbilismen, spilte bilen ennå i mange år en beskjeden rolle i forhold til de kollektive transportmidlene. Antall personbiler og kjøretøyer beregnet for transport økte i etterkrigstiden, og det merket man også i Fredrikstad. Sammen med at man så behovet for en mer permanent ferdselsåre over broa, var den stadig lengre køen ved fergeleiet et godt argument for å få broplanene igjennom. I etterkrigstiden, med mangel på bensin og liten tilgang på og restriksjoner på private kjøretøyer, kom kollektivtrafikken til å spille en stor rolle. Dårlige veier ble også sett på som et hinder for å tillate fri kjøring med egen bil. Under krigen var det bussene som var det viktigste båndet som bandt distriktet sammen da privatbilismen i stor grad tok slutt. I Fredrikstad bys historie står det at:

Rutebilene hadde fått langt større betydning for lokaltrafikken enn de andre kommunikasjonsmidlene til lands og til sjøs. Organisering av bussrutene hadde blitt en viktig samfunnssak, og all trafikken var undergitt konsesjon.³⁴⁵

Busstrafikken økte stadig, og med sin fleksibilitet ble denne form for trafikk viktigere enn jernbanen.³⁴⁶

Bussen og fergen var fortsatt det viktigste transportmidlet for de fleste i Fredrikstad-distriktet. Når det ble snakk om å fjerne bussrutene eller legge om deler av rutenettet, virket dette truende på Gamlebyens eksistens, og følelsen av å bli holdt utenfor storsamfunnet ble

³⁴⁴ Fredriksstad Blad 29.5.1957

³⁴⁵ Dehli 1993:361

³⁴⁶ Ibid.

overveldende. Det samme gjaldt fergen. Ved å øke taksten og ha færre avganger økte faren for å bli mer isolert. Jeg tolker også dette som en følelse av å ikke bli prioritert eller ”få være med”.

Samtidig skal det sies at bilen var på fremmarsj som kommunikasjonsmiddel, og konsesjonen som holdt bilbruken tilbake, ble opphevet i 1960. Da broa kom, var de i Gamlebyen redde for å bli liggende utenfor *all* rullende trafikk. Den nye ferdselsåren førte rett over til Vestsiden, og gjorde byen på denne siden mye mer tilgjengelig. Samtidig som bussrutene og fergeavgangene ble færre, ville man også miste en del av fotgjengerne i Gamlebyen: De som før brukte buss og båt for å komme seg over elva, og som fikk en naturlig stopp her. Da broa kom, forsvant også bilfergene, og dermed den daglige biltrafikken gjennom bydelen.

Etter broåpningen

Da broa åpnet, var det med optimisme og glede på Fredrikstads vegne. I Gamlebyen var de fortsatt usikre på fremtiden. Det skjedde lite å glede seg over med hensyn til busstrafikken. Aksjonskomiteen sammenlignet Gamlebyen med andre deler av byen, med mye færre innbyggere, men med bedre busstilbud. Folk klaget over det dårlige busstilbudet. Det kokte i sinnene på Gamlebyens næringsdrivende. Kjøpmann Alf J. Amundsen freste i et brev til Fredriksstad blad:

Da Gamlebyens befolkning ikke betaler så rent lite i skatter og avgifter til stat og kommune, skulle det være lite å forlange at man fikk beholde bussene som før. (...) I vår opplyste tid tales det om at man må yte publikum den aller beste service, men ingen kan hevde at den nåværende ordning tilfredsstiller kravet om service (...) Det er klart at slik kjøringen er lagt opp er den lite tilfredsstillende for publikum.³⁴⁷

Overskriften i avisen lyser med sitt klare budskap: ”Rutebilordningen i Gamlebyen er et eneste virvar. Klager fra publikum både utenfor og innenfor.”³⁴⁸ Gamlebyens beboere og næringsdrivende var ikke fornøyde, men klagen kom også fra folk utenfor murene. Det gikk færre ruter innom Gamlebyen, og stoppestedene ble delvis flyttet og endret.

Til tross for de næringsdrivendes og aksjonsutvalgets innsats ble det innført nye kjøreordninger som falt uheldig ut for Gamlebyen. Saken ble anket til Samferdselsnemnden, og anken gikk videre til departementet. Samferdselsnemnden understreket at ordningen var

³⁴⁷ Fredriksstad Blad 24.8.1957

³⁴⁸ Ibid.

midlertidig og nærmest opprettet for å greie opp i de trafikkmessige forholdene like etter broåpningen.

I løpet av sommeren 1957 ble rutebilselskapet Ingvald Andersens Eftf. solgt til Fredrikstad kommune og ble til Fredrikstad Rutebiler. Kommunens økonomiske stilling var på dette tidspunktet ustabil, og mange mente dette var en feil prioritering. Bussdriften ble et stridens eple mellom borgerlige lokalpolitikere som i likhet med rutebileierne ønsket privat drift, og sosialistene som ønsket at kommunen skulle komme sterkere inn i bildet.³⁴⁹

Busstrafikken økte for hvert år, og med broene³⁵⁰ og byens utvikling for øvrig ville denne økningen fortsette. Det ble snakk om å danne et interkommunalt selskap som innebefattet tre kommuner: Fredrikstad, Borge og Torsnes. Dette selskapet skulle betjene alle rutene på Østsiden og alle byrutene i Fredrikstad. "Rutebilsaken" fikk en ny dimensjon og ble satt i et nytt lys, selv om det fortsatt var diskusjon om bussene skulle gå innom Gamlebyen eller ikke. Samferdselsnemnden ønsket en sammenslutning av busselskapene. De mente at slik ordningen var, skapte den konkurranse mellom gammel og ny byrute, og med en sammenslåing ville det bli mulig å rette på de mer eller mindre skjeve forholdene som gjorde seg gjeldene. De private busseierne ville ikke gå sammen med Fredrikstad kommune, og selskapet ble derfor ikke noe av. Høsten 1957 gikk likevel fem av busselskapene sammen om å danne et nytt selskap: "Bru – buss". Dette ble vedtatt i bystyret etter press fra samferdselsmyndighetene. Sammenslutningen skulle betjene alle ruter på Østsiden og alle byrutene i Fredrikstad.

Gamlebyen fikk senere på høsten igjen noe av den busstrafikken som ble fjernet da bybroa ble åpnet. Aksjonskomiteen hadde vunnet gehør i departementet. Dette ga nytt håp for næringslivets menn i Gamlebyen, og de satte i gang en reklamekampanje for å minne om at de eksisterte. Aksjonskomiteens medlemmer mente at det ville ta lang tid å få tilbake den trafikken de hadde før omdirigeringen av bussene, og at de "aldri har gjort seg noen forhåpninger om at alt skulle bli som før (...), men at folk ikke burde bli tvangsdirigert til vestsiden".³⁵¹ Folk var fornøyd med aksjonsutvalgets innsats. Nå gjenstod det å se hva de nye bussforbindelsene kunne gjøre for Gamlebyen.

³⁴⁹ Dehli 1993:549

³⁵⁰ Kråkerøybroa og Fredrikstadbroa. Begge åpnet i 1957

³⁵¹ Fredriksstad Blad 10.10.1957

De forretningsdrivende i Gamlebyen hadde etter broåpningen raskt merket nedgang i handelen. Særlig spesialforretningene mistet mange kunder fra de områdene hvor bussen hadde sluttet å gå fra. Mange mente at slaget allerede var tapt. Selv om det nå hadde blitt startet en ny ruteordning på Østsiden som også gikk innom Gamlebyen, kunne rutebileier Ivar Andersen bekrefte at omtrent alle passasjerene som kom fra Østsiden kjørte over broa, og at bare et fåtall gikk av på Østsiden. Han sa til Fredriksstad Blad at ”(...) når det gjelder folk utenfor Gamlebyen, så har de allerede ”glemt” Gamlebyen. Det som jeg trodde skulle ta to år, har skjedd i løpet av en måned”³⁵². Gamlebyforkjemperne følte seg sviktet og glemt. Bitterheten skinner igjennom i flere av avisartiklene. Etter deres mening burde det vært kommunens mål å betjene flest mulig i denne saken, og ikke tjene mest mulig. ”Det rette måtte vært å opprettholde alle bussene en tid, og så kuttet av noe etter hvert. Den bedringen som kom, kom for sent. Da var Gamlebyen for en stor del drept.”³⁵³ Det var sterke ord som ble brukt i forbindelse med den frustrasjonen og skuffelsen mange opplevde. Diskusjonen rundt bussordningen, broa og Gamlebyens fremtid fortsatte, men etter hvert måtte man innfinne seg med at det nok ble flere som var på bussene som gikk *fra* Gamlebyen, enn på dem som gikk *til*.

På senhøsten 1957 kom busselskaper og -holdeplasser i skyggen av interessen rundt traseen for den nye europaveien som skulle gå gjennom Østfold: E6. For Fredrikstad ble redselen for å bli liggende i bakevja trafikkmessig, utenfor den nye gjennomfartsåren til Europa, et mer overskyggende problem.

Gamlebyen kan ikke overleve på bykjærlighet alene

Hva nå?

Det manglet ikke på planer og visjoner for Østsiden etter broåpningen. Blant annet hadde det kommet opp et forslag om et nytt bydelssentrum ved brohodet, med forretninger og andre servicetilbud. Forslaget slo aldri helt igjennom. Det viste seg at det ikke var liv laga.

Størsteparten av beboerne på Østsiden hadde sitt arbeid på Vestsiden, og der var det allerede nok av tilbud og utvalg til å gjøre sine ærender. Fokus på et slikt sentrum var jo også i enda større grad å lede folk vekk fra Gamlebyen.

³⁵² Fredriksstad Blad 18.9.1957

³⁵³ Fredriksstad Blad 20.11.1957

De siste årene før broåpningen hadde mange opplevd at det så lyst ut for Østsiden, med utbygging av industri og etablering av boliger. Det hadde også ført til større trafikk gjennom Gamlebyen. Når broa var bestemt å skulle bygges, var man i Gamlebyen snart i gang for å sikre byen fortsatt folkeliv og næringsdrift. "Gamle Fredrikstad" var svært aktive i saken, og hadde allerede før broåpningen satt seg ned for å drøfte Gamlebyens fremtid etter broa. En sped stemme fra gamlebybeboer maleren John Dahl mente at det faktisk kunne være positivt om trafikken forsvant fra byen: "Gamlebyen vil ikke forfalle selv om trafikken går utenom. Vi husker så godt for en del år siden, folkelivet her om sommeren. Det ble ødelagt i og med trafikken gjennom byen (...)"³⁵⁴ De fleste var likevel enige om at byens eksistens var avhengig av trafikk og tilstrømning av folk, og ønsket å finne frem til måter å trekke mer liv til Gamlebyen.

Flere av forslagene gikk ut på å få nye institusjoner dit som trengte en litt tilbaketrukket tilværelse. Forskningsinstitutter og kunstneriske institusjoner ble foreslått, arkitektlinjen ved NTH var et ønskelig tilskudd. Haakon Karlsen var også inne på ideen om en brukskunstkoloni. Det var på denne tiden også snakk om at militæret skulle ut av Gamlebyen. Nå ble det spesielt viktig å få beholde dem bak murene. Ideen om en militær skole var oppe ved flere anledninger. Et annet forslag gikk ut på at byen kunne bli et idyllisk boligkvarter, noe à la Gamla Stan i Stockholm.

Mindre biltrafikk gjennom Gamlebyen ville gjøre gatene mer tilgjengelige for folkeliv i gatene, og man formodet at det fortsatt ville være en gjennomstrømning av fotgjengere. Det var viktig at byen ble holdt pen og var godt vedlikeholdt, og man håpet at turistene fortsatt ville gi liv til byen i sesongen.³⁵⁵ Sorenskriver Christian B. Apenes mente at håpet ikke var helt borte for at Gamlebyen fortsatt kunne bli en "blomstrende plett i denne by, og i Norge, hvor man gjerne søker hen".³⁵⁶ Fylkeskonservator Lauritz Opstad mente at Gamlebyen ikke skulle bevares først og fremst av turistmessige hensyn, men av hensyn til befolkningen: "Å være en fredet plett er farlig. Fjerner man livet fra Gamlebyen, fjerner man også bydelen."³⁵⁷ Bevaring av det gamle bymiljøet var viktig, men selv om man så på det som verdifullt å også ha et museum i Gamlebyen, var det viktig at Gamlebyen ikke ble et museum. Folk i Gamlebyen mente at det var viktig å ikke være for beskjedne i sine visjoner om fremtidens

³⁵⁴ Fredriksstad Blad 26.2.1957

³⁵⁵ Fredriksstad Blad 29.5.1957

³⁵⁶ Ibid

³⁵⁷ Fredriksstad Blad 25.10.1957

Gamleby. Kino, fest- og møtelokaler, operetteuke og lystspilluke ble foreslått for å trekke folk til byen.

Drømmene og fremtidsillusjonene for Østsiden og Gamlebyen blandet seg med en bitterhet mot kommunen over å ha blitt glemt og overkjørt, og kommunen ble beskyldt for å forholde seg likegyldig overfor Gamlebyens videre skjebne.

Gamlebyen blir sentrum for brukskunst og industrialdesign

Så skjedde det som skulle bli et vendepunkt for Gamlebyen. I april 1958 så byens fremtid ut til å være sikret. På forsiden av Fredriksstad Blad stod det å lese at ”Gamlebyen blir sentrum for brukskunst og industrialdesign. Storstilet plan som vil sikre bydelens fremtid og gi den internasjonalt ry”³⁵⁸. Mannen bak foretagendet var Per Tannum. Han hadde lenge drømt om å opprette en brukskunstkoloni, som kunne bli et kreativt senter for norsk formgivning og kunstindustri.³⁵⁹ Det skulle bli dannet en stiftelse bestående av flere landsomfattende næringsorganisasjoner. Formålet var å ”fremme samarbeid mellom brukskunstnere, håndverks- og industribedrifter med det formål å høyne produktenes standard”³⁶⁰. Organisasjonen hadde utgangspunkt i norsk kunstindustri og bunnet blant annet ut i et ønske om å forskjønne omgivelsene til et bredere lag av befolkningen og var i pakt med en sosialdemokratisk tankegang.³⁶¹

Gamlebyen trengte sårt et nytt livsgrunnlag, og Fredrikstad kommune møtte forslaget fra Tannum med stor velvilje og så på dette tiltaket som en mulighet som ville gi nytt liv til byen. Ideen om å bringe håndverksvirksomhet inn i gamle bydeler for å tilføre liv og bidra til bevaringen av rivningstruet bebyggelse hadde også Harry Fett vært inne på. Han var opptatt av at gamle byer og bydeler ikke bare skulle bevares for så å bli liggende ”dødt og fjernt fra livet”³⁶². Han var inne på dette i boka *På kulturvernets veier* i 1944, og han nevnte Tyskland som et foregangsland for kulturvernet i Norge og viste til at landet hadde hatt mange sterke bevaringsforkjempere som førte til at mange tyske byer var blitt bevart. De jobbet hardt og lyktes i stor grad med å gjøre de gamle byene populære, og han nevner Frankfurt som et eksempel: ”Gamlebyens håndverkere fikk arbeide i sine gamle gårder, og de gamle gater fikk

³⁵⁸ Fredriksstad Blad 9.4.1958

³⁵⁹ Figueiredo1999:127

³⁶⁰ Skaug 1995:3 (Fra Plus’ formålsparagraf)

³⁶¹ Ibid.

³⁶² Fett 1944:129

bevare sitt ansikt.”³⁶³ I Gamlebyen i Fredrikstad var det ikke så mange håndverkere igjen i byen, men med Plus kom en ny mulighet til igjen å fylle byen med variert håndverksvirksomhet.

Kunstnerkolonier var ikke en helt ny tanke, men Plus ble revolusjonerende i norsk sammenheng. Et viktig forbilde, sier kunsthistoriker Anne Berit Skaug, var 1800-tallets idealsamfunn, som hun betrakter som en reaksjon på den økende industrialiseringen innenfor bysamfunnene.³⁶⁴ Sosialfilantroposofiske bevegelser ønsket å grunnlegge små, selvforsynte samfunn, utenfor byens mas og støy i landlige idylliske omgivelser. Skaug sammenligner til en viss grad Plus med Lysakerkretsen fra rundt århundreskiftet, ellers skilte Plus seg ut fra tidligere kunstnerkolonier fordi det etablerte seg i et allerede etablert bysamfunn. Gamlebyen hadde det perfekte miljø og atmosfære til et slikt prosjekt, og etter å ha vurdert Hadeland og Røros var det Svein Winge i Landslaget for reiselivet i Norge som tipset Tannum om Gamlebyen.

Fredrikstad kommune med Haakon Karlsen i spissen var svært positiv til en slik etablering i Gamlebyen. Ifølge Skaug, som har skrevet om Plus, hadde denne velviljen sammenheng med et ønske om byrehabilitering. Direktør Tannum mente at disse arbeidende verkstedene som skulle være åpne for publikum, ville gjøre Gamlebyen til en dobbelt turistattraksjon. Ivo de Figueiredo kaller dette i *Byhistorien* for et ”fornuftig ekteskap”³⁶⁵ fra første stund. Før turistsesongen skulle ti forskjellige verksteder og atelierer opprettes: glasshytte, sølv- og emaljeverksted, intarsiaverksted, tapetserverksted og vevstue.³⁶⁶ Brukskunstkolonien skulle bli en institusjon som ville representere Norges renommé i markeder som søkte høyverdige varer fra Skandinavia. Plus og Landslaget for reiselivet uttalte også at de trodde dette vil bli en glimrende reklame for Norge, og en nasjonal attraksjon i sin helhet:

Da er på en måte sirkelen sluttet og Gamlebyen har igjen funnet seg selv, for i den byen arbeidet tidlig i forrige århundre håndverkere, både snekkere og sølvsmeder, hvis produkter i dag er antikvariske klenodier. Måtte tradisjonen bli ført videre.³⁶⁷

³⁶³ Fett 1944:130

³⁶⁴ Ibid.

³⁶⁵ Figueiredo1999:127

³⁶⁶ Dehli 1964:568

³⁶⁷ Fredriksstad Blad 9.4.1958

14. november 1958 åpnet Plus-senteret. Den ble en viktig faktor for å gi liv til Gamlebyen, men også fordi byen i enda større grad ble synlig for et større publikum. Det er interessant å registrere at begge Fredrikstad-avisene beskriver Plus' ankomst som at byen finner tilbake til seg selv. Brukskunst og håndverk så ut til å ha en naturlig plass i Gamlebyen. Charlie Jansson³⁶⁸ skrev i Demokraten:

Den gamle festningsbyen kan finne tilbake til seg selv, ikke for å skyte med kanoner, men for å danne en forsvarsbarriere om den kunst som omgir oss alle i hverdagen og hindrer at den faller sammen som offer for forsimpning.³⁶⁹

Festningsbyen hadde fått ny betydning og en ny rolle. Vollene og vollgravene hadde nok en gang fått en viktig forsvarsmessig rolle.

Gamlebyen i søkelyset

Gamlebyen hadde fått en organisasjon til byen som bidro til både arbeidsplasser, innbyggere og mer turister. Kampen for livet i Gamlebyen var likevel ikke over. Med bybroa hadde Gamlebyen delvis mistet den direkte kontakten med sentrum på Vestsiden, og ble enda tydeligere liggende utenfor som noe "annerledes". Det naturlige grunnlaget for næringslivet var svekket, og selv om Plus hadde ført med seg nye muligheter for byen, fortsatte kampen for livet i Gamlebyen. Samtidig som flere utover på 1960-tallet fikk øynene opp for Gamlebyen som verneverdig, var fokus på nødvendigheten av, og kampen for, liv i Gamlebyen også en sak som ble mer og mer tydelig i mediebildet i årene etter broåpningen.

På foråret i 1965 hadde Fredriksstad Blad en serie som het "Gamlebyen i søkelyset". Georg Apenes³⁷⁰ hadde en serie med intervjuer med menn som hadde gjort Gamlebyens sak til sin. Det sies i beskrivelsen av denne serien at de i en serie intervjuer skulle "(...) få anledning til å gjøre sine refleksjoner – fremme sine tanker og ideer og antyde hvilke veier som bør velges om vi vil bevare bydelen bak vollene"³⁷¹. Her stilles det spørsmål om hvordan det ligger an med viljen til å ta vare på Gamlebyen. "Vi tror det er grunn til å stille disse spørsmålene", ble det sagt i innledningen til serien, "svarene kommer fra menn som i 'ord og handling' har gjort Gamlebyens sak til sin"³⁷². De som uttalte seg, var blant annet billedhugger Waldemar S.

³⁶⁸ Journalist og senere redaktør i Demokraten (1971-1985)

³⁶⁹ Demokraten 1958, i Dehli 1963:569

³⁷⁰ Georg Apenes var selv "gamlebyentusiast" og aktiv i Foreningen "Gamle Fredrikstad".

³⁷¹ Fredriksstad Blad 23.1.1965

³⁷² Ibid.

Dahl, fylkeskonservator Lauritz Opstad, maleren Ivar Bruu, oberst Thorleif Salterød, sorenskriver Christian B. Apenes og turistsjef Sigurd Knudsen jr.

Alle la stor vekt på at det måtte være liv i byen, og at det var helt vesentlig for at bydelen skulle kunne beholde sitt særpreg som et levende kulturminne. Liv i byen ville også gjøre byen attraktiv. Det var viktig at folk ble bevisste hvilken verdi Gamlebyen hadde. Samtidig som det var viktig at det ble lagt til rette for turister, var det også viktig at byen skulle være et sted å trives for beboerne. Liv i byen ville også gjøre bydelen attraktiv! De fleste var enige med fylkeskonservator Opstad i at selv om det var viktig at Gamlebyen ble tatt vare på og bevart, ville ikke fredning være veien å gå. Det ville bli dyrt og vanskelig for eierne å holde husene ved like: ”Fredning av bygninger kan være en snarvei til forfall.”³⁷³ For å kunne konkurrere med nye boligstrøk var det likevel viktig at man i Gamlebyen kunne tilby de samme bekvemmelighetene som andre steder, slik at de ble tilpasset det moderne menneskets behov. Han spådde også at det ville gå mote i det å bo i gamle hus i gamle miljøer.

Christian B. Apenes var av dem som ikke var helt fornøyd med tingenes tilstand i Gamlebyen, og mente at byen stod foran ”en skjebnens time ” pga. den sterkt sentraliserte utbyggingen på Vestsiden. Det var viktig at Gamlebyen ikke ble glemt midt oppi det hele, og at den ble tatt vare på. I en tid da det ble stilt nye krav til bekvemmelighet og praktiske løsninger, måtte man være oppmerksom på at Gamlebyen ikke bare ble et dødt museum, men kunne fortsette å være en levende organisme. Det var viktig å fokusere på historie og tradisjoner, men som Apenes påpekte til Fredriksstad Blad: ”Et fortidsminne må fylles med liv hvis det skal kunne fange et menneskes sinn i plastalderen.”³⁷⁴ Han var ganske sikker på at det fantes folk som ønsket seg et liv og en tilværelse der ”tiden ikke var den evige plageånd”. Det var ikke en millioninnsprøyting Gamlebyen trengte, men en fornuftig anvendelse.

Over broa inn i en ny tid

Ønsket om at Gamlebyen skulle være en levende by, var ikke av helt ny dato, men i forbindelse med broåpningen kom viktigheten av denne diskusjonen til overflaten og ble helt essensiell for Gamlebyens eksistens. Gamlebyen ble liggende utenfor den naturlige kommunikasjonsåren mellom Øst- og Vestsiden, og havnet i en bakevje rent fysisk, men også

³⁷³ Fredriksstad Blad 30.1.1965

³⁷⁴ Ibid.

i manges bevissthet. Broa kom også i en tid da det moderne samfunn stod foran store endringer. Etnolog Arne Lie Christensen diskuterer i sin bok om det norske landskapet hvilke endringene dette førte med seg, påvirket landskapet og vår oppfatning av rommet. Blant annet førte de nye kommunikasjonslinjene i økende grad ut av bygda og småstedene, og oppløste de lokalt orienterte kunnskapene.³⁷⁵ Moderniteten hadde ført til at lokalsamfunn i større grad ble oppløst og integrert i nye fellesskap påvirket av globale krefter, og blikket ble i større grad rettet ut, og bort fra nærmiljøet. For Gamlebyens del ble det snart tydelig at selv om man til slutt hadde klart å få bussen til å kjøre innom byen, var det likevel problematisk å få folk til å gå av her. Det så ut til at bussen oftere fraktet folk ut av byen og over til Vestsiden.

I tiden etter krigen slo også de nye byformingsidealene med sonedeling og åpnere bystruktur inn for fullt, hvilket man også kunne se i Fredrikstad. Bysentrum ble åpnet opp for, og la til rette for, den stadig økende biltrafikken, og kjøpesentre med bredt utvalg og større tilgang på ulike varetyper på samme sted gjorde daglighandelen lettere. Samtidig befant både offentlige kontorer og virksomhet seg i større grad på Vestsiden. Med åpningen av broa og nye bussruter ble dette et spesielt ”uheldig sammentreff”, og konsekvensene av broa ble forsterket av generelle tendenser i samfunnet. Med broa ble byen på Vestsiden mer tilgjengelig. På Vestsiden hadde man et bredere utvalg av varer og tjenester å velge i, og når den naturlige veien ikke lenger gikk gjennom Gamlebyen, ble dette heller ikke et naturlig stopp. Nå kunne man like gjerne kjøre over broa og gjøre alle sine ærend på Vestsiden.

Med broa ble oppfattelsen av det lokale rommet endret. Gamlebyen var ikke lenger et naturlig sentrum for de som kom fra Østsiden, og som så mange andre steder i samme periode resulterte dette i ny lokal sentralisering rettet mot større sentra. Christensen kaller disse ”magneter” og konkluderer med at den nye tiden skapte nye mønstre, og at ”gamle ”magneter” i landskapet mistet sin tiltrekningskraft mens nye kom til og forskjøv tyngdepunktene.³⁷⁶ Jeg synes det gir et godt bilde på hva som skjedde i Gamlebyen. Gamlebyen ble etter at broa kom, ”avmagnetisert”, mens byen på Vestsiden fikk større tiltrekningskraft på østsidenbeboerne. Etnolog Solveig Olaisen har blant annet sett på hvordan konsekvensene av moderniteten påvirket folks praksis og forhold til omgivelsene på Hyllstranda,³⁷⁷ i sin hovedoppgave *Fjorden, kaien, veien og verden*. Hyllstranda ble knyttet til

³⁷⁵ Christensen 2002:67

³⁷⁶ Ibid.

³⁷⁷ En liten bygd nord for Stavanger

det overordnede veinettet så sent som i 1979. Før dette var bygda knyttet til omverdenen via fjorden og fjordbåtene. Da veien kom, førte dette til store endringer både i den indre organiseringen av bygda og i bygdas forhold til omverdenen. Også her fikk bygda nye møtesteder og fokuseringspunkter.³⁷⁸

Mye av fokuset i ”brodebatten” lå på bussforbindelse og rutetider. Bakgrunnen for denne debatten var broa, og hvordan broa førte veien og trafikken vekk fra Gamlebyen. Det var likevel ikke bare nye bussruter og busstopp som utgjorde en trussel for livet i Gamlebyen. Det at veien ble lagt utenfor den gamle byen, slik at all rullende trafikk lettere hadde tilgang til Vestsiden enn før, uten å måtte reise gjennom Gamlebyen, og at byen ikke var noe naturlig stoppested for bilistene, hadde også konsekvenser for Gamlebyen. Selv om bilen fortsatt ikke var allemannseie, var trafikken sterkt økende. Olaisen påpeker i sin oppgave på at da veien kom til Hyllstranda, opplevde mange at veien i større grad førte ut av bygda og til møteplasser utenfor, samtidig som den påvirket til å løse opp indre strukturer i bygda.³⁷⁹ Med den nye tilgangen til Vestsiden mistet Gamlebyen mye av sitt næringsgrunnlag, samtidig som også andre institusjoner hadde forsvunnet fra byen. Olaisen har brukt sosiolog Anthony Giddens’ eksempler om modernitetens utleiringer for å forklare det som skjedde på Hyllstranda. Med utleiringer mener Giddens ”at sosiale relasjoner ’løftes ut’ av lokale interaksjonssammenhenger og restruktureres på tvers av uendelig spenn av tid og rom”³⁸⁰. I Gamlebyen var denne prosessen allerede startet med utbyggingen på Vestsiden, men med broa og de forventede konsekvensene av denne ville det i enda større grad føre til at folks lokale og sosiale relasjoner ble flyttet ut av den lokale konteksten og bli knyttet til nye sammenhenger utenfor byen. Dermed økte faren for å havne i bakevja både fysisk og sosialt. Gamlebyen hadde heller ikke de samme utviklingsmulighetene som Vestsiden. Den var bokstavelig talt hemmet av de fysiske omgivelsene.

Mens veien i Hyllstranda som så mange andre steder ble ført *til* bygda, ble veien og broa over Glomma lagt *utenfor* Gamlebyen og førte veien *vekk* fra byen. Heller ikke dette var et ukjent fenomen. De nye kommunikasjonsmidlene ville kjøre uten hindringer som sakket farten, det krevde plass og farbar vei. Mens byene ble bygget ut for å gjøre plass til bilen, var det likevel mellom byene at den effektive forflytningen kunne skje. I Christensens bok siterer han Inge

³⁷⁸ Olaisen 2001:85ff

³⁷⁹ Ibid.

³⁸⁰ Giddens 1997[1990]:24

Krokann, som undret seg over at veien oppover Ottadalen ikke skulle gå der folket var. Etter hvert gikk det opp for ham og hans sambygdinger at ”vegen skulle ikkje fyrst og fremst vere ein lokaltjenar for bygda, men ei livåre for landet”³⁸¹. Som Christensen påpeker, var han inne på noe vesentlig. Det er her snakk om vegutbygging på slutten av 1800-tallet, men dette er også utgangspunktet for vegutbygging i senere tid, hvor ”de nye veiene ikke tok utgangspunkt i den lokale bosetningen, men dannet et landsomfatende nett som knyttet bygdene sterkere til byene”³⁸². Dette førte til at mange bosetninger og små bygdesentra ble liggende utenfor de store ferdselsårene.

I 1900-tallets moderne verden hadde byens rom blitt systematisk utformet og organisert slik at kollisjoner og konfrontasjoner ikke skulle kunne skje: ”Det för artonhundratalets stadsbyggande utmärkande tecknet var boulevarden, et medium för sammanförande av explosiva materiella och explosiva kreftar; det karaktäristiska för nittonhundratalets urbanism har varit motorvägen, ett medel för att hålla dom åtskilda,”³⁸³ sier Marshall Berman om urbaniseringsprosessen som foregikk på 1900-tallet. Ingen mennesker eller andre hindringer skulle bremse flyten i trafikken. Fra å være truet av trafikken føyde mannen på gaten seg inn i den nye makten ved å bli mannen i bilen. Det nye perspektivet som ble oppnådd med en slik forflytning, skapte grunnmønsteret for 1900-tallets modernistiske planlegging og utforming av byene.

For å illustrere endringene har Berman brukt arkitekten Le Corbusiers oppfattelse av omgivelsene og hans ideal i formingen av byrommet som eksempel. Den nye modernistiske arkitekturen og planleggingen av byrommet skapte hva Berman betegner som en modernisert pastoralversjon: en romslig og sosialt oppdelt verden hvor mennesker, trafikk, arbeide, fritid, fattige og rike ble delt inn i ulike, adskilte soner.³⁸⁴ Det sonedelte og spesialiserte samfunnet ble en del av den moderne byen, hver aktivitet på sin plass. Filosofien bak den moderne veiutbyggingen var også et resultat av dette. I et slik modernitetsperspektiv falt Gamlebyen utenfor i dobbel forstand, og den trusselen brobyggingen utgjorde, blir i høyeste grad forståelig. Rent fysisk kom Gamlebyen i en bakevje på grunn av de nye tankene om bro- og veiutbygging, men på et annet plan havnet Gamlebyen utenfor i forståelsen av det nye modernitetsbegrepet og falt ikke uten videre inn som en naturlig del av det moderne

³⁸¹ Krokann 1982[1942], i Christensen 2002:311

³⁸² Christensen 2002:311

³⁸³ Berman 1995[1982]:155

³⁸⁴ Berman 1995 [1982]:158

samfunnet. Kampen for Gamlebyen handlet derfor ikke slik jeg ser det, bare om broa og veien, bussruter og fergeavganger, men den kjempet om en plass i tiden. Byen kjempet på et grunnleggende plan for retten til sin eksistens i en moderne tid.

Med bilsamfunnet og utbyggingen av motorveisystemer ble den generelle oppfattelsen og opplevelsen av rommet endret. Før broa kom i Fredrikstad, knyttet fergen over elva bydelene tettere sammen. Båten ankom Gamlebyen direkte, og man var avhengig av å kjøre eller gå gjennom byen. De kronglete gatene krevde lavere fart og tettere kontakt med byen. Etnolog Orvar Löfgren forklarer sammenhengen mellom veibyggingen og den økte bilbruken og hvordan dette endret opplevelsen av omgivelsene og landskapet. Fra mellomkrigstiden kan man følge hvordan bilismens fremvekst gradvis løftet veien ut av landskapet og veien endret karakter og innhold.³⁸⁵ Fra å være lokalbefolkningens bevegelsesrom ble veien i større grad bilens domene. Berman var også inne på hvordan veiene i større grad ble lagt til rette for bilister. Den økte farten som de nye veiene ga rom for, minsket også mulighetene til å stoppe langs veien. Innkapslet i bilens rammeverk føk landskapet forbi til neste naturlige stoppested: ”Motorvägen accentuerade bilistens separation från landskapet och skapade en märklig avskildhet.”³⁸⁶ Nærheten til rommet utenfor ble borte, blikket ble rettet fremover. Opplevelsen av omgivelsene ble i større grad preget av de begrensningene bilen gir. De tette og konstruerte strukturene i eldre byer og tettsteder som Gamlebyen var et eksempel på, ble sett på som hindringer i den frie flyten.³⁸⁷

De mentale endringene og den nye oppfattelsen av rommet var også en grunn til at Gamlebyen falt utenfor. Med den nye veien og lettere tilgjengelighet til Vestsiden ble ikke Gamlebyen lenger et naturlig mål. Christensen sier at forholdet mellom by og bygd i økende grad ble et forhold mellom sentrum og periferi i det fremvoksende bilsamfunnet.³⁸⁸ I dette tilfellet gikk Gamlebyen fra å være naturlig tilknyttet sentrum på Vestsiden til å bli periferi. Sett i forhold til datidens byplanfilosofi og nye tanker og tilpasninger i utbyggingen av veinettet ble Gamlebyen rett og slett gammeldags.

For igjen å bruke et av Christensens uttrykk kan man si at Gamlebyen ble *omladet* da Plus kom til byen. Byen hadde blitt *avmagnetisert* med broa og følgene av den, men ble tilført ny

³⁸⁵ Löfgren 1997:58

³⁸⁶ Ibid.

³⁸⁷ Christensen 2002, Berman 1995[1982], Löfgren 1997

³⁸⁸ Christensen 2002:316

energi i form av Plus, som rent bokstavelig kan omskrives til ”positivt ladet energi”. Med Plus fikk Gamlebyen nytt liv og mulighet for rehabilitering, samtidig som den igjen ble en del av det moderne gjennom Plus’ idé og filosofi. Samtidig fikk byen også i større grad preg av funksjonsblanding. Gamlebyen ble dermed et møtepunkt mellom nytt og gammelt, og fikk tilført nytt liv og ny giv.

Selv om Plus kom til, er det ikke til å komme utenom at bybroa frarøvet Gamlebyen noe av det livet som trafikken til byen tidligere hadde tilført, samtidig som mye av presset på Gamlebyen forsvant med den. Kanskje kan man se på konsekvensene av broa også fra en annen side. Da byen ble liggende i en bakevje og mistet gjennomgangstrafikken, ble den heller ikke til noe hinder for den moderne utbyggingen eller den økende trafikken. Derfor fikk den også ligge i le for store endringer som så mange andre gamle bydeler var utsatt for for å tilpasse disse til det moderne liv og nye krav i en moderne bystruktur. Det virker sannsynlig at dette har vært en påvirkende faktor i bevaringen av byen. At den for en tid ble ”glemt” og ble liggende utenfor, kan ha vært medførende til at byen har fått bevare sin form og sitt innhold, og at den fortsatt fremstår som et helhetlig festningsanlegg.

Brobyggingen og kampen for livet i Gamlebyen ser også ut til å ha påvirket møtedeltagelsen i ”Gamle Fredrikstad”. I en artikkel i Fredriksstad Blad kommenterer rådmann Haakon Karlsen: ”For noen år siden var det bare en 6–7 ildsjeler på møtene til Festningsvollenes forskjønnelse. Annerledes i dag.”³⁸⁹ Det virker som om temaet berørte og engasjerte flere enn hva tidligere temaer som hadde vært oppe til debatt i foreningen, hadde gjort. Dette underbygger påstanden om at det ikke var hvem som helst som engasjerte seg i Gamlebyen som kulturminne og vern av fortidens levninger i utgangspunktet. Endringene påvirket i større grad folks hverdagsliv, og faren for å havne ”utenfor” utgjorde en større trussel. ”Gamle Fredrikstad” sitt virkefelt ser ut til å ha blitt utvidet, og i enda større grad dreie seg om mer enn vern av festningen og byen. Å bevare et rikt folkeliv og variert næringsvirksomhet i Gamlebyen ble et viktig moment i bevaringen av byen.

Sett i motsetning til kampen om bevaringen av de fysiske omgivelsene i Gamlebyen ser denne saken ut til å engasjere et bredere lag av beboerne. Jeg oppfatter det som om denne saken i større grad grep direkte inn i folks liv og truet lokalmiljøets eksistens. Både beboere og

³⁸⁹ Fredriksstad Blad 20.11.1957

forretningsstanden i Gamlebyen stod sammen for ”å overleve”. Dessuten trengtes det ikke spesialkunnskaper for å engasjere seg i denne formen for bevaring. Likevel var det også i denne saken mange av de samme stemmene som vi har hørt om i forbindelse med vern av Gamlebyen som kulturminne, som var mest hørbare i avisene. Å engasjere seg både i vern av Gamlebyen og for en levende by utgjorde ikke nødvendigvis noen motsetning. Det ser vi blant annet av ”Gamle Fredrikstad” sitt engasjement i begge saker.

Kampen for Gamlebyen kan også oppfattes som kampen for byens og beboernes identitet. Med broa fikk Gamlebyen på mange måter ny status. Fra å være en del av Fredrikstad by ble den liggende utenfor. Man kan også se deltagelsen i debatten som fulgte etter broåpningen, som en reaksjon på hvordan dette rokket ved Gamlebyens og beboernes identitet. Byen hadde på mange måter forandret sin rolle da den gikk fra å være en del av sentrum til å bli periferi. Ved at Gamlebyen mistet gjennomgangstrafikken og mye av næringsgrunnlaget, til at brukskunstsenteret Plus fikk en synlig plass, måtte byen defineres på nytt. Dette ville også ha betydning for beboernes oppfatning av seg selv som en del av byen, og for oppfattelsen av Gamlebyen sett utenfra.

Debatten som oppstod i kjølvannet av brobyggingen, tydeliggjorde fokuset på hva Gamlebyen skulle være: kulturminne, museum eller levende by. Gamlebyen som gammel og som en kontrast til det moderne ble på mange måter tydeliggjort etter at broa kom. Samtidig ble kampen for ikke å ende opp som død museumsby, men få lov til å være en del av det moderne samfunnet og få beholde livet og alt som kunne gi grunnlag for liv i byen, en kamp som ikke var over med brodebatten. Man kan heller si at problemstillingen ble aktualisert og tydeliggjort i forbindelse med denne debatten. Diskusjonene om hvem som skulle få definere Gamlebyen, og hva den skulle være, og kampen for livet i byen fortsatte. Broa markerte heller starten på en kamp som fortsatte med økt styrke.

Del 5. Avrunding og sammenfatning

I denne oppgaven har jeg sett på ulike måter å oppfatte og fremstille Gamlebyen i tiden frem mot 1970. Jeg har tatt utgangspunkt i tre ulike diskurser, for å se hvordan forestillingene om Gamlebyen ga seg ulike uttrykk.

Jeg begynte med å se på oppfattelsen av Gamlebyen som kulturminne, og hvordan byen ble gjenstand for interesse blant kulturminnevernere og andre historisk interesserte. Både lokalbefolkningen, Riksantikvaren og Fortidsminneforeningen viste tidlig på 1900-tallet engasjement for byen. Riksantikvar Harry Fett, og flere med ham, så på Gamlebyen som et unikt kulturminne i nasjonal sammenheng. Festningsbyen var interessant som det best bevarte festningsanlegget i Norden, og som en rest fra et førindustrielt samfunn. Interessen for å bevare Gamlebyen førte blant annet til at Gamlebyen ble oppmålt og listeført, og at det ble gitt ut en bok om byens historie og arkitektur fra Riksantikvaren i 1934. Lokalt ble Foreningen "Gamle Fredrikstad" stiftet i 1949 for å bevare byens interesser, byen fikk egne bygningsvedtekter i 1956 og en omfattende bevaringsplan i 1969. Både enkeltpersoners og foreningers engasjement var medførende til at byen fikk beholde sitt særpreg.

De som interesserte seg for kulturminnevern representerte hva jeg har kalt en *motkultur*, og bestod av en liten gruppe i samfunnet. Overvekten av de som interesserte seg for kulturminnevern utgjorde helt frem til 1960, 1970-tallet en konservativ gruppe, og var ofte representerte av de borgelige. Vernetanken ble i folks bevissthet koplet til et konservativt grunnsyn, og utgjorde en isolert posisjon i forhold til storsamfunnet. De som engasjerte seg i kulturminnevern bestod i stor grad av en fagsterk elite, og ble sett på som en liten subkultur.

Frem til slutten av 1920-tallet representerte Gamlebyens byplan faktisk et forbilde i moderne byplanlegging, men byen representerte også en motsats til det moderne. Med de store endringene og omstruktureringen i samfunnet som akselererte, særlig etter siste verdenskrig, økte interessen for å bevare gamle bymiljøer. I den nye byplanfilosofien, og de modernistiske idealene som gjorde seg gjeldende fra 1930-tallet var det liten plass for gammel, upraktisk og tett småhusbebyggelse. Man kan se den økte interessen for gamle bymiljøer som en reaksjon på skyggesidene ved velstandsutviklingen, der kjente omgivelser ble rasert og måtte vike for ny bebyggelse og store trafikkanlegg. Å bevare det gamle ble en måte å holde fast på det som

var i ferd med å forsvinne. Det ble også en måte å skape faste holdepunkter, og gi en følelse av tilhørighet, orden og oversikt i et samfunn preget av endring og flyktighet. Gamlebyen representerte en kontrast til det moderne samfunnet. Begeistringen for byen og festningsanlegget var nok også begeistringen for det eksotiske i det som var annerledes

Som kontrast til det moderne fikk Gamlebyen også utgjøre en scene for idyllisering av det fortidige, og et utgangspunkt for nostalgi. I en slik forståelse av Gamlebyen fikk de fysiske omgivelsene i det gamle anlegget betydning utover det å være et bevaringsverdig kulturminne. Kulturminnevern kan også oppfattes som nostalgi, og var med på å gi næring til nostalgiske lengsler og forestillinger. Flere av avisartiklene, særlig i perioden 1930 – 1967, var nostalgiske og tegnet et idyllisk bilde av Gamlebyen. Jeg har tolket dette som at man opplevde Gamlebyen som en direkte link til fortiden og ”historien”. Gamlebyens alderdommelige preg og faktiske alder var vesentlig for å fremkalle nostalgi. Nostalgi kan sies å uttrykke et savn, og utgjør på mange måter en kritikk til samtiden. I en tid hvor samtiden kunne fremstå som uoversiktlig utrygg, ble nostalgi en tilflukt til det trygge og bestandige. Avstanden i tid visket vekk det negative som eventuelt måtte ha funnet sted. Bilde av Gamlebyen ble bildet av en bedre tid, og et sted hvor man kunne oppleve fortidig idyll, og komme i kontakt med historien og sine røtter.

Dette siste var også viktig aspekter ved Gamlebyen når den ble trukket frem i andre sammenhenger, da særlig med tanke på å virke samlende og for å bygge opp under en felles kollektiv identitet i Fredrikstad. Historie ble en viktig faktor i identitetsoppbyggende arbeid, og Gamlebyen ser ut til å ha hatt en sentral plass i den lokale bevisstheten i så måte. Opplevelsen av det flyktige og foranderlige ved moderniteten, var også et utgangspunkt for at historien fikk en viktig plass på letingen etter egen identitet. Hvem man var hang også sammen med hvor man kom fra, sett i forhold til både sted og opphav. Diskusjonene rundt Gamlebyens navn og status ble viktige faktorer for å definere byens identitet. Byen ble trukket frem og tatt i bruk under festnings- og byjubileene i 1963 og 1967 og messene i 1936 og 1957. Dette ble gjort i den hensikt å samle bybefolkningen å for bygge opp under en felles historisk og lokalt forankret identitet.

Identitet kan også sees som et aspekt i den siste delen hvor jeg sett på omstendighetene rundt åpningen av bybroa i Fredrikstad, og hvilke konsekvenser dette hadde for Gamlebyen. Med bybroa ble hovedferdselsåren mellom Øst- og Vestsiden lagt utenom Gamlebyen. Byen mistet

da den daglige gjennomgangstrafikken den hadde hatt så lenge de to bydelene var forbundet med ferger. Man kan se brobyggingen som en naturlig del av den moderne utviklingen, og for Fredrikstad betydde det at Øst- og Vestsiden av Glomma fikk fast forbindelse. For Gamlebyen betydde dette å havne i en bakevje i forhold til broa og den nye veien, samtidig som den stod i fare for å miste store deler av busstrafikken som frekventerte fra østsiden, og fergeavgangene over Glomma. Gamlebyens beboere og næringsdrivende var engstelige for at byen skulle miste alt liv i og med at trafikken ble borte, og føre til at næringsgrunnlaget ble borte. At det var liv i Gamlebyen ble sett på som en forutsetning for Gamlebyens eksistens, for at folk ville bo der, gjøre sine ærender og i det hele tatt ha et ønske om å oppsøke byen. Liv i byen ville redde den fra forfall og skape grunnlag for revitalisering av Gamlebyen, samtidig som den generelt ville fremstå som mer attraktiv. Beboerne og de næringsdrivende kjempet en hard kamp for livet i Gamlebyen, og det ble mye diskusjon om bussruter, fergeavganger og andre tiltak for å trekke folk til byen. Ingen ønsket at byen skulle bli liggende som et dødt museum.

Man kan også tolke denne kampen som en kamp for å få være en del av det moderne samfunnet, samtidig som byen skulle få beholde sitt særpreg. Tanken om at livet i Gamlebyen var en viktig del av hva man ønsket at Gamlebyen skulle være: en levende by og ikke et dødt museum, var ikke ny, men temaet ble aktualisert og satt på spissen i forbindelse med broåpningen i 1957. Det var ikke til å unngå at trafikken nå i større grad gikk over til vestsiden. Da brukskunstkolonien Plus etablerte seg i Gamlebyen fikk byen tilbake noe av folkelivet. Dette ble også en viktig faktor for å øke turisttrafikken til byen, og for å gjøre byen mer synlig i det offentlige rom. Kampen om å beholde folkeliv og et variert næringsliv i byen var ikke over med brodebatten, men ble tydeligere i årene som kom.

De ulike oppfatningene og fremstillingene av Gamlebyen eksisterte side om side, og var produkter av sin samtid. De var resultater av en moderne tankegang, samtidig som de kan sies å være en reaksjon på modernitet. Kulturminnevernernes ønske om å bevare Gamlebyen, og den generelt økte interessen for byens historie på 1900-tallet hadde utgangspunkt i en moderne oppfattelse av tid og rom. I den lineære fremtidsrettete oppfattelsen av tid oppstod fortid og nåtid som skilt fra hverandre. Historien og det fortidige representerte en tid som var gått tapt, og i en tid hvor forandringene skjedde i høyt tempo ble mange fortidslevninger snart borte. Fortiden fremsto som et fremmed land: sjelden, eksotisk og annerledes. I kraft av sin annerledeshet fikk den også verdi. Samtidig som historien skilte seg ut fra nåtid, ble historien

også et utgangspunkt for å finne svar på hvor man kom fra, og fikk representere goder som var essensielle for et godt liv: tilhørighet og identitet, sammenheng og et meningsfylt liv. Sånn sett kan bevaring av historiske kulturminner som Gamlebyen også gi mening som utgangspunkt for nostalgi og identitet

De to første diskursene skiller seg ut fra den siste ved at de er tydelig fortidsrettet. Selv om oppfattelsen av Gamlebyen var produsert i nåtid, ble blikket rettet bakover og Gamlebyen fikk verdi fordi den var ”gammel” og representerer historien, og i stor grad som kontrast til det moderne. I den siste diskursen var blikket i større grad rettet fremover. Gamlebyen kjempet om å få være en del av det moderne samfunnet. Byens identitet handlet mindre om historie og mer om å definere seg selv i forhold til det moderne. Debatten rundt broåpningen kan sees på som konsekvens av moderniteten både ved at broa utgjorde et aspekt ved moderniteten og en trussel for Gamlebyen, samtidig som Gamlebyen ønsket å få være del av den. Det handlet også om å få være ”den man var”. Gamlebyen representerte noe gammelt og annerledes og utgjorde i seg selv en motsats til modernitet og moderne idealer. Med bybroa og konsekvensene av denne, ble Gamlebyen på sett og vis ble ekskludert fra det moderne. Byens annerledeshet ble tydeliggjort, og i et moderne bilde var ikke byen bare gammel, men gammeldags. Sånn sett kan man også se på de som kjempet for Gamlebyen i denne prosessen som en motkultur.

Jeg tror altså at man kan se de ulike oppfatningene av Gamlebyen som uttrykk for motkulturer i mer eller mindre grad. Selv om de var resultater av modernitetens tidsforståelse og virkelighetsoppfatning, utgjorde de også på hver sin måte kritikk til det moderne. Dette betyr ikke at de som uttaler seg ikke samtidig ønsket å være en del av det, men at de stiller kritiske spørsmål til modernitetens konsekvenser og kan også sees som motsatsen til hva det moderne samfunn representerte. Dette kan også sees på som opptakten til en tendens som ble tydeligere på 1970-tallet da man i større grad begynte å stille seg kritisk til modernitetens konsekvenser. Bruken av Gamlebyen for å samle bybefolkningen og som utgangspunkt for identitet er vanskeligere å forklare som motkultur, men også i en slik bruk av byen er historien og byen som motsats til det moderne essensielle. Det er likevel viktig også å se på de ulike måtene å oppfatte og fremstille Gamlebyen på som en del av det moderne, og produkter av sin tid.

Hvordan byen ble oppfattet og fremstilt leder også frem til spørsmålet: hvem skulle få definere Gamlebyen, og hva skulle Gamlebyen være? Skulle hovedvekten ligge på Gamlebyen som kulturminne og utgangspunkt for romantiske drømmerier godt beskyttet mot omverden, eller skulle den også få være en levende bydel med moderne fasiliteter, et variert næringsliv og som en integrert del av Fredrikstad? Selv om de fleste var enige om at liv i Gamlebyen var verdifullt for byen, er tyngdepunktet i en slik vurdering forskjellig. Kulturminnevernerne ville nødvendigvis legge hovedvekt på bevaringen av det gamle anlegget, og for nostalgikerne var det viktig at byen fortsatte å ha et alderdommelig preg. Selv om liv i byen ble sett på som verdifullt også innenfor disse gruppene, virker det likevel ikke like avgjørende for Gamlebyens verdi som det man får inntrykk av i diskusjonene som utspiller seg rundt broåpningen. I Gamlebyen ønsket man fortsatt at byen skulle få beholde sitt særpreg. Gamlebyen representerte ”gamle dager” og et miljø fra en fortid med andre idealer, men krevde like fullt å få være en del av et moderne samfunn i egenskap av sin annerledeshet.

Det som skjedde i tiden rundt broåpningen kan sees som starten på en debatt som har vart helt frem til i dag. Etter 1970 har debatten fått langt flere stemmer, både med hensyn til bevaring, restaurering og livet i Gamlebyen. Dette blir også synlig i avismaterialet med tanke på frekvens, hvem som skriver til og hvem som uttaler seg i avisene om ulike saker i Gamlebyen. Ujevnhetene mellom Fredrikstad Blad og Demokraten i forhold til å skrive om Gamlebyen jevner seg også ut.

Hvordan ting skal gjøres, hvem som skal få fylle byen med liv og hvem som skal få bestemme hva i Gamlebyen har blitt et tydeligere tema de siste årene. Kampen for å ikke ende opp som museumsby er også fortsatt aktuell. I senere tid har det handlet mindre om kollektivtrafikk og mer om biler i gatene, og om hvem som skal få fylle byen med liv etter at forsvaret ble tatt ut av Gamlebyen i 2002. Gamlebyens verdi som kulturminne er i dag udiskutabel, men man har lagt vekt på at byen skal være en integrert del av Fredrikstad og ikke bli en ren kommersialisert turistattraksjon. I dag har også byen blitt et populært sted å bo og etablere seg, det spilles historiske spill i gatene og byen har blitt et yndet turistmål. Fortsatt ligger Gamlebyen i skjæringspunktet mellom før og nå, der fortid møter nåtid, en gammel by i en moderne tid: fortiden i nutiden.

Sammendrag

Oppgaven tar for seg samtidens oppfatninger og fremstillinger av Gamlebyen i Fredrikstad i perioden 1900 – 1970. Jeg tar i hovedsak utgangspunkt i avisartikler fra lokalavisen Fredrikstad Blad.

Gamlebyen utgjør det som en gang var det opprinnelige Fredrikstad, og er Nordens best bevarte festningsby bygget på 1500 og 1600-tallet. Byen er en renessanseby bygget etter det nederlandske festningssystemet med voller og vollgraver. Byen ble nedlagt som aktivt militært anlegg i 1903. Den har siden tidlig på 1900-tallet blitt definert som kulturminne og historisk interessant, både av lokale kulturminnevernere, Riksantikvaren og Fortidsminneforeningen. Disse utgjorde en liten gruppe, og framstod som en motkultur i sin samtid. Gamlebyens fysiske miljø utgjorde en kontrast til det moderne samfunnet, og var interessant i sin eksotiske annerledeshet. I en tid hvor de fysiske endringene innebar omstruktureringer og rasering av gamle bystrøk og kjente miljøer, fikk Gamlebyen verdi som en levning fra førindustriell tid.

Gamlebyen var i avisene ofte gjenstand for romantiske beskrivelser og idyllisering av den gamle festningsbyens miljø. Dette ble et utgangspunkt for nostalgiske lengsler og betraktninger, hvor fortidens levninger og historien: ”det trygge og uforanderlige”, fikk utgjøre en motsats til samtiden: ”det foranderlige, flyktige og utrygge”, og hvor fortiden fremsto som en bedre tid. Fortidsminner og historie har også blitt sett på som identitetsskapende og samlende, dette var utgangspunktet for hvordan Gamlebyen ble trukket frem og brukt i ulike sammenhenger som jubileum og messer. Dette viser at Gamlebyen hadde betydning for den lokale identiteten og en plass i Fredrikstadfolks mentalitet.

I 1957 fikk Fredrikstad bro over Glomma og øst- og vestsiden fikk fast forbindelse. Tidligere hadde all trafikk som skulle over elven blitt transportert av ferger. Fergene gikk direkte til Gamlebyen, og trafikantene måtte gjennom byen for å komme videre. Gamlebyen hadde også vært et naturlig sentrum for alle som bodde på østsiden. Broa ble liggende et stykke ovenfor Gamlebyen som nå ble liggende i en bakevje. De næringsdrivende og beboerne var redd for at næringsgrunnlaget skulle forsvinne med trafikken, og at Gamlebyen skulle forfalle. De kjempet for at Gamlebyen skulle få være en levende bydel, bli regnet med og ikke ende som et dødt museum.

De forskjellige forestillingene om- og fremstillingen av Gamlebyen som oppgaven tar for seg kan sees som et resultat av moderne tenkesett og virkelighetsoppfatning (og produkter av sin samtid), samtidig som de utgjorde en kontrast og en kritikk til det moderne.

Kilder og litteratur

Kilder

Oppgavens kildemateriale består i første rekke av avisartikler. Jeg har også benyttet meg av *Fortidsminneforeningens årbok 1900-1970, Fredrikstad. Gamlebyen og festningen* utgitt av Riksantikvaren og *Bevaringsplan for festningsbyen Fredrikstad*. De står også oppført i litteraturlisten sammen med *Byhistorien*, Fredrikstad museums årbok *Mindre Alv* og og andre historiske verk og småtrykk jeg har brukt som sekundærkilder

Avisartikler

Fredrikstad og Omegn Tidene 5.9.1914: "Vaterland"

Fredrikstad og Omegn Tidene 7.11.1914: "Det gamle Fredrikstad"

Tidens Tegn Mars 1915: "Gjennembruddet av Fredrikstads gamle volder"

Verdens Gang 9.9.1917: "Fredrikstad som militærby"

Verdens Gang 9.9.1917: "Oppgaver for fremtiden"

Fredrikstad Blad 12.9.1917: "Riksantikvar Dr. Fett uttaler seg om Gamlebyen"

A-Magasinet 25.10.1930: "Gamle Fredrikstad – Norges Rothenburg"

Fredrikstad Blad 15.6.1931: "Fortidsmindekeforeningens Fredrikstadbesøk"

Fredrikstad Blad (1931): "Riksantikvar Harry Fett redegjør for Monumenta Norvegica."

Fredrikstad Blad 5.4.1935: (mangler tittel) (skrevet av Rolf Koren)

Smaalenenes Sosial-Demokrat (Demokraten) 6.4.1935: "For Gamlebyens innbyggere er byens historie langt mer enn festningens historie"

Fredrikstad Blad 16.10.1935: "Det Gamle Fredrikstad - et monumentalt og kollektivt kunstverk"

Fredrikstad Blad 17.10.1935: "Det Gamle Fredrikstad - et monumentalt og kollektivt kunstverk II"

Fredrikstad Blad 18.10.1935: "Det Gamle Fredrikstad - et monumentalt og kollektivt kunstverk III"

Fredrikstad Blad 19.10.1935: "Det Gamle Fredrikstad - et monumentalt og kollektivt kunstverk IV"

Fredrikstad Blad 20.10.1935: "Det Gamle Fredrikstad - et monumentalt og kollektivt kunstverk V"

Fredrikstad Blad 29.5.1936: "Minder fra Gamlebyen"

Fredrikstad Blad 18.6.1936: "Kjørbogården i Fredrikstad festning"

Arbeiderbladet 11.9.1937: "Øst og Vest Fredrikstad - Et økonomisk uvær gikk over denne Østfold-byen og fikk meget til å vakle"

Fredrikstad Blad 6.2.1939: "Fredrikstad Festning 1814"(skrevet av skolebestyrer O.A.Bruun)

Folden (Fredrikstad Blad og Demokraten) 21.4.1942: "På vandring i Gamlebyen - Hvor fortid og framtid møtes, bak århundre gamle voller, porter og bastioner"

Folden (Fredrikstad Blad og Demokraten) 21.4.1942: "Vollporten 1675"

Aalborg Stiftsidende Juli 1950: "Fredrikstad – en henrivende blanding af gammelt og nyt"

Demokraten 9.9.1950: "Østre Fredrikstad - "Gamlebyen" i rask utvikling"

Fredrikstad Blad 21.4.1951: "Gamlebyen i bilder – slipp ingen moderne maler dit"

Aftenposten 1953: "Fortiden i nutiden – Idyllen fra 300 år tilbake ligger halvannen time fra Oslo"

Morgenbladet 6.3.1954: "På streiftog i Gamle Fredrikstad"

Fredrikstad Blad 17.8.1957: "Fredrikstad-broen – Broen er blitt penere enn jeg hadde trodd"

Demokraten 17.8.1957: "En alltid enig bro-komite"

Fredrikstad Blad, 11.1.1957: "Bygningsvedtektene for Gamlebyen godkjent"

Fredrikstad Blad 11.1.1957: "Forretningsstanden i Gamlebyen vil ha bilruter innom også etter at broen er åpnet"

Fredrikstad Blad 26.1.1957: "Forskningsinstitutt, Høgskole eller akademi i Gamlebyen"

Fredrikstad Blad 28.3.1957: "Gamlebyens næringsdrivende kjemper for bussforbindelse fra distriktene"

Fredrikstad Blad 3.4.1957: "Busstrafikk ikke innom Gamlebyen – Den mest hensiktsmessige trase må benyttes sier samferdselskonsulent John Syvertsen"

Fredrikstad Blad 28.5.1957: "Gamlebyens fremtidige trafikk-problemer drøftes i dag"

Fredrikstad Blad 29.5.1957: "Rettferdige krav at Gamlebyen får beholde sine trafikkmessige rettigheter – Spontan oppslutning om folkemøtet i går. Indignasjon over at ferjen skal stoppe ved midnatt, og over takstforhøyelsene"

Fredrikstad Blad 29.5.1957: "Albert Schweitzer-appellen i Fredrikstad bystyre"

Fredrikstad Blad 31.5.1957: "Gamlebyens krav"

Fredrikstad Blad 17.6.1957: "Stygt og pent i Gamlebyen"

Fredrikstad Blad 10.7.1957: "Borge kommune gjør nytt vedtak i rutebil saken"

Fredrikstad Blad 8.8.1957: "Donkejongården får ny fasade"

Fredrikstad Blad 17.8.1957: "Broen vil binde hele distriktet sammen"

Aftenposten 17.8.1957: "Fredrikstad i fortid, Nutid og fremtid"

Fredrikstad Blad 24.8.1957: "Ruteordningen for Gamlebyen er et eneste virvar"

Fredrikstad Blad 6.9.1957: "Bilrutene i Fredrikstad – distriktet foran en sammenslutning"

Verdens Gang 7.9.1957: "Fredrikstad gjenskaper gamle Heidelberg"

Fredrikstad Blad 18.9.1957: "Gamlebyen allerede "glemt" av publikum?"

Fredrikstad Blad 10.10.1957: "Gamlebyen er Øst – sidens "supermarked"

Fredrikstad Blad 25.10.1957: "Ulykke for Gamlebyen hvis det militære forsvinner"

Fredrikstad Blad 20.11.1957: "Ekspertutredning om Gamlebyens fremtid ønskes av beboerne"

Fredrikstad Blad 9.4.1958: "Gamlebyen blir sentrum for brukskunst og industrialdesign"

Fredrikstad Blad 30.4.1958: "Livlig debatt i "Gamle Fredrikstad" og ønskeligheten om klesvask på vollene"

Fredrikstad Blad 22.11.1958: "Donkejon – gården skal igjen bli staselig"

Fredrikstad Blad 20.7.1959: "Minner fra gamle Fredrikstad"

Fredrikstad Blad 31.10.1959: "Minner fra Gamle Fredrikstad"

Aftenposten 11.6.1960: "Stor festivitas i går i den gamle festningsby"

Nationen 29.10.1960: "Den gamle by bak vollene"

Fredrikstad Blad 25.1.1962: "Aktiv uvidenhhet kan ødelegge Gamlebyen!"

Demokraten 10.6.1963: "Fredrikstad festnings 300 års jubileum feires i dag"

Fredrikstad Blad 7.6.1963: "Trehundreåringen med fremtid"

Fredrikstad Blad 8.6.1963: "Festningen fienden gikk utenom"

Aftenposten 8.6.1963: "Festningsidyllen i Fredrikstad 300 år"

Fredrikstad Blad 8.6.1963: "I Gamlebyen går livet i skrittgang"

Fredrikstad Blad 10.6.1963: "Fredrikstad festning – et særsyn i vårt land"

(*Fredrikstad Blad/Demokraten?*) 11.6.1963: "Festningsjubilèet ble en minneverdig begivenhet"

Nå 22.6.1963: "Der intet byplanråd har herjet"

Fredrikstad Blad: 15.2.1964, "Det skal lages en generalplan for kulturvernet i Gamlebyen"

A – magasinet 5.12.1964: "Fredrikstad 400 år"

Fredrikstad Blad 23.1.1965: "Gamlebyen i søkelyset 1 - Vi kan få et trestjernes kulturmonument bak vollene"

Fredrikstad Blad 30.1.1965: "Gamlebyen i søkelyset 2 - Fredning av bygninger er ofte snarveien til forfall"

Fredrikstad Blad 6.2.1965: "Gamlebyen i søkelyset 3 - Romantikkens blå blomst er ikke visnet"

Fredrikstad Blad, 13.2.1965: "Gamlebyen i søkelyset 4 - De militære kjenner sitt ansvar"

Fredrikstad Blad 20.2.1965: "Gamlebyen i søkelyset 5 - Et fortidsminne må fylles med liv"

Fredrikstad Blad 27.2.1965: "Gamlebyen i søkelyset 6 - Turismen skal ikke skade Gamlebyen"

Fredrikstad Blad 11.2.1967: "Gamlebyen skal beskrives hus for hus"

Fredrikstad Blad 10.6.1967: "Fredrikstad får et bymuseum ingen har maken til"

Fredrikstad Blad 3.10.1969: "Bevaringsplanens hovedmål er å bevare selve miljøet – Gamlebyen må aldri bli noe dødt museum"

Fredrikstad Blad 3.10.1969: "De militære bygninger vedlikeholdes i nøye samarbeid med Riksantikvaren"

Fredrikstad Blad sommer 1982: "28 år fra ide' til bro"

Litteratur:

Aas, Per Anders 2001: Harry Fett – Det museale og det musiske. I: *Harry Fett Minneseminar 1875 – 2000*. Bente Lavold (red.). Institutt for kulturstudier. Oslo

Achen, Henrik von 1987: Historismens arkitektur. I: *Plysj, palmer og pomponger. En hyllest til historismens epoke 1840 – 1900*. Anniken Thue (red.). Vestlands industrimuseum. Bergen.

Alsmark, Gunnar 1997: *Skjorta eller själ?. Kulturelle identiteter i tid och rum*. Alsmark, Gunnar Alsmark(red.) Studentlitteratur. Lund

Anshelm, Jonas 1993: *Modernisering og kulturarv*. Jonas Anshelm (red.). Brutus Östlings bokförlag symposium. Stockholm/Stehag

Arvesen, Unni 1999: *Kunstneren fra Fredrikstad Waldemar Seflig Dahl 1900 – 1984*. Hovedoppgave i kunsthistorie. Universitetet i Oslo.

Benum, Edgeir 2002: Byens ”kjempeprogram”. Utbyggingen av Groruddalen. I: *Fremtid for fortiden 3/4*. Fortidsminneforeningen. Oslo

Berman, Marshall 1995 [1982]: *Allt som er fast forflyktigas. Modernisme og modernitet*. Arkiv Förlag. Lund

Bjerck, Hein 2001: Kulturminner fra oldtid og middelalder. I: *Kulturminnevern Lov, forvaltning, håndhevelse*. (del 1 – 3). Jørn Holme (red.). Kompendium. Oslo 2001

Bing, Morten 1995: *Byen i våre hjerter : rapport fra seminar 11.11.1995*. Norsk folkemuseum. Morten Bing (red.) Oslo

Bing, Morten og Espen Johnsen 1998: *Nye hjem: bomiljøer i mellomkrigstiden. By og bygd nr 35*. Bing, Morten og Espen Johnsen (red.). Norsk folkemuseums årbok 1997- 1998. Norsk folkemuseum. Oslo

Brønne, Jon 2006: Kulturminneforvaltningen og planarbeidets historie på Røros. I: *Kulturarv og verdiskapning. Økonomiske virkninger av kulturarven på Røros*. Sidsel Andersen og Jon Brønne. NIKU rapport 10, 2006

Brekke, Nils Georg, Per Jonas Nordhaugen og Siri Skjold Lexau 2003: *Norsk arkitekturhistorie. Fra steinalder og bronsealder til det 21. århundre*. Det norske samlaget. Oslo

Bull, Francis 1963: Minnetale over Harry Fett. I: *Årbok til Det Norske videnskaps – akademiet i Oslo 1963*. Oslo

Christensen, Anne Louise Gjesdal 1972: *Treby i murbyen*. Magisteravhandling i etnologi. Universitetet i Oslo.

Christensen, Anne Louise Gjesdal 1991[1974]: *Livet i og mellom husene. I: Livet i og mellom husene. Utvalgte artikler om livsform og boligmiljø*. Universitetsforlaget. Oslo

- Christensen, Anne Louise Gjesdal 1991[1977]: Trekk fra Oslos byplanhistorie. I: *Livet i og mellom husene. Utvalgte artikler om livsform og boligmiljø*. Universitetsforlaget. Oslo
- Christensen, Arne Lie 1992: Vi som elsker gamle ting. I: *Dugnad*. 2/3-1992. Universitetet i Oslo. Oslo
- Christensen, Arne Lie 2002: *Det norske landskapet. Om landskap og landskapsforståelse i kulturhistorisk perspektiv*. Pax Forlag A/S. Oslo.
- Dahl, Ottar 1997[1967]: *Grunntrekk i historieforskningens metodelære*. Universitetsforlaget. Oslo
- Dahle, Erik 1969: *Bevaringsplan for festningsbyen Fredrikstad*. 3 bind. Fredrikstad.
- Danbolt, Gunnar og Siri Meyer 1989: *Når bilder formidler*. Studiebok. Universitetsforlaget. Oslo
- Danielsen, Rolf og Edgar Hovland 1992[1991]: 1814 - 1945. I: Danielsen, Rolf et al.; *Grunntrekk i Norsk historie. Fra vikingtid til våre dager*. Universitetsforlaget. Oslo
- Dehli, Martin 1960: *Kjøpstad og festningsby. 1567 – 1767*. I: *Fredrikstad bys historie*. Fredrikstad
- Dehli, Martin 1964: *Fra festningsby til trelastsentrum. 1767 – 1860*. I: *Fredrikstad bys historie II*. Fredrikstad
- Dehli, Martin 1973: *Sagbrukstiden 1860 - 1914*. I: *Fredrikstad bys historie III.*. Fredrikstad
- Dehli, Martin 1987: *Fredrikstad i krig og krisetid. 1914 – 1940*. I: *Fredrikstad bys historie IV*. Fredrikstad
- Dehli, Martin 1993: *Krig, gjenreisning og velstan. 1940 – 1963*. I: *Fredrikstad bys historie V*. Fredrikstad
- Egeland, Åse Flatbø 1998: Sinsen. Førkrigstidens drabantby. I: *Nye hjem: bomiljøer i mellomkrigstiden. By og bygd nr 35*. Morten Bing og Espen Johnsen (red.). Norsk folkemuseums årbok 1997- 1998. Norsk folkemuseum. Oslo
- Ehn, Billy og Orvar Löfgren 1996[1982]: *Kulturanalys. Et etnologisk perspektiv*. Gleerups Förlag Malmö
- Ehn, Billy og Orvar Löfgren 1996: *Vardagslivets etnologi. Refleksjoner kring en kulturvetenskap*. Natur och kultur. Stockholm
- Eriksen, Anne 1993: Den nasjonale kulturarven – en del av det moderne. I: *Kulturella perspektiv*. Stockholm
- Eriksen, Anne 1996: Vi må kjenne våre røtter. Historiens og modernitetens mytologi. I: *"Myte i møte med det moderne"*. KULT skriftserie 63. Lisbeth Mikaelsson (red.). Oslo.

- Eriksen, Anne 1999: *Historie, minne og myte*. Pax forlag. Oslo
- Eriksen, Anne 2000: Minne og monument – om å gripe tiden i flukt. I: *Dugnad*. 1/2 – 2000. Oslo
- Eriksen, Anne og Torunn Selberg 2006: *Tradisjon og fortelling. En innføring i folkløstikk*. Pax forlag. Oslo
- Fett Harry 1934: En innledning I; *Norske minnesmerker. Fredrikstad. Gamlebyen og festningen*. Riksantikvaren. Grøndahl & søns boktrykkeri. Oslo
- Fett, Harry 1935: *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Nitti år*. Grøndahl & søns boktrykkeri. Oslo.
- Fett, Harry 1944: *På kulturvernets veier og kulturforskningens*. Utgitt av Foreningen til Norske Fortidsminners bevaring. Grøndahl & søns boktrykkeri. Oslo
- Figueiredo, Ivo De 1999: *Mot et nytt årtusen. 1964 – 1993*. I: *Fredrikstad bys historie VI* Fredrikstad
- Frilund, Mats 1997: Teknikens konstruktion av nationen. I: *Kollektive identiteter, ting og betydninger*. TMV skriftserie. Brita Brenna og Karen Marie Fjeldstad (red.). Oslo
- Furre, Berge 1992: *Norsk historie 1905 – 1990*. Samlaget. Oslo
- Furre, Berge 2000: *Norsk historie 1914 – 2000*. Samlaget. Oslo.
- Giddens, Anthony 1997[1990]: *Modernitetens konsekvenser*. Pax Forlag. Oslo
- Grønlie, Tore 1992[1991]: Tiden etter 1945. I: Danielsen, Rolf et al.; *Grunntrekk i Norsk historie. Fra vikingtid til våre dager*. Universitetsforlaget. Oslo
- Guttu, Jon 2002: Drabantbyen som skyteskive. I: *Drabantbyen. Fremtid for fortiden 2/3*. Fortidsminneforeningen Oslo og Akershus. Oslo
- Hals, Harald jr. 1934: Gater og hus. I: *Norske minnesmerker. Fredrikstad. Gamlebyen og festningen*. Riksantikvaren. Grøndahl & søns boktrykkeri. Oslo
- Hansen, Lars Emil 2004: *Bydelen som "skiftet ham" – Kulturhistoriske bilder av 1900-tallets Grünerløkka*. Hovedoppgave i etnologi. Institutt for kulturstudier. Universitetet i Oslo. Oslo
- Heidel, Norvald 1968[3. opplag]: *Frerikstad Festningsby*. Nordens eneste bevarte. Kort historikk. I: *Gamle Fredrikstad. Festningsbyen*. Utgitt av reisetrafikkforeningen for Fredrikstad og Omegn. Fredrikstad.
- Hodne, Bjarne 2002 [1994]: *Norsk Nasjonalkultur. En kulturpolitisk oversikt*. Universitetsforlaget. Oslo
- Hultengren, Harald 1995: *Museene i Østfold*. Hugin forlag. Sarpsborg

- Idland, Leidulv 1999: *Nye tider i gammelt strøk. En etnologisk undersøkelse av bydelen Vågsbunnen i Bergen*. Hovedfagsoppgave i etnologi. Institutt for Kulturstudier og Kunsthistorie. Universitetet i Bergen.
- Iversen, Trine Grønn 2000: *Fra slum til idyll. Forestillinger og fremstillinger av Det gamle Enerhaugen*. Hovedoppgave i etnologi. Institutt for kulturstudier. Universitetet i Oslo.
- Johannessen, Wenche Anette 2000: *Brukskunstsenteret Plus: Per Tannums ønske om å etablere et designsentrum*. Hovedoppgave i kunsthistorie. Universitetet i Oslo.
- Johannisson, Karin. 2001: *Nostalgia. En känslas historia*. Bonnier. Stockholm
- Jordheim, Helge 2001: *Lesningens vitenskap – utkast til en ny filologi*. Universitetsforlaget. Oslo
- Kildegaard, Bjarne 1995: Omkring nostalgi – begrepet. I: *Dugnad* 4 1995. Oslo
- Kjeldstadli, Knut 1990: *Den delte byen. Fra 1900-1945. Oslo Bys Historie bind 4*. Cappelen. Oslo
- Kjeldstadli, Knut 1992: *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*. Universitetsforlaget. Oslo
- Kristiansen, Kristian 1989: Fortids kraft og Kæmpestyrke. Om national og politisk bruk af fortiden. I: *Brugte Historier*. Hedeager, Lotte og Karen Schousbye (red.). Akademisk forlag. København
- Lidèn, Hans Emil 1991: *Fra antikvitert til kulturminne. Trekk av kulturminnevernets historie i Norge*. Universitetsforlaget. Oslo
- Löfgren, Orvar 1997: Mellanrum. Vita fläckar och svarta hål i storstadens utkant. I: *Moderna landskap*. Katarina Saltzman og Birgitta Svensson (red.). Bokförlaget Natur och kultur. Stockholm
- Lowenthal, David 1985: *The past is a foreign country*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Lund, Per-Øystein 2001: *Kampen om byen. En komparativ analyse av diskusjonen om byutviklingen i Oslo på 1950-tallet og 1990-tallet*. Hovedfagsoppgave i etnologi. Institutt for kulturstudier. Universitetet i Oslo.
- Lyngø, Inger Johanne 1992: Kulturvern og nostalgi. I: *Dugnad* nr.1 1992. Oslo
- Myhre, Jan og Knut Kjeldstadli 1995: *Oslo – Spenningens by*. Pax forlag. Oslo
- Myklebust, Dag 1988: Tre restaureringer sett i historisk perspektiv. I: *Kulturarv og vern. Bevaring av kulturminner i Norge*. Riksantikvaren. Universitetsforlaget. Oslo
- Myklebust, Dag 1999: Utviklingen av kulturminnevernet gjennom 1900-tallet. – Noen hovedtrekk og noen fremtidsvyer. I: *Fortidsminneforeningens årbok* 1999. Oslo

Neumann, Iver 2001: *Mening, materialitet, makt: en innføring i diskursanalyse*. Fagbokforlaget. Bergen

Nygård – Nilsen, Arne 1956: Byer som verner om sitt miljø I: *Fortidsminneforeningens Årbok* 1956. Oslo

Olaisen, Solveig 2001: *Fjorden, kaien, veien og verden*. Hovedoppgave i etnologi. Institutt for kulturstudier. Universitetet i Oslo. Oslo

Parker Majorie 1980: *Vern om faste kulturminner – en samfunnsoppgave*. Universitetsforlaget. Oslo

Rognlien, Dag 1974: Kan trebyen overleve? I: *Trebyer i nord*. Grøndahl & søn. Oslo

Rudeng, Erik. 1995: Verdensutstillinger og norske utstillinger. Internasjonal tradisjon og norske sætrekk. I: *Dugnad. Tidsskrift for etnologi. 1 – 1995*. Oslo

Selberg, Torunn 2002: Tradisjon, kulturarv og minnespolitikk. Å iscenesette, vandre i og fortelle om fortiden. I: *Historien inn på livet*. Anne Eriksen, Jan Garnet og Torunn Selberg (red.). Nordic Academic Press. Lund

Shaw, Christopher og Malcolm Chase 1989: The dimensions of nostalgia. I: *The imagined past. History and nostalgia*. Manchester and New York.

Skaug, Anne-Berit 1995: Fra ideverksted til kunsthåndverk. I: *Organisasjonen Plus: ide – kunsthåndverk - skole [1958-1978]*. Fredrikstad museum. Fredrikstad

Slettan, Dagfinn 1994: *Minner og kulturhistorie: teoretiske perspektiver*. Historisk institutt. Universitetet i Trondheim. Trondheim

Slettan, Dagfinn og Ola Svein Stugu 1997: *Det nasjonale i det lokale, det lokale i det nasjonale*. I: *KULTs skriftserie*. Nr 92. Trondheim.

Stoklund, Bjarne 2002: Nationernes kulturelle arena. 1800 – tallets verdensutstillinger. I: *Kulturens nationalisering. Et etnologisk perspektiv på det nasjonale*. Bjarne Stoklund (red.). Københavns universitet. København

Stugu, Ola Svein 1997: Identitet, individualisering og handlingsbegrunnelse. I: *Det nasjonale i det lokale, det lokale i det nasjonale*. I: *KULT skriftserie*. Nr 92. Trondheim

Sætren, Anne 1999: *Den lomske fredningen. En analyse av fire bygningsfredningssaker fra Lom*. Hovedfagsoppgave i etnologi. Institutt for kulturstudier. Universitetet i Oslo

Sætren, Anne 2000: Bokføringen av våre nasjonale kulturverdier – en analyse av fire bygningsfredningssaker fra Lom. I: *Dugnad* 1/2 2000. Oslo

Telste, Kari 2000: Et kulturfaglig sideblikk på hovedtendenser i internasjonal debatt om kulturhistorisk forskning fra 1980-årene til i dag. I: *Norveg* nr. 2/O2000. Oslo

Thorsen, Liv Emma 1991: Rette og vrage – et kritisk perspektiv på etnologi og kvinneforskning. I: *Norveg* nr.33. Oslo

Thorsen, Liv Emma 1991: Historien i våre hoder. I: *Norveg* nr.34

Thøgersen, Tove 2003: Peter Hofstad (1876 – 1951) Kulturernaktivisten som grunnla museet. I: *Mindre Alv* 2002-2003. Årbok for Fredrikstad museum. Fredrikstad

Thörn, Håkan 1992: "Hva är "det moderna"? I: Blomberg, Eva et al; *Häftan för kritiska studier*. 4/1992. Föreningen Unga filosofer. Stockholm

Tobiassen, Anna Helene 1992: Fotografier og nostalgi – En viktig side ved vårt forhold til fortiden. I: *Dugnad* 1-1992. Oslo

Tobiassen, Anna Helene 1995: *På talefot med fotografiene våre*. Spartacus. Oslo

Torvanger, Åse Moe 2001: Fredete og bevaringsverdige bygninger og anlegg. Kulturminnevern. I: *Lov, forvaltning, håndhevelse*. (del 1 – 3) Jørn Holme. (red.) (kompendium) Universitetet i Oslo. Oslo 2001

Tvinnerheim, Helga Stave 1998: Byplan, bolig og landskap. Sverre Pedersens planarbeid for byar og tettstader i mellomkrigstida. Morten Bing og Espen Johnsen (red.) I: *Nye hjem. Bomiljøer i mellomkrigstiden*. By og bygd nr 35. Norsk folkemuseums årbok 1997- 1998. Norsk folkemuseum. Oslo

Vestheim, Geir 1994: *Museum i eit tidsskifte*. Samlaget. Oslo

Vreim, Halvor 1956: Bygningsvedtekter for festningsbyen Fredrikstad. I: *Fortidsminneforeningens årbok* 1956. Oslo

Widerberg C.S. 1934: Festningen. I: *Norske minnesmerker. Fredrikstad. Gamlebyen og festningen*. Utgitt av Riksantikvariatet. Grøndahl & søns boktrykeri. Oslo

Wolfs – Knuts, Ulrika 1994: Tiden/Historien som dimensjon i etnologisk och folkloristisk forskning med spesiell hänsyn til nostalgi. I: *Tiden och historien i 1990-talets kulturforskning : föredrag vid en nordisk forskarkurs i Uppsala*. Anders Gustavsson (red). Uppsala

Småtrykk:

Lokalsamfunnet Gudeberg. En stedsanalyse for miljøbyen Fredrikstad. 2003. Fredrikstad

Varemessen 29. mai – 23. juni Fredrikstad – hvad de bør vite. 1936. Fredrikstad

Festskrift. Utgitt i forbindelse med åpningen av Fredrikstadbroa. 1957. Fredrikstad

Festskrift for Foreningen "Gamle Fredrikstad" 50 år. 1999. Fredrikstad

Fredrikstad og omegns historielag 50 år. Asbjørn Nygaard m.fl. 1978. Fredrikstad

Organisasjonen Plus: ide – kunsthåndverk - skole [1958-1978]. 1995
Fredrikstad museum. Fredrikstad

Byformingens historie. Den moderne veg- og transportplanleggingshistoriske bakgrunn.
1991. Knut Selberg arkitektkontor. Trondheim

Nettsider:

www.historielaget.org/c_c_plunneke.htm [Lesedato 19.03.2007]

<http://www.opplevfredrikstad.com> [Lesedato 24.04.2007]

<http://org.fredrikstad.kommune.no> [Lesedato 22.05.2007]

<http://no.wikipedia.org/wiki/Demokraten> [Lesedato 20.04.2007]

Andre oppslagsverk:

Bokmålsordboka 1986. Universitetsforlaget. Bergen
Ordbok

Tanums store rettskrivningsordbok 1996. Kunnskapsforlaget. Oslo

Engelsk - norsk ordbok 1997 [1995]. Willy A. Kirkeby. Universitetsforlaget. Oslo